

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, археологии и этнологии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 29.08.13 (протокол № 1)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Ващук Л. Образ "тріумфуючого Цезаря", "благородного короля Франциска", за "Щоденником Луїзи Савойської"	5
Воловик О. Неврожаї як наслідки аномальних явищ природи в Російській імперії XVIIIст.: історіографічний огляд	8
Ганцяні Р. Концепція єдності світової історії у висвітленні британських істориків ліберально-ідеалістичного спрямування	11
Городня Н. Стратегія "залучення" М'янми в політиці США за президентства Б. Обама.....	13
Зінченко П. Відомості про дізнання у Київській судовій палаті як історичне джерело.....	17
Ігнатенко І. Антропологія жіночого тіла в українській традиції культури	21
Капелюшний В., Доморослий В. Українські депутати у І Державній Думі Росії: від стихії до організації.....	24
Ковбасюк С. Образ блазня в мистецтві ренесансних Нідерландів: між соціальною реальністю та популярною образністю	26
Козаченко Т. Історія дослідження народної медицини українців Карпат в кінці XIX – на початку XX століття	29
Магурчак А. "Дороги наші лежать на Схід!" (нарис діяльності Андрія Жука у Всеукраїнській Національній Раді)	34
Мазипчук М. Дипломатична діяльність Юрія Коцюбинського (1920-1922 рр.)	38
Мінгазутдінов А., Латиш Ю. Великий подвижник музейної справи (до 90-річчя від дня народження М.І. Сікорського).....	40
Міняйло Н. Походження та соціальний статус весталок У Стародавньому Римі (VIII-I ст. до Р.Х.).....	45
Назаренко В. Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції.....	48
Патриляк І. Протистояння рейдуючих відділів УПА радянським силовим структурам на території Житомирщини та Київщини весною 1944 р.	51
Прищепа Т. Переселення болгар на українські землі Російської імперії після Кримської війни (1853 – 1856 рр.)	55
Скрипченко Н. Диканський маєток Кочубеїв (II половина XVII – початок XIX ст.)	58
Трещова І. Соціальне становище переселенців у Криму (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х рр.).....	61

СОДЕРЖАНИЕ

Вашук Л. Образ "торжествующего Цезаря", "благородного короля Франциска", по "Дневнику Луизы Савойской"	5
Воловик О. Неурожаи как последствия аномальных явлений природы в Российской империи XVIII в.: историографический обзор	8
Ганцян Р. Концепция единства мировой истории в освещении британских историков либерально-идеалистического направления	11
Городняя Н. Стратегия "привлечения" Мьянмы в политике США при президентстве Обамы	13
Зинченко П. Ведомости о дознаниях в Киевской Судовой палате, как исторический источник	17
Игнатенко И. Антропология женского тела в украинской традиционной культуре	21
Капелюшный В., Доморослый В. Украинские депутаты в I Государственной Думе России: от стихии к организации	24
Ковбасюк С. Образ шута в искусстве ренессансных Нидерландов: между социальной реальностью и популярной образностью	26
Козаченко Т. История исследования народной медицины украинцев Карпат в конце XIX начале XX века	29
Магурчак А. "Дороги наши лежат на Восток!" (очерки деятельности Андрея Жука во Всеукраинском Национальном Совете)	34
Мазыпчук М. Дипломатическая деятельность Юрия Коцюбинского (1920-1922 гг.)	38
Мингазутдинов А., Латыш Ю. Великий подвижник музейного дела (к 90-летию со дня рождения М.И.Сикорского)	40
Миняйло Н. Происхождение и социальный статус весталок В Древнем Риме (VIII-I вв. до Р.Х.)	45
Назаренко В. Киевский гарнизон в XVIII в.: Структура и функции	48
Патриляк И. Противостояния рейдующих отделов УПА советским силовым структурам на территории Житомирской и Киевской областей весной 1944 г.	51
Прищепа Т. Переселение болгар на украинские земли Российской империи после Крымской войны (1853 – 1856 гг.)	55
Скрипченко Н. Диканское поместье Кочубеев (II половина XVII – начало XIX вв.)	58
Трещева И. Социальное положение переселенцев в Крыму (вторая половина 1940-х – первая половина 1960-х гг.)	61

CONTENTS

Vashchuk L. An image of "triumphant Caesar", "King Francis noble" by "Diary of Louise of Savoy"	5
Volovyk O. Crop failures as the effects of anomalous phenomena of nature in the Russian Empire XVIII century: historiographical review	8
Hantsyan R. The conception of the unity of world history by British liberal-idealist historians	11
Gorodnia N. The strategy of "engagement" of Myanmar in U.S. policy under President Obama	13
Zinchenko P. Lists about the inquests of the Kyiv Trial chamber as a historical source	17
Ignatenko I. The anthropology of woman's body in traditional ukrainian culture	21
Kapeliushnyi V., Domoroslyi V. Ukrainian deputies in the First Russian National Duma: from elements to the organization	24
Kovbasiuk S. The image of the jester in the art of the renaissance Netherlands: between social reality and popular imagery	26
Kozachenko T. The history of research of folk medicine of Ukrainians from Carpathians from late XIX to early XX century	29
Magurchak A. "Roads our lie to East!" (essays of activity of Andrey Zhuka are in Ukrainian National Advice)	34
Mazypchuk M. The diplomatic activity of Yury Kotsiubynsky (1920-22)	38
Mingazutdinov A., Latysh Yu. A distinguished developer of the museum affairs (dedicated to the nineteenth anniversary of birth of M.I. Sikorski)	40
Miniallo N. Origins and Social Status of Vestal Virgins in Roman Republic (VIII-I CEN. BC)	45
Nazarenko W. Kyiv garrison in the 18th century: structure and functions	48
Patrylak I. Confrontation between UIA (UPA) raiding troops and the Soviet security forces on the territory of Zhytomyr and Kyiv regions in spring 1944	51
Prischepa T. The migration of болгарions on the ukrainian aerths of the Russian empire after the Crimean war of 1853 – 1856.	55
Skripchenko N. The Dikanka's estate of the Kochubey's (II half of the XVIII century – beginning of the XIX century)	58
Treshcheva I. The social situation of immigrants in the Crimea (late 1940s – early 1960s)	61

ОБРАЗ "ТРИУМФУЮЧОГО ЦЕЗАРЯ", "БЛАГОРОДНОГО КОРОЛЯ ФРАНЦИСКА", ЗА "ЩОДЕННИКОМ ЛУЇЗИ САВОЙСЬКОЇ"

У статті проаналізовано, створений Луїзою Савойською, образ Франциска І як "славетного та триумфуючого Цезаря". Визначено основні мотиви та цілі, якими керувалася графиня, формуючи даний образ.

Ключові слова: Франциск І, Луїза Савойська, щоденник, образ, "триумфуючий Цезарь".

Франциск І (1515 – 1547), праправнук Карла V, син Карла Англемського був засновником молодшої гілки правлячої династії Валуа. Маючи в своєму генеалогічному дереві таких знаменитих предків, Франциск, однак, не був прямим спадкоємцем французького престолу. Тому на шляху до трону, йому довелося здолати немало перешкод. Свідками і людьми, які разом з ним долали ці труднощі та підтримували амбіції юного потенційного престолонаслідника були його мати, графиня Англемська Луїза Савойська, а також сестра Франциска – Маргарита. Існування такого родинного "тріо любові та взаєморозуміння" з ранніх років допомогло Франциску усвідомити себе реальним претендентом на королівський трон [1, с. 142]. Згодом мати та соратниця в державних справах, Луїза Савойська, активно підтримувала заходи короля, спрямовані на формування французького абсолютизму в його ранніх формах.

Свідченням материнської любові та відданості, але, водночас, і хаги до влади та впливу, став "Щоденник Луїзи Савойської", який по суті є не стільки мемуарами графині, як хронікою першої половини правління її "Цезаря", Франциска І. Для дослідження особистості Франциска та процесу формування його як монарха дане джерело є надзвичайно цінним, адже висвітлює не просто хронологію подій життя та правління. Окрім історичних фактів, які несуть інформацію про внутрішню та зовнішньополітичну діяльність Франциска І, "Щоденник" транслює чіткі образи сучасників графині, в тому числі і її сина, які й були творцями історії Франції першої половини XVI ст.

Спершу кілька слів щодо самого "Щоденника Луїзи Савойської". Події, описані в "Щоденнику", охоплюють період 1459 – 1522 рр. Існуючі публікації твору, що є у розпорядженні сучасних дослідників, виконані за збіркою документів, яку ще в 1660 р. видав Самюель Гюшенон. На сьогоднішні місцезнаходження оригіналу є невідомим, проте автентичність даного джерела ґрунтовно доведена в 1904 р. французьким дослідником Анрі Озе [7, с. 78; 10, с. 56]. Вчений вважав, що даний твір ніколи не вівся як щоденник, хоча деякі замітки могли створюватися протягом певного часу. Все ж найвірогідніше, що датою створення або компіляції "Щоденника" є 1522 р. [10, с. 56]. Це, в свою чергу, пояснює лаконічність повідомлень: описуючи події минулих десятиліть, Луїза подає лише основну інформацію (дату, місце та учасників дії). Інколи в тексті трапляється невелика похибка в днях або місяцях, тому варто робити перехресну перевірку з іншими джерелами. Не дивлячись на стислість інформації, "Щоденник" не позбавлений суб'єктивних оцінок та суджень, притаманних мемуарам. В творі чітко прослідковуються моменти, пов'язані зі знаковими подіями в житті її сина, де графиня проявляє як позитивні так і негативні емоції. Саме ці її оцінки й формують образ Франциска, тому є найбільш цікавими для дослідника.

Як зазначалось вище, висвітлення подій у "Щоденнику" завершується 1522 р. Саме цей період (1515 – 1522) в житті Франциска дослідник Жак Жаккар назвав "часом успіху" [5, с. 7]. Наступний етап (1522 – 1530)

вчений визначив як "велика криза", на який припали зрада коннетабля Бурбона, поразка при Павії, мадридський полон французького короля та інші військові невдачі [5, с. 131]. Тому не дивно, що Луїза Савойська закінчила "Щоденник" саме на 1522 р., а звідси прослідковується і мета його написання – прославлення сина та його возвеличення на престолі Франції.

Ймовірно, це була не основна ціль написання даного джерела, адже "Щоденник Луїзи Савойської" створювався вже після того як Франциск став королем. Проте графиня, яка, очевидно, переслідувала й іншу мету, впевнено вимальовує образ "триумфуючого і славетного Цезаря". Варто відзначити, що однією з найбільш знакових, але невдалих подій для Франциска І у його "час успіху", були вибори імператора Священної Римської імперії, які він програв Карлу І Іспанському. Це боляче вдарило як по інтересах французької корони, так і по особистих амбіціях молодого монарха. Тому не виключено, що Луїза Савойська своїм "Щоденником" відстоює думку достойності її сина титулу імператора, що ми спробуємо прослідкувати в цьому дослідженні.

Проблема формування образу Франциска І за "Щоденником Луїзи Савойської", а в більшій мірі причини "материнського опортунізму" графині, частково висвітлювались в спеціальному дослідженні Джона Ф. Фрімена [7]. Окремі аспекти щодо неоднозначності створеного образу Франциска його сучасниками, у тому числі й Луїзою Савойською, були розглянуті в монографії Ж. Жаккара [5]. Актуальними в дослідженні даного питання є й загальні праці, присвячені політичній історії Франції періоду правління Франциска І. Так, на особистості монарха та його стосунках з сім'єю побіжно зупинився в своїй роботі представник третього покоління школи "анналів" Е. Ле Руа Ладюрі [1]. Також політичний портрет Франциска І вимальовали в загальних працях французькі історики А. Лемонньєр [8], Ж. Арлетт [2], Л. Буркен [4]. Таким чином, це питання хоча й входило в поле наукових інтересів, в першу чергу, французьких дослідників, але, на жаль, предметом систематичного дослідження поки що не стало, а отже, потребує додаткового вивчення.

Дослідження образу "триумфуючого Цезаря" та "благородного короля Франциска" вимагає додаткового співставлення та аналізу тексту "Щоденника" у більш широкому контексті, а також визначення завдань та мети, які ставила перед собою Луїза Савойська, створюючи даний образ.

Описані Луїзою Савойською, події з життя Франциска І, починаючи від його народження і до 1522 р. несуть в собі відбиток її прагнення написати історію правління сина, достойного спадкоємця французького престолу. Свідченням цього є підбір "вигідних" фактів, адже далеко не вся інформація про життя "короля-рицаря" знайшла відображення в "Щоденнику". Більше того, дійсно важливі факти, які мали для Франциска негативне значення, були повністю упущені. Також засобами формування образу величного монарха були імена та епітети, якими вона його наділяє.

Так, повідомляючи про народження сина, що сталося в м. Коньяк 12 вересня 1494 р., Луїза Савойська називає його "Франциск, Божою милістю, король Франції, і мій миролюбний Цезар" [6, с. 88]. Також графиня вживає фрази "мій король, мій сеньйор, мій Цезар і мій син", "мій Цезар", "Король мій син" ("mon roi, mon seigneur, mon César et mon fils", "mon César", "Roi mon fils") [6, с. 88, 90, 91, 92]. При цьому наділяє його означеннями "миролюбний", "славетний", "тріумфуючий" ("pacifique", "glorieux", "trionphant") [6, с. 88, 90]. Прослідковується часте вживання імені "Цезар", що асоціюється зі славою, тріумфом та військовими успіхами. Адже так як Гай Юлій Цезар зумів розширити римську державу та зміцнити центральну владу, так і Франциск прагнув приєднати до Франції нові території та зробив великий крок у бік абсолютизму. Тому очевидно, що Луїза свідомо обрала для сина саме такий образ.

Проте Франциск, в образі войовничого "Цезаря" не виступає агресором. Французький король – "миролюбний Цезар", а ведення тривалих воєн за відвоювання Міланського герцогства є цілком справедливими. Ці війни, в уявленні графині, були проявом законного права повернути Франції те, що їй належить.

Проте, перш ніж прийти до своєї цілі, Луїзі Савойській доводилось відстоювати інтереси свого сина, наскільки це було можливо в умовах неприязні до її сім'ї з боку королеви Анни Бретонської, що пояснюється відсутністю прямого спадкоємця. Луїза, в свою чергу, також вбачала потенційну небезпеку для її "Цезаря". Свідченням цього є запис в "Щоденнику" між 1502 та 1507 рр., в якому графиня пише: "Анна, королева Франції, в Блуа, в день святої Агнеси, 21 січня, мала сина; але він не міг затримати возвеличення мого Цезаря, оскільки він позбавився життя. В цей час я була в Амбуазі, в моїй кімнаті, і бідний пан, який служив моєму синові та мені, постійний в своєму смиренні та вірності, приніс мені перші новини" [5, с. 88]. Для графині ці новини були приємними. Як бачимо, ніякого співчуття королеві, а навпаки, прихована радість від смерті новонародженого престолонаслідника, який тепер вже не міг "затримати возвеличення її Цезаря".

Смерть Людовіка XII у 1515 р., який так і не дав прямого спадкоємця, відкрила Франциску прямий шлях до престолу. Таким чином, "першого дня січня 1515 року, Франциск став королем Франції" [6, с. 89]. Повідомлення Луїзі про довгоочікувану коронацію сина закінчується тріумфуючою фразою: "За це, я безмірно зобов'язана Божественному милосердю, яке щедро винагородило мене за всі труднощі та неприємності, з якими я зіткнулася в перші свої роки, в цвіту моєї юності. Смирення завжди було зі мною, а терпіння ніколи мене не покидало" [6, с. 89]. Це була довгоочікувана подія в житті жінки, яка рано залишившись вдовою [6, с. 87], присвятила всю себе вихованню дітей. Водночас, Луїза Савойська, віддалена від королівського двору через конфронтацію з королевою Анною, із зацікавленням слідувала за державними справами, не полишаючи надії на королівський престол для її "Цезаря".

Першою визначною подією початку правління Франциска I стала битва під Маріньяно (1515 р.) – найвдаліша військова кампанія короля. Армія Франциска відзначалась мобільною та новітньою артилерією під керівництвом досвідченого обер-шталмейстера Галіо Желуйяка, що давало їй явну перевагу [5, с. 84]. В цій сутичці французи зуміли подолати швейцарських наймців, союзників Міланського герцога Максиміліана Сфорца, які в той час вважались непереможними. Звісно, ця подія знайшла відображення в "Щоденнику". Луїза детально зупиняється на перебігу битви, додатково

наголошуючи на її складності і відповідно підвищуючи значення перемоги. Графиня пише: "13 вересня 1515 року, в четвер, мій син переміг та розгромив швейцарців біля Мілану; битва розпочалась о п'ятій годині по полудні і тривала всю ніч і закінчилась тільки в одинадцятій годині ранку; цього ж дня, я покинула Амбуаз, і направилась пішки до Нотр-Даму де Фонтен, щоб доручити їй [Богоматері – Л.В.] того, кого я люблю більше себе, це мій син, славетний і тріумфуючий Цезар, підкорювач швейцарців" [6, с. 90]. Це дійсно був тріумф "короля-рицаря" – "благородного короля Франциска", як про нього співали в народі [5, с. 85].

Маріньянська битва надихнула сучасників монарха на створення багатьох хвалебних віршів. Про увічнення слави героїв цієї битви потурбувався і сам король. Невдовзі портрети найхоробріших, виконані рукою королівського художника Жана Клуе, були поміщені в "Коментарях про Галльську війну" [4, с. 48 – 49]. Варто звернути увагу на те, що сам твір, створений в 1519 – 1520 рр. Франциском дю Муленом та Альбертом Піжжем, теж проводить паралель між Франциском I та Гаем Юлієм Цезарем. Навіть назва даною твору співзвучна з латиномовними "*Commentarii de Bello Gallico*" Цезаря. Саме в передмові до першого тому французьких "Коментарів" є фраза "славетний та тріумфуючий *другий* Цезар, завойовник швейцарців", яка також має місце в "Щоденнику" [10, с. 60]. Цілком очевидно, що даний твір був популярний в придворних колах, а "славетний та тріумфуючий" Франциск в образі Цезаря став доволі звичним для його сучасників. Луїза Савойська своїм "Щоденником" додатково обґрунтовувала право Франциска на це славетне ім'я.

Франциск I зумів досить вдало використати результат своїх успіхів на міжнародній арені у внутрішньополітичних питаннях, зокрема, в питанні збільшення свого впливу на галіканську церкву. Король розпочав переговори з Папою Римським, Левом X, наслідком яких було підписання Болонського конкордату. [2, с. 44]. Луїза Савойська не могла оминати увагою таку знакову акцію політики монарха. Так, 11 грудня 1515 р. Франциск прибув до пікардійського містечка Булонь-ля-Грасс. Луїза повідомляє: "В четвер, 13 грудня 1515 року, Папа Лев, відслужив месу в присутності мого сина; наступної п'ятниці була зібрана консисторія, де угода була підтверджена та схвалена вищезгаданим Левом, добрим намісником і апостолом Ісуса Христа" [6, с. 90].

Зовсім інше емоційне навантаження несе повідомлення графині за липень 1519 р.: "В липні 1519 року, Карл V, син Філіпа, ерцгерцога Австрійського, був обраний королем Римлян [імператором Священної Римської імперії – Л.В.] в місті Франкфурті, після того, як Імперія протягом п'яти місяців залишалась без правителя. Мабуть, на те була воля Божа, що Імперія так довго була без правителя, і ми залишили її в руках Ісуса Христа, якому вона і належить, і нікому іншому!" [6, с. 91].

Луїза повідомляє про вибори імператора Священної Римської імперії. Питання обрання нового правителя Імперії постало ще в січні 1519 р. після смерті імператора Максиміліана. Титул імператора Священної Римської імперії не був спадковим. Згідно з Золотою булою 1356 р. імператора вибирала колегія з семи курфюрстів: три духовних (архієпископи Майнцу, Триру та Кюльну,) та чотири світських (король Богемії, пфальцграф Рейнської області, герцог Саксонський та маркграф Бранденбургський) [2, с. 179]. На той момент Карл вже успадкував значну частину території Священної Римської імперії. Йому належали Нідерланди, Франш-Конте, Кастилія з її американськими колоніями, Арагон, Неаполітанське королівство та інші землі, які до того ж

оточували територію Франції майже з усіх боків [4, с. 203]. Тому вибори, в яких брав участь і Франциск I, мали для Франції стратегічне значення. Зауважимо, що ніякої згадки про участь Франциска в них та його невдачу в "Щоденнику Луїзи Савойської" немає.

Франциск I, не зважаючи на сильні позиції іспанського короля, намагався залучитися підтримкою виборців. З березня місяця він активізував переговорний процес, який розпочався задовго до смерті Максиміліана. 12 травня він одночасно надсилає листи архієпископу Триру [9, с. 464 – 465] та маркграфу Бранденбурзькому [9, с. 466 – 467], проте Франциск, не маючи такої фінансової підтримки, як його конкурент, не пропонував конкретної суми. Ще ближче до виборів, 15 травня був відправлений лист до пфальцграфа Рейнської області. Не зважаючи на згадку про попередні домовленості між ними, король не робить чітких пропозицій [9, с. 468 – 469].

Виборчу кампанію Карла I Іспанського спонсорували Фуггери та інші впливові банкіри, тому його шанси на перемогу виявились більш реальними [5, с. 119]. На голосуванні 28 червня 1519 р., після 10 днів переговорів, обіцянок та шантажів, більшість курфюрстів віддали свій голос за Карла I, який відтоді став імператором Священної Римської імперії, Карлом V [5, с. 119].

Отже, додаткові джерела показують, що Франциск I Валуа брав активну участь у боротьбі за імператорський престол. Очевидно, що обійшлося не без витрат з боку французької корони, проте ця акція для Франциска завершилась невдачею. Тому Луїза Савойська свідомо оминає даний факт життя свого "славетного та триумфуючого Цезаря". Зазначимо, що в її коментарі немає прямої критики Карла V, проте вона все ж ставить під сумнів його право та гідність займати це місце. Графиня наголошує, що Імперія належить лише Богові, "і нікому іншому!". Її схвильованість викидає й інтонація цієї фрази, яка значно вирізняється на фоні емоційно стриманого тексту "Щоденника".

Прикладами такого ж свідомого підбору фактів, що було спрямовано на створення образу "триумфуючого Цезаря" можуть бути зустріч Франциска з Генріхом VIII в "Золотому таборі" та битва при Ля-Бікоцці. Так, Луїза відзначила в "Щоденнику" вагому на той час подію: Франциск, як "імператор у своєму королівстві" [1, с. 143], організував пишний прийом англійському королю Генріху VIII, що ввійшов в історію як зустріч в "Золотому таборі" [8, с. 30]. Останнього дня травня 1520 р., як повідомляє графиня, Франциск прибув до Ардру, який на латині називався *Ardea*, а король Англії прибув до Кале – *Caletum* або *Portus Itius*. Описуючи цю подію, графиня знову ж проводить паралель між Франциском та Цезарем, посилюючись при цьому на "п'яту книгу його [Цезаря – Л.В.] Коментарів" [6, с. 91]. Ця зустріч була надзвичайно важливою для Франциска, адже після поразки на виборах першочерговим завданням для нього стало залучення союзників для майбутньої боротьби проти Габсбургів. Проте не зважаючи на всі почесті, які Франциск організував англійському королю, той все ж вступив у союз з Карлом V.

Іншим фактом, який підтверджує наше твердження, є відсутність будь-якої згадки про битву при Ля-Бікоцці, під час якої французька армія, в складі якої було 16 тис. швейцарських найманців, намагаючись відновити контроль над Міланом, зазнала нищівної поразки [8, с. 38]. Зазначимо, що битва відбулась 27 квітня 1522 р., а "Щоденник Луїзи Савойської" доведений до грудня 1522 р., тому ця подія цілком вписується в хронологію даного твору. Очевидно, що графиня навмисне уникає тих коментарів, які затьмарюють образ її "триумфуючого Цезаря", та акцентує увагу на тих подіях, які прославили Франциска I, якими він відзначився в історії.

Таким чином, "Щоденник Луїзи Савойської" транслює образ монарха, який втілює в собі славу, триумф та справедливість. Документ є наслідком свідомого наміру графині возвеличити свого сина. Джерело інформує про найбільш славні моменти життя Франциска I, в той час як багато знакових подій з негативними для французької корони наслідками залишилися поза увагою. Підтвердженням цього є закінчення "Щоденника" на подіях 1522 р., який був рубіжним між "часом успіху" та "великою кризою" в правлінні Франциска.

Королева-мати старанно попрацювала над формуванням образу "триумфуючого Цезаря". Луїза провела аналогію між її "славетним" сином та видатним полководцем та політичним діячем римської держави. Порівняння Франциска I з Цезарем, в свою чергу, ставить в один ряд їх політику, спрямовану на територіальне об'єднання держави, в тому числі за рахунок завоювань сусідніх територій, та зміцнення особистої, для Франциска – абсолютної, влади. Також асоціація Франциска з Цезарем підсилює іншу ідею графині – гідності сина титулу імператора Священної Римської імперії. Луїза Савойська демонструє свою незгоду з результатами виборів. Окрім Франциска I, вона довіряє таку важливу посаду лише Богу, "і нікому іншому!". В цілому, образ, створений графинею з допомогою дрібних сюжетів-мазок, вимальовує портрет цілеспрямованого та амбітного монарха XVI ст., в умовах постсередньовічної трансформації суспільного та політичного устрою.

Список використаних джерел

1. Ле Руа Ладюри Э. История Франции. Королевская Франция. От Людовика XI до Генриха IV. 1460 – 1610. – М., 2004.
2. Arlette G. La France du XVI siècle. 1483 – 1598. – Paris, 2006.
3. Blum A., Lauer P. La Miniature française aux XV et XVI siècles. – Paris et Bruxelles, 1930.
4. Bourquin L. La France au XVI siècle 1483 – 1594. – Paris, 1996.
5. Jacquart J. François I. – Paris, 1988.
6. Journal de Louise de Savoie // Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France, depuis le XIII-e siècle jusqu'à la fin du XVIII-e / Par J.F. Michaud, J.J.-F. Poujoulat. – Paris, 1838. – Tome V. – P. 87 – 93.
7. John F. Freeman. Louise of Savoy: a case of Maternal opportunism // The Sixteenth Century Journal. – Vol. III. – Oct. 1972. – № 2. – P. 77 – 98.
8. Lemonnier H. Henri II, la lute contre la Maison d'Autriche 1519 – 1559. – Paris, 1983.
9. Ordonnances des rois de France. Règne de François Ier. – Paris, 1916. – T. II: 1517 – 1520.
10. Myra Dirkman Orth. Francis Du Moulin and the Journal of Louise of Savoy // The Sixteenth Century Journal. – Vol. XIII. – 1982. – № 1. – P. 55 – 66.

Надійшла до редколегії 11.06.13

Л. Ващук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОБРАЗ "ТОРЖЕСТВУЮЩЕГО ЦЕЗАРЯ", "БЛАГОРОДНОГО КОРОЛЯ ФРАНЦИСКА", ПО "ДНЕВНИКУ ЛУИЗЫ САВОЙСКОЙ"

В статье проанализирован созданный Луизой Савойской образ Франциска I – "славного и торжествующего Цезаря". Определены основные мотивы и цели, которыми руководствовалась Луиза, формируя этот образ.

Ключевые слова: Франциск I, Луиза Савойская, дневник, образ, "торжествующий Цезарь".

L. Vashchuk, Post-graduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

AN IMAGE OF "TRIUMPHANT CAESAR", "KING FRANCIS NOBLE" BY "DIARY OF LOUISE OF SAVOY"

The article analyzes an image of Francis I as a "glorious and triumphant Caesar" created by Louise of Savoy. It identifies the main motives and goals that pushed the countess to create this image.

Keywords: Francis I, Louise of Savoy, diary, image, "triumphant Caesar".

УДК 930.1 (470+571)"17"

О. Воловик, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

НЕВРОЖАЇ ЯК НАСЛІДКИ АНОМАЛЬНИХ ЯВИЩ ПРИРОДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XVIII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

В статті аналізується стан наукового дослідження проблеми неврожаїв XVIII ст. в Російській імперії спричинених аномальними явищами природи.

Ключові слова: клімат, неврожай, голод, історіографія, Російська імперія.

Проблема впливу аномальних явищ природи на різні сфери життя Російської держави у XVIII ст. на сьогодні є слабо вивченою. Основна складність дослідження полягає у розпорошеності інформації, як в джерелах, так і в літературі. Однак і доступні матеріали мало кого спонукали до спеціальних досліджень цієї теми. Звертаючись до вказаної теми, дослідники порушували окремі аспекти даної проблематики або подавали природно-кліматичні явища в контексті певних подій та процесів. Та, незважаючи на всі зазначені перепони, вчені XIX – XX ст. все ж таки зробили чималий внесок у вивчення цієї проблеми.

До історіографічного аналізу даної теми науковці, як правило, звертались в контексті своїх дисертаційних робіт [5, 32, 41, 44]. До відомих нам розвідок варто віднести питання дослідження концептуальних питань впливу природного чинника на історичні процеси [3, 41]. Актуальність дослідження не викликає сумніву з огляду на появу нових галузей наукового пізнання пов'язаних із впливом та значенням природного фактора [1, 36].

Завдання нашої статті полягає в спробі дати загальну характеристику пласту літератури, яка так чи інакше висвітлює питання впливу аномальних явищ природи на соціально-економічне та політичне життя Російської імперії.

Проблема ролі природного фактора у житті суспільства формувалась паралельно із становленням географічної науки як такої. Наукове вивчення даного питання бере свій початок з XIX ст., періоду коли в Росію почали проникати західні вчення, в тому числі позитивізм. Першопрохідцями дослідження даного аспекту на теренах Російської імперії були вихідці із німецької географічної школи К. Бер, К. Ріттер та Ф. Ратцель. Ключові ідеї вчених зводились до того, що весь хід історії визначається природним середовищем [3, с. 26-27], а вирішальне значення в поширенні цивілізацій мали ріки [8].

Послідовниками географічного напрямку серед російських дослідників були такі відомі вчені як С. М. Соловйов (1820–1879), В. О. Ключевський (1841–1911), Л. І. Мечников (1838–1888). В своїй більшості вони продовжували ідеї відомих французьких та німецьких вчених. Особливості звичаїв, характеру, психології народу С. М. Соловйов намагався виводити із суворості кліматичних умов [39]. В. О. Ключевський розширив спектр дії природних факторів до господарського та політичного устрою [19]. Розвиток ідей К. М. Бера отримало своє продовження в роботі Л. І. Мечникова присвяченій розвитку цивілізацій. В цілому новизна поглядів вченого полягала у спробі виявити міру впливу фізико-географічного середовища на розвиток цивілізації, до-

слідити реальний зв'язок між природним середовищем та соціальною еволюцією [24]. Питання єдності людини й природи, зв'язки природного середовища з виникненням та існуванням цілих держав і етносів знайшли своє відображення в роботах історика й географа, Л. М. Гумільова. Власне появу етносів він виводив із природного середовища в межах якого люди виробили певну систему вмінь та звичаїв, що і призвело до поділу людства на окремі утворення. На його думку, зміна клімату може змінити історичну перспективу не менше, ніж прийняття християнства [13].

Ідеї відомих істориків були більшою мірою філософськими концепціями, які зводилися до теоретичного зображення історичного процесу в контексті впливу природного та географічного середовища. Згодом постала необхідність в більш практичних дослідженнях, які б наглядно демонстрували роль впливу аномальних явищ природи на певні історичні процеси в минулому.

Особливе місце в історіографії теми займають дослідження неврожайних років, голоду, як наслідків впливу несприятливих природно-кліматичних умов. Ця проблема була надзвичайно актуальною для аграрної країни. Уперше вона була порушена в працях відомого російський науковця В. Н. Лешкова. Автор вдається до аналізу громадських, духовних та світських заходів у зв'язку з неврожайними роками на основі літописів і законодавчих актів [23]. Однак, автор розглядає проблему природних катаклізмів з точки зору права, не вдаючись до аналізу причин неврожаїв та їх впливу на життя народу, що, проте, жодною мірою не зменшує його внеску у розгляд проблеми та дає нам змогу зосередитись на дослідженні цих питань.

В 1858 р. за ініціативою Імператорського Російського географічного товариства було опубліковано статтю священика Н. Словцова, в якій у хронологічній послідовності перераховуються випадки неврожаїв по всій території Росії з 1024 по 1854 роки. До найважчих наслідків неврожаїв автор відніс голод і похідне від нього, а саме: хвороби, смертність, людоджерство, міграції населення, розбій, непокоря владі, дорожнеча, падіж худоби [38].

Після неврожайних 1885 р. і 1890-х рр. відбувається активізація вузькопрофільних досліджень, присвячених неврожам минулого та сьогодення. Виникає державний запит на дослідження голодних років для вироблення раціональних методів забезпечення продовольством населення. В даному світлі з'явилась стаття В. Н. Щепкіна в якій вперше було зроблено спробу порівняльного аналізу заходів уряду під час голодних років [42]. Серед безлічі робіт, опублікованих у ці роки,

слід також виділити роботи Ф. І. Леонтовича, О. Е. Картанцевої, Д. І. Багалія [22, 18, 2].

Так Ф. І. Леонтович вперше звертає увагу на вживання хлібних сурогатів під час неврожаїв. Згадує про недостатню кількість коштів у народному обігу та про появу фальшивої монети за Олексія Михайловича і Петра І. Дослідник вперше згадує про заснування Павлом І "практической школы земледелия" під керівництвом іноземних переселенців для передачі досвіду ведення сільського господарства. О. Е. Картанцева на основі законів детально описала структуру та діяльність "запасных магазинов", однак автор не зосереджує уваги на значенні подібних заходів для держави. Д. І. Багалій до причин неврожаїв голоду долучив такі, як чутливий ринок, погані дороги, через які неможливо було вчасно доставляти в голодні райони хліб.

Першою спробою подати картину неврожайних років на основі архівних матеріалів, які зберігались на той час в Архіві Міністерства Юстиції, була зроблена П. Безобразовим. Автор наводить дані хлібних цін під час неврожаю 1734 р. в ряді повітів Белгородської і Нижегородської губерній. Вчений вперше звернув увагу на видачу продовольчих позик із воєнних провіантських магазинів, влаштованих Петром Великим, як на один із заходів у боротьбі з голодом. Однак суттєвої користі, на думку дослідника, вони не приносили [4].

В 1897 р. вийшов збірник статей за редакцією професора А. І. Чупрова та А. С. Посникова. Автори намагалися досліджувати взаємозв'язок між явищами природного, соціального, економічного порядку [10]. У статті Ф. А. Щербини така залежність прослідковувалася між неврожаєми, станом селянських бюджетів, епідеміями, народжуваністю й смертністю [43].

Наприкінці XIX – початку XX ст. інтерес до дослідження причин неврожаїв, їх наслідків і діяльності влади по їх подоланню не слабшав. В 1905 р. вийшла стаття І. Сухоплюєва, у якій вперше було виокремлено в окреме дослідження наслідки неврожаїв [40]. Вчений К. С. Веселовський опублікував статтю про соціально-економічні наслідки неврожаїв у Росії, в якій вперше звернув увагу на те, що низький рівень техніки натурального господарства не міг вберегти населення від руйнівної дії періодичних посух та інших несприятливих метеорологічних умов [9]. В 1908 р. С. А. Князьковим було видано нарис з історії голоду [20]. У 1909 р. з'явилася велика праця А. С. Єрмолова, яка стала підсумком його попередніх досліджень. Предметом його дослідження стало продовольче забезпечення населення у випадку неврожаїв. Робота представляє більшою мірою історіографічний інтерес, оскільки працюючи в уряді міністром землеробства і державного майна із середини 1890-х рр., А. С. Єрмолову доводилось багато їздити по країні та безпосередньо спостерігати наслідки неврожаїв [16].

В цілому ж, окремі роботи й узагальнюючі праці другої половини XIX – початку XX ст. стали базою для дослідників XX ст. Після революції 1917 р. комплексних історичних досліджень про вплив стихійних і антропогенних лих на соціально-економічне життя населення практично не проводилося. У 1920-30-ті рр. практично не велося і регіональних досліджень із проблем стихійних лих. Однак, враховуючи політико-ідеологічну специфіку періоду, не можна з упевненістю стверджувати, що їх не було взагалі, можливо вони просто були втрачені.

З кінця 1950-х рр. сюжети впливу природного фактора на врожайність почали простежуватись в роботах дослідників економічної історії, що працювали в рамках міжреспубліканського симпозиуму, присвяченого проблемам аграрної історії. На ряду із питаннями природно-географічних причин неврожаїв [31] дослідники при-

ходять до висновків, що падіння врожаїв в кінці XVIII ст. змушувало шукати нові механізми покращення сільськогосподарської техніки [45], ставало поштовхом до поширення посіву нових культур [21].

Послаблення ідеологічного тиску на науку в цілому та на тематику історичних досліджень, зокрема, стало поштовхом до появи нового пласту узагальнюючої літератури, пов'язаної із стихійними явищами природи. В 1973 р. вийшов перший радянський посібник з історичної географії під редакцією В. З. Дробіжева, в якому було введено природно-географічний компонент в підготовку істориків-дослідників [14].

В монографії А. В. Дулова, що вийшла у 1983 р., великого значення автор приділяє дослідженню взаємозв'язків природних і соціальних факторів в історії Росії. Вчений вперше показав зв'язок природного середовища з розвитком засобів зв'язку, використання природних умов при веденні бойових дій та деякі аспекти впливу географічного середовища на особливості соціальної й політичної історії [15].

В 1980-х рр. вийшла монографія геофізика Е. П. Борисенкова та історика В. М. Пасецького. Це перша фундаментальна праця з історії природи та клімату в хронологічних рамках цілого тисячоліття. Заслуга Е. П. Борисенкова і В. М. Пасецького полягає в тому, що вони звели воедино відомості про екстремальні природні явища, відмічені в різних джерелах, вибудували в хронологічному порядку, дали короткий опис і обсяги збитків, побіжно звернули увагу на боротьбу з особливо небезпечними стихійними явищами [6].

Із розпадом Радянського Союзу відбулися зміни не лише в політичних та соціально-економічних сферах, а і в ідеологічному підході при вивченні впливу природного чинника на історичний процес. З початку 1990-х рр. дослідники звертаються до аналізу дії природних факторів на виробничі процеси, організацію побуту та особливості ментальності селянства. Даний підхід отримав поширення та активно обґрунтовується у статтях і монографіях Л. В. Милова. На думку автора, короткий цикл землеробських робіт, переважання малоплодючих та не плодючих ґрунтів призводили до великої концентрації праці землероба у відносно невеликий часовий проміжок. Все це вимагало від селянина крайнього напруження сил, збільшення тривалості робочого дня, використання додаткових трудових ресурсів і, в кінцевому рахунку, формування компенсаційних механізмів виживання, що проявились в тоталітарних формах державної влади [25].

Концепція Л. В. Милова викликала бурхливу дискусію в науковому суспільстві і зустріла на своєму шляху не лише прибічників, але і противників. Так, на думку Б. Н. Миронова, вплив географічного середовища на людину та суспільні явища відбувається у взаємодії з іншими соціальними, економічними та політичними факторами, оцінити індивідуальний вклад кожного із яких не виявляється можливим [26]. Наукова дискусія між визначними істориками активізувала інтерес дослідників до вивчення даного питання.

Своєрідний погляд на історію стихійних лих у Росії, їх повторюваність і здатність суспільства протистояти екстремальним ситуаціям представили у своїй статті С. М. Мягков і А. Л. Шнипарков. Автори підкреслюють, що суспільство втрачало здатність ефективно протистояти стихіям тоді, коли в ньому втрачалось єдине розуміння цінностей і правил життєдіяльності. Такий стан суспільства, названий соціологами аномією, супроводжується ростом злочинності, розчарованості, апатії та ін. [29].

З регіональних досліджень, близьких за тематикою до нашої роботи, виділяється робота Я. М. Іваньо. Автор

показує періодичність повторення стихійних лих та способи боротьби з ними населення [17]. Ще однією регіональною роботою є дисертаційне дослідження Е. В. Яковлева, в якому автору на основі залучення місцевого архівного матеріалу вдалося зробити комплексне регіональне дослідження впливу аномальних явищ природи на повсякденне життя окремо взятого регіону [44].

Серед вітчизняних робіт цінними є праці В. М. Мордвинцева з аграрної історії монастирських маєтностей Лівобережної України. Науковець на основі широкого залучення опублікованих та архівних джерел склав таблицю екстремальних погодних явищ в Україні з 1650 по 1785 рр. [28]. Вперше звернув увагу на вплив несприятливих погодних умов на неспроможність селян сплачувати державні податки та утримувати російські війська [27].

Низьку врожайності зернових культур в другій половині XVIII ст. Е. С. Острась пояснює насамперед посухами та нашествиям сарани. Дослідник прийшов до висновків, що часті неврожаї сприяли масовому жебрацтву та посилювали зростання злочинності в регіоні, а у 1783 р. взагалі прискорили юридичне оформлення закріпачення селянства [30].

Дослідженню впливу кліматичного фактору на історичний розвиток Поділля вперше приділив увагу С. Д. Гальчак у своїй монографії [12]. Однією із останніх вітчизняних праць є монографія І. О. Ворончук, в якій авторка аналізує вплив природних катаклізмів на структуру української родини на Волині [11].

На сьогодні спостерігається посилення інтересу до проблеми ролі та впливу природного чинника в історичному процесі серед дисертаційних досліджень [5, 32, 41]. Великого значення набувають вузькопрофільні питання впливу природно-кліматичних умов на конференціях та симпозиумах. В останні роки заслуговують уваги читання присвячені пам'яті Л. В. Милова, які проходять на базі Московського державного університету [34]. В окрему категорію варто виділити роботи в яких зображено вплив неврожаїв на окремі аспекти повсякденного життя населення. [6, 33].

Отже, незважаючи на загальний інтерес і окремі відомі дослідження, питання впливу аномальних явищ природи в другій половині XVII–XVIII ст. розроблені недостатньо. Накопичений фактичний матеріал розпорошений. Автори в контексті своїх досліджень відзначали роль природно-кліматичного фактора, не вдаючись до подробиць впливу аномальних явищ природи, що відкриває перед нами широке коло наукових завдань.

Список використаних джерел

1. Александровская Е.И., Александровский А.Л. Историко-географическая антропохимия. – М., 2003.
2. Багалея Д.И. Стихийные бедствия в старину // Исторический вестник. – 1892. – Т. 47. – С. 177–195.
3. Банных С.Г. Космос – природа – общество (Русская философия о природной детерминации общественных процессов). – Екатеринбург, 2002.
4. Безобразов П. Неурожаи прошлого века // Наблюдатель. – 1893. – № 7. – С. 48–73.
5. Блесков Д.А. Становление хозяйственного строя России: влияние пространственных и естественно-природных факторов (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.): Дисс. ... к. э. н. – М., 2003.
6. Борисенков Е.П., Пасекий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988.
7. Борисов Н. Повседневная жизнь русского путешественника в эпоху бездорожья. – М., 2010.
8. Бэр К.М. Переписка. – Л., 1970.
9. Веселовский К.С. Неурожаи в России и их социально-экономические причины // Образование. Журнал литературный и общественно-политический. – 1907. – № 4. – С. 1–29.
10. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. статей / Под ред. А.И. Чупрова, А.С. Посникова. – СПб., 1897. – Т. 1–2.
11. Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. – К., 2012.

12. Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропогенезі). – Кам'янець-Подільський, 2006.
13. Гумилев Л.Н. Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии // История СССР. – 1967. – №1. – С. 53–66.
14. Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР / За ред. В.З. Дробыжева. – М., 1973.
15. Дулов А.В. Географическая среда и история России (конец XV – середина XIX в.). – М., 1983.
16. Ермолов А.С. Нашин еурожаи и продовольственный вопрос. – СПб., 1909.
17. Иванько Я.М. Экстремальные природные явления исторического прошлого на территории Иркутской области. – Иркутск, 1997.
18. Картанцева Е.Э. Наше законодательство о народном продовольствии. Исторический очерк // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. – 1892. – Вып. 2. – С. 628–676.
19. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М., 1937.
20. Князьков С.А. Голод в древней России. – СПб., 1908.
21. Крутиков В.И. Посевы и урожаи на землях Тульской губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1968. – С. 163–172.
22. Леонтович Ф.И. Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. – 1893. – № 3. – С. 47–76.
23. Лешков В.Н. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII в. – М., 1858.
24. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. – СПб., 1898.
25. Милов Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М., 2001.
26. Мионов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX в.). – Л., 1985.
27. Мордвинцев В.М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Лівобережної України в XVIII в. – К., 1998.
28. Мордвинцев В.М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Лівобережної України в XVIII в. – К., 1998.
29. Мягков С.М., Шнипарков А.Л. История стихийных бедствий в России в XII–XIX вв. // Вестник МГУ. Серия "География". – 1997. – № 6. – С. 6–11.
30. Острась Е.С. Врожайность зерновых культур, хлебные цены та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Монографія. – Донецьк, 2003.
31. Пашуто В.Т. Голодные годы в Древней Руси // Аграрный ежегодник Восточной Европы. – Минск, 1964.
32. Ризванова Т.Р. Губернские власти и органы местного самоуправления Южного Урала в борьбе с эпидемиями и эпизоотиями в конце XIX – начале XX вв.: Дисс. ... к. и. н. – Уфа, 2011.
33. Романенко Е.В. Повседневная жизнь русского средневекового монастыря. – М., 2002.
34. Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Вып. 3: Третьи чтения памяти акад. РАН Л.В. Милова: Матер к междунар. науч. конф. – М., 2013.
35. Рыбаков Е.В., Шулукина Г.А. Взаимодействие экологии и религии как проявление взаимодополнительности научного и вненаучного познания // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2012. – №5.
36. Самарова Л.Р. Географический детерминизм в современных религиозно-этических исследованиях // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 134–138.
37. Силян В.И. История географических и краеведческих исследований Европейского Северо-Востока России: Дис. ... д-ра геогр. наук. – Сыктывкар, 2004.
38. Словцов Н. Историческое и статистическое обозрение неурожаев в России // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического общества. – 1858. – С. 464–502.
39. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1863–1864.
40. Сухоплюев И. Последствия неурожаев в России // Русская мысль. – 1906. – Т. 6. – С. 147–183.
41. Шкурлат С.Г. Географический фактор в культурологических концепциях конца XIX – нач. XX вв.: Дисс. ... к. кл. н. – Санкт-Петербург, 2004.
42. Щепкин В.Н. Голода в России // Исторический вестник. – 1886. – Т. 24, кн. 11. – С. 489–521.
43. Щербина Ф.А. Крестьянские бюджеты и зависимость их от урожаев и цен на хлеба // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства в 2 т. / Под ред. А.И. Чупрова, А.С. Посникова. – СПб., 1897. – Т. 2.
44. Яковлев Е.В. Влияние чрезвычайных ситуаций на повседневную жизнь населения Тамбовской губернии второй половины XIX – начала XX вв. и деятельность властей и общественности по их предотвращению и преодолению последствий: Дисс. ... к. и. н. – Тамбов, 2004.
45. Ясман З.Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам "Трудов" Вольного экономического общества) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961.

Надійшла до редколегії 11.06.13

О. Воловик, Асп.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

НЕУРОЖАИ КАК ПОСЛЕДСТВИЯ АНОМАЛЬНЫХ ЯВЛЕНИЙ ПРИРОДЫ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ XVIII В.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

В статье анализируется состояние научного исследования проблемы неурожаев XVIII в. в Российской империи, вызванных аномальными явлениями природы.

Ключевые слова: климат, неурожай, голод, историография, Российская империя.

O. Volovyk, Graduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

CROP FAILURES AS THE EFFECTS OF ANOMALOUS PHENOMENA OF NATURE IN THE RUSSIAN EMPIRE XVIII CENTURY: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

The article examines the statescientific research of a problem of bad harvests of the XVIII century in the Russian Empire caused by abnormal phenomena of nature.

Keywords: climate, cropfailure, famine, historiography, Russian Empire.

УДК 94(420) "19"

Р. Ганцял, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

КОНЦЕПЦІЯ ЄДНОСТІ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ У ВИСВІТЛЕННІ БРИТАНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЛІБЕРАЛЬНО-ІДЕАЛІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Вперше у вітчизняній історіографії приділено увагу історіософським засадам ліберального ідеалізму, як окремого напрямку в британській соціогуманітаристиці загалом, та історичній науці зокрема. З'ясовано специфіку та наслідки глобалізації та інтернаціоналізації для світової історії у висвітленні ліберальних ідеалістів.

Ключові слова: ліберальний ідеалізм, світова історія, взаємозалежність, інтернаціоналізм

Із появою кантіанської традиції однією із основних історіософських проблем, характерних для пересічного європейського історика, стає питання єдності та неподільності людської історії. Особливо це стало актуальним після утворення ЮНЕСКО у 1945 р., адже одним із пріоритетних завдань цієї організації в рамках ООН стала пропаганда інтернаціоналізму, вироблення різноманітних форм людської співпраці та боротьба проти расизму. Досвід двох світових воєн говорив, за словами А. Тойнбі, що або людство буде мати спільну історію, або не буде мати ніякої [2, с. 245]. На щастя для гуманітаріїв-інтернаціоналістів вони отримали спадщину від спільноти британських ліберально-ідеалістичних істориків, котрі ще на початку XX століття помітили процес синтезу окремих локальних хронік в загальносвітову історію.

Окремі дослідники британського ліберального ідеалізму, такі як Д. Лонг, Л. Ашворт, А. Осіандер, П. Вілсон, лише на сучасному етапі вдаються до висвітлення історіософських засад цього напрямку в рамках британського суспільствознавства. Однак в силу того, що вони розглядають дану проблему найчастіше в рамках теорії міжнародних відносин чи політичної філософії, у їхніх дослідженнях втрачається зв'язок із тими проблемами, що були характерними у першій половині XX ст. для британської і загальноєвропейської історичної науки. Загладити прогалини у межах даної наукової проблеми є завданням цієї розвідки.

На протязі XIX століття гегелівсько-ранкеанська традиція (за прізвиськом німецького історика Л. фон Ранке та філософа Г. Гегеля) шукала історичну єдність, як правило, в рамках однієї нації. Однак, по закінченні етапів національного відродження та державотворення, що були характерними для Європи XIX століття, та початком глобалізаційних тенденцій ставало очевидним те, що світова історія є чимось більшим, ніж звичайна сума національних історій. На початку XX століття пересічний європейський гуманітарій не міг не рахуватися із глобалізаційними тенденціями, які проходили у формі світової інтеграції, екуменізації, стандартизації, універ-

сализації тощо, адже у цей час "значні соціальні та політичні питання виходять за рамки геополітичних кордонів окремих націй" [14, с.26]. Як відзначав із цього приводу японський дослідник Й. Ікеда, "глобалізований світ потребував глобальних ідей" [9, с.99].

Після того, як наприкінці XIX ст. був завершений у Європі етап націотворення, націоцентрична історіографія в очах британських істориків на початку XX ст. вичерпала свій зміст, так само, як із закінченням вікторіанської доби для британських ліберально налаштованих гуманітаріїв, вихованих на засадах ідеалістичної філософії та космополітичної античної історії, вичерпав свою актуальність індивідуалізм, взятий сам по собі. До початку XX ст. жодна із запропонованих гносеологічних моделей історичного пізнання, згідно із відомим у Європі та США британським істориком Дж. Брайсом, не могла бути взята за взірць при написанні універсальної історії [5, с. XXV].

Безумовно, ідея універсальної історії з'явилася ще з часів Геродота, про що на початку XX ст. у Британії зазначають такі історики, як Дж. Брайс, Дж. Баррі, Р. Марвін та ін. Однак лише після того, як відбулося становлення принципів історизму на протязі XIX століття, стало можливим на початку XX ст. означити поняття універсальної історії. Під цим поняттям Дж. Брайс розуміє історію, яка об'єднає усі нації, пов'яже усі народи один з одним та "висвітлить їхні аннали, як органічну цілісність" [5, с. XXI]. Таким чином, вперше у практиці спільноти англо-саксонських істориків ідея універсальної історії пов'язується не лише із країнами Європи і не лише із цивілізацією; вона асоціюється із історією усього світу, як єдиної, взаємопов'язаної холичної системи. Подібні зміни в історичному мисленні дали змогу припустити Дж. Баррі під час своєї інаугуральної лекції в честь зайняття кафедри Нової історії Кембриджського університету у 1903 р., що "єдність історії є її найвищим сенсом" [7, с. 28].

Якщо Дж. Брайс береться за розробку проблеми універсальної світової історії на початку XX ст., то її

надає найбільшого розвитку А. Тойнбі, про якого П. Костелло відзначив, що "мабуть протягом століття не було іншого такого історика, спроможного опанувати... більш всеохоплюючої застосованої парадигми універсальної історії [10, с.97]". Згідно із А. Тойнбі, "впродовж віків людство було роз'єднане; у наші дні ми на кінець-то об'єднані" [2, с. 324]. Подібно до Дж. Брайса, який певний час виступав у ролі наставника для А. Тойнбі, цей історик критикує націоцентричне трактування історії, як неадекватну методу навіть для істориків XIX ст. Однак навіть звужувати історію до розгляду цивілізацій чи світових релігій теж недостатньо, адже "цивілізації, як і нації, множинні, а не одиничні" [2, с.265]. Лише універсальна історія для А. Тойнбі була "інтелегібельною; "усе інше було недостатнім" [17, с. 46-50].

Якщо говорити про конкретні ознаки єдності світової історії у XX ст., то вони, на думку ліберальних ідеалістів, проявилися у різних формах. Перш за все, взаємозалежність стала можливою за рахунок "опанування дистанції", що було зроблено, на думку професора історії Манчестерського університету Р. Мюра, найбільшою мірою, "протягом життя сучасних людей" [12, с.6]. Інші прояви процесу глобалізації проявлялися у індустріалізації усіх сфер людської діяльності, творенні світової правової системи, стандартизації людського побуту у різних країнах та континентах, і, нарешті, завершенні процесу розподілу світу серед значних геополітичних гравців [11, с.193].

Спостереження цих процесів у новітню добу у свідомості ліберально орієнтованих британських гуманітаріїв, зорієнтованих внаслідок своєї університетської освіти на ідеалістичних засадах, призвело до розробки питання інтернаціоналізації та інтеграції світової історії. Ця проблема була охарактеризована істориком Дж. Брайсом наступним чином: "Уперше в аналах нашої планети її жителі стали одним цілим" [6, с.4].

Питання інтеграції та інтернаціоналізації світової історії доволі тісно було пов'язаним із принципом взаємозалежності (interdependence), який спільнота ліберально-ідеалістично налаштованих істориків виокремлювала, як основоположну рису історії сучасності. Цю проблему, притаманну історії сучасності, вперше поставив у рамках філософії історії А. Ціммерн, який у своїй інаугуральній лекції на тему міжнародних відносин, читаної у Оксфорді у 1931 р., наголошує на поглибленій інтеграції світу і його складових, що є результатом технологічних інновацій [20, с.13].

Із проблеми взаємозалежності поставала інша проблема – війни і миру –, яка в епоху індустріального модернізму ставала все більш загрозливою для людства. Ідеї праці британського публіциста Н. Енджелла "Велика ілюзія" групувалися навколо теорії, відповідно до якої війна між розвинутими промисловими державами, яка має на меті завоювання чужої території, стала необґрунтованим інструментом в умовах високої економічної взаємозалежності. Обмірковуючи проблеми, спричинені Балканськими війнами, Н. Енджелл додає, що, оскільки на сучасному етапі взаємозалежність посилювалася, воєнний конфлікт не приносив значної вигоди [3, с.29-30]. Так само ставиться до цієї проблеми Л. Вульф, котрий стверджує, що зростання економічних зв'язків між державами означає, що конфлікти набули більших глобальних масштабів, ніж у минулому: "Світ на стільки тісно пов'язаний, що тепер... кожна війна загрожує перерости у світову війну" [18, с. 184-185].

Цікавим є той факт, що багато британських спеціалістів із історії сучасності за освітою були антикознавцями (А. Ціммерн, Дж. Брайс, А. Тойнбі, Г. Муррей тощо). Тому не дивним є трактування сучасної історії ци-

ми гуманітаріями критеріями полісної системи та екуменічного розвитку. Так, згідно з Г. Мурреем, який постійно застосовував свої знання із еллінізму при дослідженні історії сучасності, людська спільнота, правильно мислима, була "не хаос ворогуючих інтересів, а космос, урегульована цілісність". Мета була "Велике місто", у якому усі люди були вільними жителями [15, с.43-44].

Для А. Тойнбі установлення глобальної екуменічної "універсальної держави" була запорака збереження західної цивілізації на противагу песимістичним висновкам О. Шпенглера, із яким самого А.Тойнбі часто порівнюють. Сам Західний світ, на його погляд, рухався на шляху до уніфікації. Ідеалом розвитку всесвітньої історії він бачив "Екуменополіс, місто, яке охопить усю ойкумену, увесь населений світ", глобальну державу, яка, на його думку, є єдиною структурою за бажання усього людства вижити у індустріальну добу. Дж. Гобсон теж був переконаний у те, що національні зобов'язання перебували не у меншій взаємозалежності, ніж індивідуальні. Цей мислитель над проблемами сучасності зазначав, що лише створення міжнародного уряду на федеративних позиціях здатне змінити ситуацію на краще [8, с.408-409].

Л. Вульф іде ще далі у даному питанні, відшукуючи у новій історії "природну тенденцію руху світової спільноти до міжнародного управління". Одним із завдань при написанні його праці "Міжнародний уряд" було з'ясувати, яких дієвих результатів було досягнуто на шляху до світової кооперації [16, с.63]. Л. Вульф підрахував, що у 1914 р. у світі налічувалося близько 500 міжнародних організацій. Це означало, що важко знайти сферу життя, у якій не були би представлені інтернаціональні інтереси, що дозволяє людям усіх станів і рас об'єднуватися разом із метою пропаганди цих інтересів. Ці інституції, за його словами, не були вимислом ідеалістів, а виникали із метою відповідності історичним реаліям.

Не менш важливим проявом єдності та неподільності світової історії у свідомості британських гуманітаріїв було налагодження наукових, культурних та освітніх комунікацій. Так, Дж. Брайс відзначає, що наукові та дослідницькі контакти є тими зв'язками, які поєднують увесь цивілізований світ" [4, с.137]. Однак він схильний констатувати, що цього ще не сталося, адже недостатньої уваги приділяється як у США, так і у Британії історії Європейського континенту і навпаки. Аналогічну позицію займає Р. Мюр, згідно з яким "знання та ідеї цивілізованого світу стали загальним надбанням на такому високому рівні, який було не відчутно, починаючи із часів Римської імперії". Говорячи про процес інтернаціоналізації, цей історик відмічає, що "найбільші мислителі та письменники кожної країни стали загальнодоступними для решти світу" [11, с.190-191].

Отже, для спільноти істориків із ліберально-ідеалістичними поглядами на історію сучасності загальносвітові процеси інтеграції, стандартизації та уніфікації були очевидними. Ці процеси були бажаними за умови мирного розвитку подій, однак надмірна глобалізація призводила до непоправних наслідків у випадку ведення війни, підсилюючи її деструктивність на сучасному етапі, що було охарактеризовано Г. Мурреем наступними словами: "Нації можуть зруйнувати одна одну або допомогти одна одній" [13, с.199].

Із цього приводу виникала проблема, на скільки людські спільноти помічають невинний процес змін, спричинений індустріальним модернізмом, адже, якщо "взаємозалежність не буде правильно осмислена та використана, це загрожує зруйнувати світ у більшій мірі, ніж це було у дні, коли людство було ізольоване на самодостатні соціальні одиниці" [12, с.28].

А. Тойнбі запевняє у тому, що лише трансформація історичного погляду європейців призведе до "ментальної та моральної революції на Заході". Однак, згідно з А. Тойнбі, цього не сталося після жодної зі світових воєн. А. Ціммерн із жалем констатує, що європейська спільнота так і не досягла усієї серйозності проблеми єднання світової історії, а додаткової освіченості не завадило би навіть "найбільш політично освіченим людям" [19, с.70].

А. Тойнбі вважає, що нездатність А. Ціммерна реалізувати задум і написати працю "Сучасна Співдружність" по аналогії із його іншою працею "Грецька Співдружність" (1911 р.), була трагедією, яку, згідно із цим істориком, "слід шукати у самому характері та темпераменті Альфреда" [1, с.339]. Однак, на нашу думку, А. Ціммерн, будучи об'єктивним істориком, так і не побачив передумов для того, щоб написати сучасну історію світової спільноти за аналогією із Британською Співдружністю чи грецькими полісами, як інтегрованого взаємопов'язаного універсуму. Тому цю обставину доцільно розглядати не у якості "індивідуальної трагедії", а скоріше трагедії усього міжвоєнного періоду в очах усіх ліберальних ідеалістів. Що стосується самого А. Тойнбі та його колег, то їхні холичні моделі трактування історії, наполягання на радикальному реформуванні Заходу та впровадженню інтернаціоналізму були значною мірою проігноровані академічною спільнотою, що відкидало ідеї єдності та неподільності світової історії на середину ХХ століття на другий план.

Список використаних джерел

1. Тойнби А. Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. М. Ф. Носова. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 672 с. – (Библиотека истории и культуры).
2. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Сборник / [Пер. с англ. под ред. д. и. н., проф. В. И. Уколовой и к. и. н. Д. Э. Харитоновича]. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 592 с.

3. Angell N. Peace theories and the Balkan War / Norman Angell. – L.: Horace Marshall, 1912. – 88 p.

4. Bryce J. International Relations. Eight Lectures Delivered in the United States in August, 1921 / James Bryce. – L.: Macmillan Company, 1922. – 275 p.

5. Bryce J. Introductory Essay / History of the World. A Survey of Man's Record. Complete in eight volumes / [edited by Helmut F. Hans]. – Leipzig and Vienna Bibliographisches Institut – volume 1. Pre-History – America and the Pacific Ocean. – N.-Y.: Dodd, Mead and Company, 1902. – P. XVII – XL.

6. Bryce J. World History. The Annual Raleigh Lecture / James Bryce. – L.: British Academy, 1919. – 27 p.

7. Burry J. B. An Inaugural Lecture. Delivered in the Divinity School Cambridge on January 16, 1903. – Cambridge: University Press, 1903. – 39 p.

8. Hobson A. J. Richard Cobden: The International Man / A. Hobson. – L.: George Allen and Unwin, LTD, 1918. – 421 p.

9. Ikeda J. International Relations as Cosmopolitan History of Ideas / Ritsumeikan International Affairs. – 2011. – Vol. 9, № 1. – P. 81 – 102.

10. Kuokkanen P. Prophets of Decline. The Global Histories of Brooks Adams, Oswald Spengler and Arnold Toynbee in the United States, 1896 – 1961. Academic Dissertation. – T.: University of Tampere, 2003. – 161 p.

11. Muir R. Nationalism and Internationalism. The Culmination of Modern History / R. Muir. – L.: Constable & Company LTD, 1916. – 198 p.

12. Muir R. The Interdependent World and Its Problems / Ramsay Muir. – Washington – London: Kennikat Press, 1933. – 203 p.

13. Murray G. From The League to the UN / G. Murray. – O.: Oxford University Press, 1948. – 217 p.

14. Murray G. The League of Nations and Democratic Idea / The League of Nations. / [Viscount Grey, sir Frederic Polloc, Professor Gilbert Murray, Viscount Bryce and others]. – L.: Oxford University Press, 1919 – 149 p.

15. Murray G. Liberty and Civilization / G. Murray. – L.: George Allen and Unwin, 1938. – 94 p.

16. Thinkers of the Twenty Years' crisis: Interwar Idealism re-assessed / [edited Long D., and Wilson P.]. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 346 p.

17. Toynbee A. A Study of History: In 12 volumes / A. Toynbee. – O.: Oxford University Press, 1934. – Vol. I. Introduction: The Geneses of Civilizations, part one. – 332 p.

18. Woolf L. International Government: Two Reports by L. S. Woolf Prepared for the Fabian Research Department, Together with a Project by a Fabian Committee for a Supernational Authority that will Prevent War / L. Woolf. – L.: Unwin Limited, 1916. – 259 p.

19. Zimmern A. Spiritual Values in World Affairs / Alfred Zimmern. – Oxford: Clarendon Press, 1939. – 177 [1] p.

20. Zimmern A. The Study of International Relations. An Inaugural Lecture, Delivered Before the University of Oxford on 20 February 1931 / A. Zimmern. – Oxford: Clarendon Press, 1931. – 27 p.

Надійшла до редколегії 11.06.13

Р. Ганцян, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

КОНЦЕПЦИЯ ЕДИНСТВА МИРОВОЙ ИСТОРИИ В ОСВЕЩЕНИИ БРИТАНСКИХ ИСТОРИКОВ ЛИБЕРАЛЬНО-ИДЕАЛИСТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Впервые в отечественной историографии уделено внимание историософским принципам либерального идеализма, как отдельного направления в британской социогуманитаристике в целом, и исторической науке в особенности. Выявлено специфику и последствия глобализации и интернационализации для мировой истории в освещении либеральных идеалистов.

Ключевые слова: либеральный идеализм, мировая история, взаимозависимость, интернационализм.

R. Hantsyan, Postgraduate student

Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv

THE CONCEPTION OF THE UNITY OF WORLD HISTORY BY BRITISH LIBERAL-IDEALIST HISTORIANS

For the first time in the national historiography it has been paid attention to the principles of liberal idealism as a separate trend in British social studies and historical scholarship in the first half of the twentieth century. It was found specifics and the consequences of globalization and internationalization to world history as it was interpreted in liberal-idealist tradition.

Keywords: liberal idealism, world history, interdependence, internationalism.

УДК 94(591)+327.8(73)

Н. Городня, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

СТРАТЕГІЯ "ЗАЛУЧЕННЯ" М'ЯНМИ В ПОЛІТИЦІ США ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА Б.ОБАМИ

Вперше у вітчизняній історіографії проаналізовано зміни в політиці США щодо М'янми за президентства Б.Обами; чинники, що їх обумовили; їх попередні результати й перспективи, що розглядаються в контексті реалізації Вашингтонської стратегії "залучення" та реформ у М'янмі, здійснюваних урядом Тейн Сейна.

Ключові слова: США, М'янма, адміністрація Обами, стратегія "залучення", регіональна політика.

Президент Б.Обама прийшов в Білий дім в січні 2009 р. під гаслом відновлення американського лідерства, що визначалося в термінах ліквідації перешкод до співробітництва, побудови нових і глибших партнерств

у кожному регіоні, здійснення політики мобілізації більшої кількості партнерів для вирішення спільних проблем. Початковим пунктом колективних дій мало бути "залучення" США інших держав, включаючи ворожі,

© Городня Н., 2013

щоб дати можливість їх урядам змінити курс. Метою "залучення" було визначено підтримку міжнародної системи, основаної на певних правилах, правах і відповідальності усіх держав, яка просуває інтереси США на основі служіння спільним інтересам [1]. Найбільш успішною стратегія "залучення" ворожих держав виявилася в політиці адміністрацій Б.Обами щодо М'янми (в США її продовжують називати Бірмою через неприйняття назви "Союз М'янма", запровадженої правлячим військовим режимом в 1989 р.).

Оскільки зміни в політиці США щодо М'янми є порівняно недавнім феноменом вони знайшли висвітлення переважно в ЗМІ, а також в окремих дослідженнях зарубіжних авторів [2]. В Україні політика США щодо М'янми ще не стала предметом наукового аналізу. Метою даної статті є аналіз змін в політиці США щодо М'янми за президентства Б.Обами; чинників, що їх обумовили; їх попередніх результатів і перспектив впливу на внутрішню трансформацію М'янми й регіональну політику США в контексті реалізації стратегії "залучення".

З часу кривавого придушення урядовими військами масових акцій протесту в Бірмі в 1988 р., після яких влада перейшла до військової Державної ради з відношення законності й порядку, політика США щодо цієї держави полягала в економічних санкціях зі зростаючим обмеженням допомоги й торгівлі. Вони посилювалися після того, як Рада відмовилася визнати перемогу на парламентських виборах в травні 1990 р. опозиційної партії Національна ліга за демократію (НЛД) на чолі з Аун Сан Су Чжі й встановила в країні авторитарний і репресивний військовий режим (з 1997 до 2011 р. вона називалася Державна рада миру й розвитку). США і ЄС неодноразово зверталися до військових із закликом повернути Бірму на демократичний шлях розвитку, відновити діалог з демократичною опозицією й представниками груп етнічних меншостей, але безрезультатно. З метою тиску на Янгон США і ЄС застосували режим санкцій, який постійно посилювали, але ефективність цієї стратегії була обмеженою. Так, в 1997 р. відбувся прийом М'янми до Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН); її багаті природні ресурси приваблювали до неї іноземних інвесторів з сусідніх держав.

Вашингтон пильно стежив за ситуацією в М'янмі. Позитивним сигналом було звільнення Аун Сан Су Чжі з-під домашнього арешту в 2002 р., але в травні 2003 р. її автомобіль було обстріляно, а її знову ув'язнено. Після цього Конгрес проголосував за впровадження більш суворих санкцій, які щорічно продовжувалися. В результаті фактично усі дипломатичні й економічні відносини між США і М'янмою було перервано. Під час урядування прем'єр-міністра Кхін Ньюна (серпень 2003 – жовтень 2004 рр.) виявилися деякі ознаки лібералізації режиму: висунуто план "Дорожня карта руху до демократії" з семи етапів (хоч тривалість етапів на шляху до демократії не визначалася); відновлено діяльність Національної конституційної конвенції для вироблення Конституції; здійснено кроки до більшої інтеграції М'янми в АСЕАН. Але в кінці 2004 р. цей процес було перервано противниками послаблення контролю армії над ситуацією в країні на чолі з головою Ради Тан Шве.

Під час сенатських слухань у березні 2006 р. [3] М'янму було віднесено до сфери національних інтересів США у сфері безпеки, що обумовлювалося двома основними чинниками. По-перше, перетворенням "бірманської проблеми" на регіональну, оскільки ситуація в М'янмі – масове виробництво й транспортування наркотиків, поширення хвороб (СНІД і азіатський грип), торгівля людьми, потік біженців тощо – створювали транснаціональні проблеми, що загрожували регіональній без-

пеці Південної й Південно-Східної Азії. По-друге, значенням боротьби ідей, що формують регіональне політичне середовище, для майбутнього Азії: ставлення регіональних держав до "бірманської проблеми" свідчило про їхні цінності, а врешті – про відношення до ширшого регіонального порядку денного в майбутньому. Учасники слухань зазначали неефективність односторонніх санкцій США, які завдавали суттєвої шкоди їх економічним інтересам, але не мали суттєвого впливу на військовий режим у М'янмі. Рада ефективно мінімізувала їх, граючи на зацікавленості інвесторів в доступі до її багатих природних ресурсів. Так, санкції США сприяли значному посиленню після 2003 р. економічної присутності й політичного впливу Китаю в М'янмі. Найбільш прийнятним шляхом впливу на військовий режим під час слухань було визнано багатосторонній регіональний підхід на основі санкцій і спільної "дорожньої карти" з конкретними маркерами прогресу, щоб мінімізувати його здатність грати на суперечностях між державами. Стратегія "залучення" М'янми відкидалася як неприйнятна.

Суспільне невдоволення існуючою в М'янмі ситуацією вилилося в "шафранову революцію" у вересні 2007 р., основною рушійною силою якої були буддистські ченці – найбільш шанована верства м'янмського суспільства. Після її брутального придушення зріс міжнародний тиск на військовий режим, що примусило його прискорити реалізацію "Дорожньої карти до демократії" для легітимізації своєї влади. У лютому 2008 р. Рада оголосила про проведення в травні конституційного референдуму. Конгрес США прореагував на це прийняттям резолюції, яка засудила проект Конституції й запланований референдум. За тиждень до запланованої дати референдуму М'янму вразив циклон "Наргіс", який призвів до численних жертв і руйнувань, й ускладнив його проведення. Референдум схвалив Конституцію, що уможливило проведення в 2010 р. перших багатопартійних парламентських виборів.

Адміністрація Обами розпочала перегляд політики США щодо М'янми одразу після приходу в офіс. Під час візиту до Індонезії в лютому 2009 р. держсекретар Х.Клінтон визнала неефективність політики санкцій, оскільки вона обмежувала торгівельно-інвестиційні можливості американських компаній, завдавала шкоди економічним інтересам США і їх відносинам з АСЕАН, надавала переваги Китаю в регіональній конкуренції в ПСА, але не була ефективною. У відповідь на ознаки готовності військового режиму в М'янмі до політичних змін адміністрація Обами здійснила перегляд політики щодо цієї держави. За його результати, оголошеними у вересні 2009 р., започатковано політику "прагматичного залучення" США з М'янмою, центральним елементом якої був прямий діалог між двома державами на рівні старших посадовців.

В листопаді 2009 р. помічник держсекретаря зі східноазійських і тихоокеанських справ К.Кемпбел вперше відвідав М'янму для прямих переговорів з прем'єр-міністром Тейн Сейном й іншими представниками військової влади, а також з Аун Сан Су Джі, іншими лідерами опозиційного руху, представниками найбільших етнічних меншин. Під час зустрічей було зроблено наголос на важливості залучення до діалогу з реформи усіх політичних сил і звільнення політичних ув'язнених, щоб вибори, заплановані на 2010 р., були дійсними [4].

На виборах, що відбулися в листопаді 2010 р., переважну більшість місць в обох палатах парламенту отримала партія Союз солідарності й розвитку на чолі з прем'єр-міністром і першим секретарем правлячої Державної ради миру й розвитку генералом Тейн Сейном. Лідера опозиції Аун Сан Су Джі в цьому місяці було

звільнено з-під домашнього арешту, але Національна ліга за демократію участі у виборах не брала. Парламент обрав Тейн Сейна президентом, після чого в березні 2011 р. він сформував уряд. Оскільки за два роки до того він пішов у відставку з армії, формально він став першим за 49 років цивільним президентом держави. Хоча величезний вплив військових на владу, як законодавчу, так і виконавчу, зберігся, правління військової хунти скінчилося.

Уряд Тейн Сейна одразу продемонстрував прагнення до серйозних політичних і економічних реформ, свідченням чого було звільнення багатьох політичних ув'язнених, пом'якшення обмежень преси, зборів, діяльності опозиційних угруповань, пошук шляхів припинення багаторічних конфліктів на етнічному й релігійному ґрунті, легалізація діяльності профспілок, розробка нового закону й набору регуляцій з інвестування тощо. У відповідь на це влітку 2011 р. США призначили Спеціального представника й координатора політики щодо М'янми Д. Мітчелла. Під час сенатських слухань в червні 2012 р. він відзначав "видатний" розвиток подій в М'ямі за останній рік, який ніхто не вважав можливим, "відмінну гостинність", готовність влади й різних неурядових груп до відкритих і щирих дискусій з представником США з кожної нагоди. Найбільш важливим розвитком подій, за його свідченням, стало партнерство між Аун Сан Су Чжі й президентом Тейн Сейном, охарактеризованим ним як "видатна фігура" [5].

Реформи в напрямку демократизації й більшої відкритості сприяли посиленню "залучення", свідченням чого став візит Х. Клінтон до М'янми в грудні 2011 р. Це був перший візит держсекретаря США до Бірми/М'янми з 1955 р., оцінений як "поворотний момент" в політиці США щодо цієї держави. В квітні 2012 р. у М'ямі проведено додаткові парламентські вибори за участю Національної ліги за демократію (вона отримала 43 з 45 вільних місць в нижній палаті й стала парламентською партією). Після цього, згідно зі стратегією "дії у відповідь на дії", у травні 2012 р. Вашингтон оголосив про пом'якшення санкцій – зняття (вперше за 15 років) заборони на американські інвестиції й експорт фінансових послуг. Оскільки Конгрес виступив проти зняття санкцій, в липні 2012 р. президент Обама скористався для цього правом видання генеральних ліцензій. В червні 2012 р. Конгрес призначив першого за понад 20 років посла США до М'янми, що вивело двосторонні відносини на новий рівень.

В липні 2012 р. під час бізнес-саміту США-АСЕАН в Сієм Ріп (Камбоджа) відбулася друга зустріч між держсекретарем Х. Клінтон і президентом Тейн Сейном, оцінена в США як "дуже тепла", під час якої було викладено план подальшого послаблення режиму санкцій США у разі позитивних дій уряду в таких сферах як звільнення політичних ув'язнених; боротьба з корупцією; захист прав людини, включаючи політичні права і громадянські свободи; забезпечення більшої прозорості ведення бізнесу, особливо в газовій, нафтовій та інших видобувних галузях. Оскільки відсутність прозорості в інвестуванні й використанні прибутків від видобувних галузей США вважають однією з причин того, що М'янма – країна з надзвичайно багатими природними ресурсами стала найбільш проблемною країною регіону, під час зустрічі в Сієм Ріп Х. Клінтон наполегливо рекомендувала Тейн Сейну приєднатися до Ініціативи з прозорості видобувної промисловості – добровільної глобальної ініціативи, в якій усі виплати, здійснені компаніями у видобувних галузях й отримані урядом, є публічними (влітку 2013 р. Тейн Сейн заявив про наміри подати заявку про вступ до неї до кінця року).

В липні 2012 р. до М'янми прибула урядова делегація США разом з місією Ділової ради США-АСЕАН у складі представників близько 40 американських компаній, зацікавлених в інвестуванні в цій державі. В тому ж місяці М'янму було приєднано до Ініціативи Нижнього Меконгу в складі Таїланду, В'єтнаму, Камбоджі й Лаосу, спрямованої на розвиток цього субрегіону, що була започаткована США в 2009 р.

Значна роль в підтримці реформ в М'ямі відводиться американському бізнесу, який має доповнити політичні ініціативи Вашингтону "відповідальним інвестуванням", стати моделлю бізнес-діяльності й гарного управління, сприяти якісному покращенню практик ведення бізнесу й підняттю життєвих стандартів місцевих громад. Інвестування обумовлюються вимогами надання щорічних доповідей уряду й держдепартаменту, а також їх публічної версії, про характер здійснених трансакцій, застосування тих чи інших трудових і екологічних практик, способів вирішення питання володіння землею, забезпечення прав населення, особливо етнічних меншостей. Передусім це стосується інвестицій в нафтову й газову промисловість, а також тих, що перевищують 500 тис. дол. Діяльність американських компаній має бути спрямована не лише на отримання прибутку, але й на задоволення потреб місцевих громад. Про чутливість суспільства до цих питань свідчило скасування урядом Тейн Сейна трьохмільярдного проекту з будівництва дамби для постачання електроенергії до Китаю, реалізація якого призвела б до затоплення 777 кв. км. земель, що викликало сильні протести місцевого населення. Оскільки роль військових в економіці М'янми визнається Вашингтоном несумісною з демократичними принципами, з метою її обмеження не дозволяються нові інвестиції в підприємства, пов'язані з Міністерством оборони М'янми, з державними й недержавними військовими угрупованнями. Передбачається допомога уряду США американським компаніям з усіх проблем під час ведення бізнесу в нестабільному середовищі М'янми [6]. Така політика націлена на вирішення двоєдиного завдання Вашингтону – просування економічних інтересів США за кордоном і захисту національної безпеки.

У вересні 2012 р. відбулися візити до США Аун Сан Су Чжі, тепер вже лідера парламентської меншості й голови Комітету з влади закону, і президента Тейн Сейна, який прибув до Нью-Йорку для участі в Генеральній асамблеї ООН. Під час його чергової зустрічі з Х. Клінтон було повідомлено про зняття Конгресом заборони на позитивне голосування США в міжнародних фінансових інституціях на користь М'янми, а також про наміри адміністрації розпочати процес послаблення санкцій на імпорту товарів із М'ямі. Відповідні генеральні ліцензії вийшли в жовтні-листопаді 2012 р., паралельно такі ж дії здійснив ЄС. Вже на початку листопада США підтримали програми Світового банку з надання М'ямі понад 80 млн. дол. кредитів на інфраструктурні проекти й фінансову підтримку малого бізнесу. Під час переговорів у Нью-Йорку держсекретар заявляла про прагнення США допомогти М'ямі у вирішенні етнічних конфліктів і знешкодженні наземних мін. Водночас, згідно з принципом "дії у відповідь на дії", вона висунула до нові вимоги – повне звільнення політичних ув'язнених; досягнення мирної угоди з етнічними групами; розрив відносин з Північною Кореєю у військовій сфері [7].

В жовтні 2012 р. до М'янми прибула велика американська делегація на чолі з помічником держсекретаря, главою Бюро демократії, прав людини й праці М. Познером для участі в першому двосторонньому діалозі з прав людини, який включав широке коло проблем – від

судової реформи й відповідального інвестування до захисту цивільних осіб у зонах військових дій.

Наступною важливою віхою двосторонніх відносин став візит до М'янми президента Б.Обама в листопаді 2012 р., що був першим візитом президента США до цієї країни й мав важливе символічне значення. Виступаючи з промовою в Університеті Янгона, Б.Обама відзначив значний прогрес уряду з ключових реформ, що поклали початок переходу М'янми до демократії, закликав до їх продовження й поглиблення, підтвердив підтримку США курсу реформ і водночас визнав значні труднощі на шляху до національного примирення [8], що є однією з найскладніших проблем М'янми, яка налічує 135 офіційно визнаних національних груп. Свідченням розколу М'янми, що культивувався впродовж багатьох десятиліть, були суттєві між ворожими етнічними й релігійними угрупованнями в штаті Ракхайн в червні й жовтні 2012 р., які призвели до переміщення в межах держави близько 100 тис. осіб. За результатами візиту підписано Спільний план дій з протидії торгівлі людьми, згідно з яким створено структуру для взаємодії у цій сфері, включаючи обмін кращими практиками, технічну допомогу й відповідне тренування з боку США; започатковано регулярний двосторонній Діалог з протидії торгівлі людьми [9].

Разом з президентом Обамою до М'янми вже втретє приїздила держсекретар Клінтон. Виступаючи напередодні в Сінгапурському університеті менеджменту, вона виклала амбітний план перетворення М'янми мірою її відкриття на комерційний центр, який поєднає ринки Індії й Бангладеш з Південно-Східною Азією; створення Індійсько-Тихоокеанського економічного коридору через М'янму, посиленого новою енергетичною й транспортною інфраструктурою [10] в контексті регіональної інтеграції "ширшого Азійсько-тихоокеанського регіону".

В 2013 р. у відповідь на продовження курсу реформ у М'янмі (створення Комітету з перегляду справ політичних ув'язнених; забезпечення безперешкодного доступу Міжнародного комітету Червоного Хреста в усі в'язниці й трудові табори; анулювання законів про заборону публічних зібрань понад п'яти осіб і щоденних газет, схвалення Угоди Найп'їтау з ефективного співробітництва з розвитку тощо) відбулося подальше послаблення санкцій США – відновлено діяльність Місії допомоги США в Янгоні, скасовано обмеження на візи державних службовців до США. Водночас, визнаючи, що процес реформ у М'янмі не є незворотнім, в травні 2013 р. Конгрес продовжив дію Акту, який зберігає повноваження уряду застосовувати проти М'янми санкції у разі її відступу від реформ. Режим санкцій модифіковано на основі "каліброваного" підходу, більшою мірою зосередженого на "поганих акторах" на протипау санкціям, які вражають усе суспільство.

В травні 2013 р. відбувся офіційний візит президента Тейн Сейна у Вашингтон, під час якого підписано Спільну заяву; на її основі у вересні оголошено Партнерство між урядами США і М'янми щодо гарного управління й прозорості у видобувній промисловості, що має забезпечити політичну підтримку і технічну допомогу США у впровадженні урядом М'янми найкращих міжнародних практик в нафтовій, газовій й інших видобувній галузях; покращенні довготермінового менеджменту в цьому секторі; оновленні правового, регуляторного, податкового, операційного середовища з метою залучення "відповідальних" інвесторів; сприянні захисту прав людини й більш справедливому розподілу ресурсів серед місцевих громад [11].

Більшість природних ресурсів М'янми розташовані в регіонах проживання етнічних меншин. Контроль на

природними ресурсами є однією з основних причин тривалих військових дій, що супроводжуються жорстоким порушенням прав людини, насиллям, конфіскацією земель, застосуванням примусової праці, руйнування навколишнього середовища. Впродовж 2012 р. уряд М'янми встановив перемир'я з 10 з 11 озброєних етнічних угруповань, включаючи Національний союз Каренів, який був у стані війни з урядом впродовж 60 років, проте попередня найдовша й найстабільніша угода з угрупованням в штаті Качін в 2011 р. була розірвана, з грудня 2012 р. відбулася ескалація військових дій. Незважаючи на повернення сторін до переговорів, угоди про припинення вогню не було досягнуто. З позиції Вашингтону першочерговим завданням є забезпечення доступу гуманітарних організацій в громади Ракхану і Качіну, як до цивільного населення, так і до озброєних угруповань, що має критичне значення не лише для доставки гуманітарної допомоги, але й для здолання глибокої недовіри між сторонами, що є обов'язковою передумовою припинення вогню. В 2012 фін. р. США надали біженцям з М'янми і переміщеним особам допомогу на 24 млн. дол., але Вашингтон наполягає, що тимчасові рішення не повинні перешкоджати довгостроковій дипломатії, спрямованій на широкомасштабну реінтеграцію і національне примирення.

Діалог між США і М'янмою після початку процесу зняття санкцій відбувається на різних рівнях і в різних сферах. В жовтні 2012 р. започатковано курс на налагодження двостороннього військового співробітництва, який викликає в США найбільші дискусії. Його критики наголошують, що військові були й залишаються основною рушійною силою найгірших випадків порушення прав людини в М'янмі. Його прихильники вважають, що таке співробітництво є критичним для успішності реформ; обстоюють необхідність виховання нового покоління офіцерів, привнесення до збройних сил М'янми цінностей підтримки реформ й захисту прав людини. Існують плани відновити навчання офіцерів М'янми в Міжнародній військовій освітній і тренувальній академії в США, яка до 1988 р. здійснювала їх підготовку для боротьби з наркоторгівлею; запровадити спеціальну програму підготовки в сфері прав людини, військової юстиції й гуманітарної допомоги, що сприятиме військовій реформі. В 2013 р. М'янму вперше включено як спостерігача до щорічних військових навчань "Кобра Голд", найбільших багатосторонніх навчань США разом з Таїландом, що було розцінено як важливий символічний жест. Весною адміністрація Обама проінформувала Конгрес про наміри поступово відновити військові зв'язки з М'янмою, на що обидві партії прореагували попередженням здійснювати їх дуже повільно й помірковано. У серпні 2013 р. під час регіональної конференції у Брунеї відбулася перша за останні 20 років двостороння зустріч між главами військових відомств США і М'янми [12].

Таким чином, за президентства Б.Обама відбулася стрімка нормалізація політичних і економічних відносин між США і М'янмою, яка оцінюється як один з основних здобутків його першої адміністрації. Вона стала виявом успішної реалізації стратегії "залучення на основі принципів" й "дії у відповідь на дії", здійснення "розумної влади" через використання дипломатії й розвитку, економічних важелів для реалізації цілей зовнішньої політики. Нормалізація відносин з М'янмою створила кращі умови для співробітництва між США й АСЕАН, яка є центром регіональних інтеграційних процесів у Східній Азії/АТР й осередком економічного зростання. Вона повністю узгоджується зі "стратегічним поворотом" США до АТР за першої адміністрації Обама. Нормалізація відносин стала можливою завдяки взаємному

процесу з двох сторін. Реагуючи на ознаки трансформації військового режиму, уряд Обама здійснив адекватні заходи з підтримки реформаторського уряду. Зі свого боку, президент Тейн Сейн постійно демонстрував готовність приймати рекомендації й допомогу США. Нормалізація відносин з США сприяє не лише здійсненню важливих внутрішніх реформ у М'янмі, але й диверсифікації її стратегічних відносин, послаблення політичної й економічної залежності від Китаю. Позитивні наслідки "залучення" М'янми стали сигналом для інших режимів, що перебували під дією санкцій США.

Водночас Вашингтон визнає складність реформ у М'янмі з огляду на продовження військових дій, а також регулярні сплески насилля на етнічному й релігійному ґрунті, які уряд не може контролювати. Додаткові перешкоди створює наростання розчарування реформами й процесом демократизації серед бірманської більшості, жителів міст. У той час як населення очікувало від них передусім швидкого покращення свого матеріального становища, цього не сталося (ця ситуація дуже нагадує ту, що склалася в СРСР під час "перестройки"). У зв'язку з цим трансформація держави й суспільства у М'янмі бачиться складним тривалим процесом, який США взяли зобов'язання підтримувати.

Список використаних джерел

1. National Security Strategy. May 2010. – Washington, 2010. – p.12-13.
2. Storey, Ian. US-Myanmar Defence Cooperation: From Disengagement to Limited Engagement // ISEAS Perspective. 22 Oct. 2012 / Institute of Southeast Asian Studies, Singapore // http://www.iseas.edu.sg/documents/publication/ISEAS%20Perspective_22oct12.pdf; Alam, Ishtiaque. Rising Myanmar: US involvement, power rivalry and new hopes for Bangladesh // Croatian International Relations Review. – 2013. – Vol.19, No.68 – Pp.39-59 // http://hrcaak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=8638
3. U.S.-Burma Relations: Hearing before the Subcommittee on East Asian and Pacific Affairs of the Committee on Foreign Relations, United

States Senate, One Hundred Ninth Congress, Second Session, March 29, 2006. – Washington, 2007. – Pp.11-15; 44-45.

4. Principles of U.S. Engagement in Asia. Hearing before the Subcommittee on East Asian and Pacific Affairs of the Committee on Foreign Relations United States Senate. One Hundred Eleventh Congress, Second Session. January 21, 2010. – Washington, 2010. – Pp.9-10.

5. Ambassador-Designate to Burma. Testimony Derek Mitchell Special Representative and Policy Coordinator for Burma. Statement Before the Senate Foreign Relations Committee Washington, DC, June 27, 2012 / U.S. Department of State // <http://www.state.gov/p/eap/rls/rm/2012/06/194131.htm>

6. Read-out from the First U.S. Trade and Economic Delegation to Burma in Many Years. Robert D. Hormats Under Secretary for Economic Growth, Energy, and the Environment. Washington, DC, July 24, 2012 / Ibidem // <http://fpc.state.gov/195429.htm>; Administration Eases Financial and Investment Sanctions on Burma. Fact Sheet. Office of the Spokesperson Washington, DC, July 11, 2012 / Ibidem // <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2012/07/194868.htm>

7. Administration Eases Ban on Imports From Burma. Media Note. Office of the Spokesperson Washington, DC, November 16, 2012 / Ibidem // <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2012/11/200639.htm>

8. Remarks by President Obama at the University of Yangon. November 19, 2012 / The White House // <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/11/19/remarks-president-obama-university-yangon>

9. United States-Myanmar Joint Plan on Trafficking in Persons Media. Note Office of the Spokesperson. Washington, DC, November 18, 2012 / U.S. Department of State // <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2012/11/200675.htm>

10. Delivering on the Promise of Economic Statecraft. Remarks Hillary Rodham Clinton. Secretary of State Singapore Management University, November 17, 2012 / Ibidem // <http://www.state.gov/secretary/rm/2012/11/200664.htm>

11. Extractives Industries Transparency Partnership Between the United States and Myanmar. Media Note. Office of the Spokesperson. Washington, DC, June 14, 2013 / Ibidem // <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2013/06/210679.htm>

12. Harun ur Rashid, Barrister. US-Myanmar military engagement: A step to counter China? December 1, 2012 / The Daily Star // <http://archive.thedailystar.net/newDesign/news-details.php?nid=259409>; Pennington, Matthew. Lawmakers uneasy over US-Myanmar military ties. September 5, 2013 / Associated Press // <http://www.cnn.com/news/article/lawmakers-uneasy-over-us-myanmar-military-ties; etc>

Надійшла до редколегії 11.06.13

H. Gorodnia, канд. ист. наук, доцент
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

СТРАТЕГИЯ "ПРИВЛЕЧЕНИЯ" МЬЯНМЫ В ПОЛИТИКЕ США ПРИ ПРЕЗИДЕНТСТВЕ ОБАМЫ

Впервые в отечественной историографии проанализированы изменения в политике США в отношении Мьянмы при президентстве Обамы; факторы, которые обусловили, их предварительные результаты и перспективы, которые рассматриваются в контексте реализации Вашингтоном стратегии "вовлечения" и реформ в Мьянме, осуществляемых правительством Тейн Сейн.

Ключевые слова: США, Мьянма, администрация Обамы, стратегия "вовлечения", региональная политика.

N. Gorodnia, Ph.D. in History, Associate Prof.,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE STRATEGY OF "ENGAGEMENT" OF MYANMAR IN U.S. POLICY UNDER PRESIDENT OBAMA

For the first time in the national historiography reflects changes in U.S. policy on Myanmar under President Obama, the factors that led to them, and their preliminary results and prospects, considered in the context of Washington's strategy of "engagement" and reforms in Myanmar undertaken by the government Thein Sein.

Keywords: USA, Myanmar, the Obama administration, the strategy of "engagement" Regional Policy.

УДК 930.253

П. Зінченко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ВІДОМОСТІ ПРО ДІЗНАННЯ У КИЇВСЬКІЙ СУДОВІЙ ПАЛАТІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Досліджено інформаційний потенціал відомостей про дізнання в фондах Київської судової палати в Центральному Державному історичному архіві в місті Києві.

Ключові слова: фонди, ЦДІАК, відомість, Київська судова палата, губернське жандармське управління.

Комплексне вивчення історії України можливе лише за умови досконалиго використання історичних джерел. Це в першу чергу стосується письмових матеріалів, що зумовлює необхідність роботи з архівними фондами. Очевидно, досліджуючи той чи інший період вітчизняної історії, ми опрацьовуємо архівні документи, які стали результатом діяльності людей тієї епохи, які в свою чергу

діяли у рамках установ, організацій чи спільнот. Одним з таких матеріалів є документи Київської Судової палати, яка діяла в епоху Російської імперії з 1880 по 1919 рік. Документи у фондах цієї палати містять інформацію про політичне і суспільне життя на території України в часи її перебування у складі Російської імперії.

Нині у вітчизняній та зарубіжній історіографії роботи, які б присвячувалися Київській судовій палаті відсутні, надто документації, яка утворилася в результаті її діяльності. Існують лише наукові дослідження, монографії, статті, які описуючи той чи інший період в історії України кінця XIX – початку XX століття, згадують про існування такої установи в контексті іншої теми. З під пера таких науковців як Ярмиш О. Н. [13], Чайковський А. С. [12] вийшла не одна праця, яка описувала історію державних установ Російської імперії і зачіпляли їх діяльність на території України. Займалися даною проблематикою і зарубіжні фахівці, зокрема, Зайончковський П. А. [6; 7] та Бровцінова Є. П. [5]. Але у їхніх роботах не досліджуються архівні матеріали. Окремо цитовані документи дають певну інформацію, але не сприяють формуванню цілісної картини. В зарубіжних працях вкрай поверхово описана ситуація в Україні, не розкрита повна картина українського національного руху. Звісно, існують і дослідження, в яких концентровано опрацьовувалися документи, наприклад в роботах Щербака М. Г. [10; 11], але такий метод дослідження потребує продовження. Саме тому нам конче необхідне концентроване глибоке вивчення документальних матеріалів Київської судової палати, які мало використовуються дослідниками.

Варто зазначити, що діяльність Київської Судової палати породила великий обсяг документації, і тому для більш досконалого дослідження необхідно розсортувати ці документи і опрацьовувати кожну групу окремо. У даній статті ми оцінимо інформаційний потенціал відомостей про дізнання. Ці документи нині зберігаються в Центральному державному історичному архіві у місті Києві у фонді № 317. В ньому міститься 14 справ. Така маленька кількість не повинна вводити дослідника в оману, оскільки в межах цих справ знаходиться понад 500 сторінок.

Описуючи відомості про дізнання, одразу зазначу, що дані документи не є одноманітними. Кожна відомість розпочинається з інформації про те, які саме справи та в якій кількості було розглянуто за вказаний період. Звіти писалися щомісяця. Зазвичай у формі таблиці вказувалися наступні дані: ім'я підозрюваного, його місце утримання (якщо таке було), причини затримання, номер статті Кримінального положення Російської імперії, згідно з якою обвинувачувалася особа, та ім'я посадової особи, за якою було закріплено нагляд за цією людиною.

Документи варто поділити на дві групи: перша – це завершені справи, а друга – з тієї чи іншої причини до кінця не доведені. Ці матеріали стосуються конкретних людей і конкретних випадків. Але є ще і статистичні дані щодо кількості судових справ по регіонах імперії. Інформації вказаних таблиць ми розглянемо нижче.

Варто також виокремити безпосередні звіти слідчих про ведені ними справи. Матеріали дають нам великі можливості для історичного дослідження, оскільки є досить докладними в плані ґрунтового опису кожної судової справи.

У першу чергу вважаємо за необхідне проаналізувати таблицю, яка відображає статистику справ на різних територіях за зиму – весну 1903 року [1, арк. 31; 2; 4]. На землях, які перебували в сфері компетенції Могилевського губернського жандармського управління (ГЖУ) на 1 січня 1903 року лишалося 10 незавершених дізнань. В лютому з'явилося 11 нових справ, з них 5 було направлено у судову палату. До 1 квітня незавершеними залишалося 16 справ. При цьому під вартою утримувалося 7 людей, а залишалися на свободі 44 особи [1, арк. 31]. Окрім того, в кожній таблиці присутня графа під назвою "Розпорядження прокурора", але вона скрізь пуста і не дає нам ніякої інформації про

те, що це були за розпорядження, кому вони адресувалися, і що могло викликати появу тих вказівок.

Така ж статистика подана щодо територій підконтрольних Київському, Волинському та Чернігівському ГЖУ. З цих матеріалів ми бачимо, що найбільш неспокійною є територія Київського ГЖУ, де за той самий період лишалося 19 незавершених справ, з'явилося 40 нових, 23 було направлено до прокурора Київської Судової палати. Станом на перше квітня лишалося 23 незавершених справи. Утримувались під вартою 36 підозрюваних та 65 лишалися на волі [1, арк. 31]. На фоні даних Київського та Могилевського ГЖУ статистика по Чернігівському та Волинському виглядає дуже скромно – в кожній графі лише по кілька справ. Особливо хотів би звернути увагу, що статистика по всіх ГЖУ має одну спільну рису – утримуваних під вартою людей менше, ніж тих, які перебувають на свободі. Так, по Чернігівському губернському жандармському управлінню це – 2 особи під вартою і 36 на волі [1, арк. 31], а по Волинському – 11 і 16 відповідно [1, арк. 31]. Звернімо увагу: з документу не зрозуміло, чи були ці люди остаточно звільнені з під слідства чи лише перебували на волі на час його проведення і до них було вжито інших запобіжних заходів.

Наступні документи – це вже безпосередньо звіти про ведені дізнання. Розпочинаються вони з надання короткої інформації прокурору Київської Судової палати про справи, що на даний момент присутні при ГЖУ: "Квітень 1903 року. В наданих Вами 17 квітня цього року за № 141 відомості про рух дізнань при Волинському Губернському жандармському управлінні вказано, що по округу Луцького окружного суду лишалося дізнань до 1 січня 1903 року одна по 246 статті (*зухвалі вислови щодо особи імператора, псування його зображень* – П. 3. [9, ст. 263]) Кримінального уложення про покарання, поступила одна по 245 статті (*розповсюдження матеріалів, що пропагують неповагу до державної влади* П. 3. [9, ст. 262]) Кримінального уложення, 2 по 246 – 248 статті, між тим як по звіту прокурора Луцького окружного суду видно, що по округу Луцького провадилося 2 справи, 1 по 246 і одне по 245 статтях уложення" [1, арк. 14]. Тут схоже мова йде про помилку, якої припустився прокурор Київської судової палати, направивши в Міністерство юстиції помилкову інформацію про кількість справ при Луцькому окружному суді

Далі документ продовжується короткою інформацією про осіб, відносно яких ведеться слідство. Вказується ім'я людини та причини ведення слідства щодо неї.

Великий масив інформації – це список справ, які велися за той чи інший період часу в різних куточках імперії. Він також подавався у формі таблиці, як уже вказувалося вище, із зазначенням місця утримання особи, датою початку справи, статтею обвинувачення та відповідальною за утримання посадовою особою. Цікаво, якою могла бути географія тої чи іншої справи. Так, утримувана в Чернігівській тюрмі Ольга Миколаївна Вербицька-Антихова була закріплена за начальником Московського губернського жандармського управління [1, арк. 15], а Катерина Миколаївна Константинович, яка перебувала під домашнім арештом в Чернігові, була закріплена за начальником Санкт – Петербурзького ГЖУ [1, арк. 15]. Звернімо увагу на звинувачення, щодо цих людей – приналежність до партії соціалістів революціонерів. Очевидно, нагляд за затриманими зі столичних ГЖУ відбувався у разі особливої важливості цих осіб для слідства. Більш поширеним був нагляд з боку посадових осіб, що працювали в тих же ГЖУ, де велося слідство. Наприклад, в Могилевській і Городецькій тюрмах переважаючи біль-

шість утримуваних перебувала під наглядом начальника Могилевського ГЖУ та його заступника.

Тепер перейдемо до розгляду звітів, які стосуються безпосередньої роботи слідчих з підозрюваними. Архівні матеріали повідомляють, що розслідування велися групою слідчих – начальником та кількома підлеглими. В звітах вказано прізвище слідчого, чин та в подробицях описано справи, які він вів, у більш довільній формі із зазначенням усієї інформації, включно з коротким описом ходу слідства. Саме ці документи є найбільш цікавими, оскільки дають змогу докладно розглянути як саме здійснювалося розслідування в епоху Російської імперії. Розглянемо деякі справи. Цікавим є слідство розпочате 10 лютого 1903 року, що провадилося ротмістром К. М. Шебенком проти міщанина Мойши Бороухова Кустовського, що обвинувачувався по статті 252 (*розповсюдження листівок і проголошення промов проти державної влади* – П. 3. [9, ст. 266]) Положення про покарання. Ця людина була затримана поліцією за п'яний дебош, вчинений в будинку вітчима. Кустовський виявився настільки нерозважливим, що здійснив хуліганські дії, маючи у своїй кишені революційні прокламації та список адрес. Так, справа про хуліганські вчинки отримала політичне забарвлення. Для провадження подальшого слідства було направлено запит до Київського охоронного відділення щодо вказаних адрес. Завершується документ повідомленням про те, що підозрюваний втік з під нагляду і перебуває у розшуку [1, арк. 21].

Той же ротмістр Шебенко вів справу проти Миколи Васильовича Коробейченка, який підозрювався у розсилці робітникам залізничних майстерень революційних прокламацій. Звернімо увагу, що ця людина була видана жандармам самими робітниками, правда, не зазначено, чи були це агенти поліції з їх середовища чи мала місце ініціатива лояльних до влади залізничників. Справа ця не завершена, оскільки не було проведено належної експертизи почерків. Останнє повідомлення в ній – про допит свідків, здійснений 10 і 11 січня 1903 – го року [1, арк. 21].

Селянин Антон Федорович Манькуто перебував під слідством з 9 квітня 1903 року за розповсюдження брехливих протиурядових чуток (стаття 932 Положення про покарання) [1, арк. 22].

30 січня 1903 року розпочалися дізнання по справі сина чиновника Леоніда Грюнвальда і його товаришів: "По даним спостереження Грюнвальд і Цибульський 15 січня 1903 року доставили з вокзалу в квартиру Цибульського транспорт нелегальної літератури, а 16 січня Грюнвальд, Юрковський та два невідомі робітники цю літературу розповсюджували". Після обшуку Грюнвальд, Юрковський, Цибульський, Кунін та Ламзе були затримані, як обвинувачувані. Слідство набуло нових обертів, коли в тюрмі була перехоплена записка, яку Грюнвальд пробував нелегально передати на волю. З приводу вказаних там прізвищ було направлено запит до Київського охоронного відділення [1, арк. 23]. З цього можна зробити висновок, що справа мала продовження.

Це лише кілька конкретних прикладів, щоб ми могли сформувати уявлення про те, якого ґатунку справи здебільшого розслідувалися і розглядалися в тогочасних судах. Варто відзначити велику перевагу справ політичного характеру над кримінальними. З наведених вище лише в одній сказано про затримання людини спершу за хуліганські дії, з чого ми можемо зробити висновок, що розглядалися справи не лише політичні. Хоча з іншого боку, можливо цій справі було надано якесь значення в судових матеріалах лише через пере-кваліфікування її в політичну.

Окрім справ проти конкретних осіб слідства велися і щодо проявів діяльності цілих партій чи організацій. Як відомо, наприкінці XIX-го та на початку XX століття, Російська імперія була переповнена громадами та революційними організаціями, а згодом і політичними партіями різного спрямування. Так чи інакше, але їх діяльність також відстежувалася жандармами, і назви тої чи іншої структури випливали в матеріалах слідства, і потрапляли на стіл прокурора Київської судової палати.

Ось одна з таких справ від 11 лютого 1903 року, "Про розповсюдження злочинних відозв у Васильківському, Канівському, Таращівському та Сквирському повітах", що велася ротмістром М.А. Васильєвим. У документі повідомляється "В січні і лютому 1903 року до начальника Київського губернського жандармського управління стали надходити повідомлення повітових ісправників про розповсюдження серед селян прокламації Революційної Української партії. Шляхом розслідування встановлено, що прокламації ці були розповсюджені селянином Яковом Прокоф'євим Левченком, котрий притягнений як обвинувачуваний по 252 статті Положення про покарання. Попереду допит маси свідків" [1, арк. 26 – 27]. Як і годиться у випадку, коли мова заходить про якусь конкретну організацію, завжди слідство супроводжується пошуком зв'язків затриманого. Так і в цій справі: документ завершується завданням перевірити, від кого саме отримував Левченко листи, які приходили з Києва через поштову станцію в Богуславі.

Справа "Про протизаконну збірку робітників у Деміївці" від 22 лютого 1903 року. "З огляду на дані, що є в розпорядженні Київського охоронного відділення, 15 лютого 1903 року була захоплена зненацька в селі Деміївці, в квартирі Пінковського зібрання робітників, у кількості 46 осіб, з яких більшість євреї. Під час обшуку в квартирі Пінковського були знайдені нелегальні видання і виявилися викинуті у вікно талони з відтисками печатки комітету Російської соціал-демократичної партії... В якості обвинувачуваних притягнуто 9 осіб, з них 8 взято під варту". Як бачимо, цей документ яскраво свідчить нам про наявність організованої революційної спільноти. Заходи жандармів і судів в цьому випадку направленні проти структури, а не проти окремих осіб. Цікавим є також те, що в документі в числі запобіжних заходів згадується відправка 20 – ти учасників зібрання на місце постійного їх проживання, оскільки вони не є жителями села Деміївка. При цьому причини перебування цих осіб у Деміївці – також були темою допиту по даній справі [1, арк. 27].

Остання група документів цього різновиду – справи, які з тих чи інших причин не завершені. Вище вже згадувалися кілька з них, по яким було очевидно, що робота над ними ще далека до фіналу. Оглянемо документи, які дають нам пояснення, з яких причин відбувалося затягнення слідчих дій і справи ніяк не могли потрапити до суду.

Ось уривок з листа прокурора Житомирського окружного суду прокурору Київської судової палати у справі дворянина Дмитра Петрова Филипова, що обвинувачувався за 126 (*участь в антиурядових спільнотах* – П. 3. [8, ст. 53]) і 129 статтям (*прояви неповаги до державної влади* – П. 3. [8, ст. 53]) Кримінального уложення. По-перше, вказано, що справа велася раніше і 28 лютого 1906 року повернута слідчому через "виявлення місця перебування Филипова, що переховувався від суду". В подальшому справа затримується. У звіті від 21 січня вказано, що іде встановлення особи, а саме: "встановлюється тотожність особи Суслова (*затриманого* – П. 3.) з обвинувачуваним Филиповим" [3, арк. 3]. Під тим самим датуванням міститься вимога направити підозрюваного з Пермського арештантського відділу до Житомирської

в'язниці. І от саме з цього і починається проблема: в звітах від 1-го і 28-го липня [3, арк. 6] вказано, що Пермський арештантський відділ ніяк не реагує на вимогу доправити підозрюваного в Житомир. Завершується справа тим, що затриманий Суслов насправді Филиповим не являється і його притягують за бродяжництво. Пошуки Филипова продовжуються, справа не закрита.

В справі Євгена Чернявського та Ярослава Завадського від 18 липня 1911 року затримка відбувалася через те, що ніяк не могли провести експертизу щодо розумових здібностей Завадського [3, арк. 4].

Були і більш прості причини затримки слідчих дій. Наприклад, у справі Антона Савчука від 9 вересня 1911 року, що обвинувачувався по статті 103, частина перша (*образу особи імператора* – П. 3. [8, ст. 44]), слідство затримувалося через "заняття ротмістра Леонтьєва іншими невідкладними справами".

Загалом же розслідування затримувалися по одній причині: "Слідчих дій нема. Допит свідків призначено на ... число" Іншими словами, справи тягнулися в основному по причині того, коли і як допитувалися свідки, наскільки це давало результат і чи не потребував цей допит додаткових заходів для завершення слідства.

Тепер оглянемо, яку загальну інформацію ми можемо отримати з цих документів. Одразу варто наголосити, що відомості про дізнання є діловою документацією, відповідно є об'єктивним історичним джерелом, оскільки у авторів цих матеріалів не було причин якось їх фальсифікувати. Треба відзначити, що ці матеріали зачіпають значно більше поле для дослідження, ніж просто суха статистика кількості справ. Окрім переліку, подається достатньо чітка інформація про дізнання, їх хід, осіб, що є об'єктами цих дізнань тощо. Ці документи у більшості своїй не виходять безпосередньо від прокурора Київської судової палати, а направляються до нього з інших судових палат та окружних судів, що підпорядковуються саме цьому прокурору. Також частина матеріалів виходить від структур, які співпрацюють з судовими палатами – поліційними органами. В першу чергу тут згадують губернські жандармські управління та охоронні відділення.

Велика інформативність цих матеріалів має і свою специфіку – очевидно, що основний ухил у відомостях робиться у справи політичного характеру. Значно менше надається уваги справам кримінальним. Не випадково основна співпраця судів, згідно з цими відомостями, провадиться з губернськими жандармськими управліннями та охоронними відділенням. А це, які відомо, органи, що займалися боротьбою саме з політичною опозицією.

Також треба звернути увагу, що кількість справ, в яких вказуються ті чи інші організації та партії дуже мала, в основному справи ведуться проти конкретних людей, що були спіймані на протиправних діях. Зауважу, що дуже мало з цих архівних документів ми можемо почерпнути інформації про український національний рух. В цілому нема причини сумніватися, що в справах поширення листівок, прокламацій та відозв були замішані українські національні організації. Тим не менш, конкретно наявні архівні матеріали широкої інформації на цю тему нам не дають. Натомість, впадає в око той факт, що дуже багато осіб, що перебували під слідством – євреї. В більшості документів вказані в них особи носять єврейські прізвища та імена і тому, прямо чи опосередковано, відомості про дізнання дають нам доволі широке уяв-

лення про активність євреїв у незаконних діяннях, переважно політичного і революційного характеру.

Варто також згадати про основну складність у роботі з документами фондів Київської Судової палати загалом та з відомостями про дізнання зокрема – це необхідність постійного дослідження і роботи із законодавчими документами Російської імперії. В більшості матеріалів не сказано напрямку про те, по якій причині кого, як затримано, і за яким звинуваченням ведеться слідство. Вказується лише номер статті в кримінальному положенні. Це нічого не говорить досліднику, якщо останній не ознайомиться з текстом цього положення та іншими матеріалами судочинства Російської імперії. До того ж, в умовах постійних спроб реформування Положення про покарання (створене в 1845 році, воно було піддане редакції в 1864-му і та в 1885-му роках) і утворення Кримінального положення (1903 рік) постійно змінювалася нумерація статей.

Підводячи підсумки, можемо сказати, що відомості про дізнання є тими документами, які містять в собі великий пласт інформації про соціальне і політичне життя в Україні кінця XIX – початку XX століття. Ми маємо з них інформацію про те, яким чином здійснювалося слідство, які відбувалися координації дій між працівниками різних відомств (судів, жандармів, арештантських відділів). Також формується уявлення про те, які саме злочини переважали у вказаний період часу (переважно на початку XX століття) і якою категорією населення здійснювалися.

Тим не менш інформативність цих документів у значній мірі вузька і обмежена – недостатньо даних про політичні партії і революційні організації, складно простежити діяльність соціалістичного революційного руху чи українського національного. Багато звітів відомостей про справи не завершені, через що важко вималювати цілісну картину. У великій кількості політичних справ вкрай важко простежити справи по кримінальному діям.

Для повноцінної роботи з цими документами і отримання в повному обсязі необхідної інформації, їх дослідження має здійснюватися в контексті роботи з іншими різновидами документів Київської судової палати, що зберігаються в фондах Центрального державного історичного архіву в місті Києві.

Список використаних джерел

1. ЦДІАК. Фонд 317. – Опис 1 – Од. зб. 2364 – Арк. 1 – 185.
2. ЦДІАК. Фонд 317. – Опис 1 – Од. зб. 5492 – Арк. 1 – 13.
3. ЦДІАК. Фонд 317. – Опис 1 – Од. зб. 5494 – Арк. 1 – 50.
4. ЦДІАК. Фонд 317. – Опис 1 – Од. зб. 5493 – Арк. 1 – 25.
5. Бровцинова Е. Судебно-следственные материалы как источник по истории революционного движения России начала XX века (1904-1914 г.) – М., 1977.
6. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России, М., 1952.
7. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., "Мысль", 1978.
8. Новое уголовное уложение. – СПб, 1903.
9. Таганцев Н. С. Уложение о наказании уголовных и исправительных. – М., 1885.
10. Щербак М.Г. Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України: Автореф. дис. ... док. іст. наук. – К., 1993.
11. Щербак М. Г. Матеріали місцевих державних установ царизму як джерело вивчення історії революції 1905-1907 рр. на Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – М., 1985 р.
12. Чайковский А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. 3 історії адміністративних органів і поліцейсько- жандармської системи в Україні (XIX – початок XX століття). – К., 1996.
13. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці 19 – початку 20 ст. – Харків, 2001.

Надійшла до редколегії 11.06.13

П. Зинченко, асп.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

ВЕДОМОСТИ О ДОЗНАНИЯХ В КИЕВСКОЙ СУДОВОЙ ПАЛАТЕ, КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Исследовано інформаційний потенціал введомостей о дознаниях в фондах Киевской судебной палаты в Центральном Государственном архиве в Киеве.

Ключевые слова: фонды, ЦДИАК, ведомости, Киевская Судовая палата, губернское жандармское управление.

P. Zinchenko, Graduate stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

LISTS ABOUT THE INQUESTS OF THE KYIV TRIAL CHAMBER AS A HISTORICAL SOURCE

In this article it was considered the information potential of such documents as lists about the inquests of Kyiv Trial chamber.

Key words: funds, CDIAC, list, Kyiv Trial chamber, province gendarme management.

УДК 392.6 (477)

І. Ігнатенко, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АНТРОПОЛОГІЯ ЖІНОЧОГО ТІЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙ КУЛЬТУРИ

У статті висвітлюються українські народні вірування пов'язані з жіночою фізіологією та тілесністю. В контексті світоглядних уявлень українців, приділяється увага репродуктивному та статевому розвитку, здоров'ю та хворобам жінки, особливостям фізіологічного розвитку, гігієни, народним способам контрацепції, переривання небажаної вагітності тощо. Дослідження знімає пелену фальшивої пасторальності з народної культури і представляє її як неоднозначне, але багатогранне і складне явище.

Ключові слова: жіноче тіло, фізіологія, репродуктивне здоров'я, народна медицина, світогляд, народні вірування.

Особа жінки традиційного (аграрного) періоду розвитку українського суспільства середини XIX – початку XX ст. неодноразово ставала предметом уваги вітчизняних етнологів та істориків.

Серед багатьох чисельних праць, у цій царині, варто виділити наукові доробки таких етнологів, як Оксана Кісь [15], Олена Боряк [2], Ганна Горинь [10], Юрій Гошко [11], Роман Чмелика [29], а також колективний третій том п'ятитомника "Народна культура українців: життєвий цикл людини" присвячений жіноцтву, під ред. Марини Гримич [19].

Серед істориків звертають увагу роботи Олександра Кривошия [16], Олени Маланчук-Рибак [17], Наталії Старченко [25], Олени Стяжкіної [26], Лариси Буряк [3], Тетяни Орлової [21], Ірини Петренко [23] та багато інших.

У своїх дослідженнях, українські вчені приділяють значну увагу правовому, майновому, сімейному статусу жінок в різні історико-хронологічні періоди, а також вивчають їхню роль в історії та культурі України.

Водночас поза межами розгляду вітчизняних вчених довгий час залишився ще один надзвичайно важливий об'єкт дослідження – жіноче тіло та пов'язані з ним народні вірування, світоглядні уявлення, обрядові ритуали і народно-медичні практики. Пропонована тема є надзвичайно важливою, адже, стосуючись прихованих, потаємних, особистих ракурсів життя людини, вона дає змогу глибше розкрити та зрозуміти світоглядні, моральні, релігійні, етичні, культурні цінності української жінки. Саме цим і зумовлене намагання авторки здійснити дослідження запропонованої теми. Певні здобутки у розробці зазначеної проблеми було відображено у низці авторських розвідок, які після доповнення та доопрацювання, увійшли до монографії "Жіноче тіло у традиційній культурі українців" [13]. Стислий зміст цієї роботи викладено у запропонованій розвідці.

Отже, структура запропонованого дослідження побудована відповідно до періодів людського життя: від дорослішання до старості, від розквіту до згасання. Основний акцент буде зроблено на ключових аспектах природної жіночої фізіології або їх "конструюванні" за допомогою обрядових ритуалів.

Першим етапом репродуктивного циклу слід вважати появу в дівчини менструального циклу (народні назви: "місячка", "цигани", "кошуля", "рубашне", "переться", "жіноче", "цвіт", "пола" (в гуцулів), "приїхали гості", "прийшли краски", "червоний Іван" (у бойків), "має на собі", "кров" або "той час" (на Поділлі), "сорочка", "регули", "місяшне" тощо). Саме з цього моменту, дівчинка ставала дівчиною й починала готуватися до подружнього життя [12, с.70-73]. Зміна фізіологічного стану дівчинки вважалася позитивом. Люди розуміли, що це норма, природна жіноча фізіологія, і будь-які порушення менструального циклу або ж його затримка (якщо це не було пов'язано з вагітністю) викликали занепокоєння. Саме тому в народно-медичній практиці було вироблено низку лікувальних рецептів як магічного, так і суто медичного (насамперед фітотерапевтичного) характеру на відновлення нормального менструального циклу. Наприклад, радили вживати вивар першого цвіту півонії, гілочок вишні, калини, материнки, червоних троянд, червоного проса тощо [27, с.18-23].

Разом з тим "жіноча" кров (менструальна та пологова) розглядалася як "брудна" і небезпечна для оточуючих. Ці уявлення, зокрема, породили цілий комплекс обмежень для жінок у період місячних. Наприклад, категорично заборонялося йти до церкви та брати участь у церковних ритуалах, а також обрядах родинного циклу. До окремої групи заборон слід віднести й ті, що стосувалися господарської діяльності: сіяти городину, сапати огірки, капусту, баштанні культури. Існували кулінарні обмеження, а саме: забороняли місити та випікати хліб, квасити квас, солити огірки, шаткувати капусту тощо [1, с. 128-131].

Наступним етапом "формування" жіночого тіла слід вважати перший статевий акт, який перетворював дівчину на жінку. Саме з ним у традиційному суспільстві пов'язана низка обмежень, засторог та рекомендацій. Незважаючи на існування в певних регіонах України (Поліссі, Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині, Слобожанщині) практики спільного спання молоді на вечорницях, українська традиція виключала дошлюбний секс; допускалися лише обійми, пестощі, поцілунки [13, с.93]. Коли дівчина втрачала цноту до шлюбу та ще й наро-

джувала дитину, це вважалося "неправильним" розвитком життєвого сценарію та переходом дівчини у статус жінки [15, с. 194-210; 20, с. 427-429].

За "ідеальним" сценарієм, перший статевий акт дівчини мав відбутися під час весілля. У ряді регіонів України практикувався так званий обряд "комори" – перевірка нареченої на цноту. Після частування, молодих відводили до комори й залишали на одинці, аби нареченим був здійснено акт дефлорації нареченої. З моменту перевірки шлюбної постелі починалася кульмінація весілля й мала вона два сценарії. Якщо наречена виявлялася цнотливою, весілля набувало нечуваної всезагальної радості й проходило з особливим піднесенням, співами, танцями тощо [28, с.575-576]. Цікаво, що сорочку "з доказом" або шматок червоної матерії урочисто приносили селом або вивішували біля будинку [5, арк. 144].

Червоними стрічками та калиною прикрашали хліб. На стіл ставили червоне вино, солодку настоянку на червоних ягодах тощо. Червоними стрічками прикрашали молоду та гостей [22, арк. 27].

Зовсім по-іншому продовжувалося весілля, коли наречена виявлялася "нечесною", тобто такою, що втратила цноту до шлюбу. Гості починали усіляко принижувати, насміхатися над нареченою, її батьками, родом [28, с. 455-456].

Важливо наголосити, що обоє молодих (а не лише наречена) проходять на весіллі випробування: дівчина має продемонструвати присутнім (власне, всьому сільському соціуму) доказ своєї цноти, а наречений – спроможність "добути калину". Існують навіть свідчення (щоправда, поодинокі), що допускалася заміна нареченого (у випадку його статевої неспроможності) на друга, що засвідчує, по-перше, виняткове значення факту успішної ритуальної дефлорації нареченої, а по-друге, другорядність способу, у який вона була зроблена [6, с.207]. Така прискіплива увага до першого статевого акту молодих пов'язана з символікою дівочої цноти, яка асоціювалася з добробутом, благополуччям, багатством та іншими благами. Можна припустити, що це була своєрідна кровна жертва роду молодого [22, арк.30-31].

Наступним "правильним" етапом репродуктивного циклу жінки були вагітність та материнство. Важливим "прологом" вагітності було зачаття дитини. У народній культурі українців існував цілий комплекс уявлень про важливі чинники, які впливають на успішне зачаття. Існували й певні часові обмеження та заборони (насамперед, у перехідні періоди – свята, пости, поминальні дні тощо) на статевий акт, порушення яких, за народними уявленнями, могло призвести до народження дитини з фізичними та психологічними відхиленнями [28, с. 18, 206]. Існували у традиційній народній культурі й магично-символічні способи планування статі майбутньої дитини. За відомостями медика й антрополога Ю. Талька-Гринцевича, якщо подружжя бажало мати сина, то при статевих зносинах жінка повинна була тримати свого чоловіка за правий тестикул [27, с. 29]. За народними віруваннями, стать майбутньої дитини залежить і від того, хто з батьків пристрасніший: якщо чоловік, то буде син, якщо жінка – народиться дочка [28, с.29].

Відхиленням від норми вважалося в народній культурі українців уживання засобів контрацепції та переривання небажаної вагітності, адже суспільна мораль визначала материнство як одне з головних призначень жінки, тому будь-які спроби його уникнення всіляко засуджувалися та каралися [7, 9, 24].

Попри однозначне засудження суспільною мораллю цих дій можна припустити, що вони таки мали місце, адже техніка запобігання або переривання вагітності в традиційній культурі була відома. Насамперед це магі-

чні дії, механічні втручання, вживання всередину різних субстанцій тощо. Наприклад, якщо жінка вже мала кількох дітей і не хотіла мати більше, то закопувала плаценту, яка символізувала плідність, біля порога, причому в перевернутому положенні; намагалися якомога довше годувати дитину груддю, аби знову не завагітніти; їли хліб із шерстю ялової корови чи вівці, вірячі, що ялова тварина "передасть" свою неплідність й жінці [27, с. 23]. Окрім того, проводили магичні дії з сорочкою, заплямованою місячною кров'ю (вірячи, що в ній сконцентровані ненароджені діти): замазували у челюстях печі, закопували у землю чи підмішували у корм тваринам; проводили маніпуляції з водою, в якій прали "місячну" сорочку; палили заплямовану сорочку в печі або виливали туди воду після її прання тощо [4, арк.79].

Стверджувати, що такого роду дії були поодинокими або ж, навпаки, загальнопоширеними, нам не доводиться через відсутність статистично-медичних даних. Між тим, очевидно, що методи, до яких удавалися селянки, були небезпечними, часом навіть смертельними (з-поміж відомих засобів застосовувалося "вिकручування" плоду веретеном або гусячим пером). Такий негативний досвід стримував інші жінки від подібного. Крім того, варто враховувати позицію церкви (вплив якої був вагомим), яка забороняла (і забороняє) такі процедури, прирівнюючи їх до вбивства. З огляду на це припускаємо, що вдавання до абортів були радше за винятки, аніж поширеною практикою [13, 153].

Протягом життя жінки (утім, як і чоловіки) страждали від статевих хвороб, часом від венеричних. Однозначно сказати, на які саме статеві хвороби найчастіше хворіли жінки та чим вони були спричинені, досить важко, у народі вони підпадали під загальний термін "жіночі", без вужчої класифікації. Можна припустити, що ці хвороби були спричинені запальними процесами жіночих репродуктивних органів, застудами тощо. Хвороби такого роду лікували травами (відвари з них уживали внутрішньо та зовнішньо). [8, 18]. Зокрема, до найпопулярніших трав, якими лікувалися при "жіночих" хворобах, належали золототисячник ("центурія", "рута", "цвінтура") *Erythraea centaureum* L., материнка *Origanum vulgare* L., ромашка лікарська (*Matricaria chamomilla* L.), звіробій (*Hypericum perforatum* L.), тисячолісник ("деревій", "кривавник", "серпориз", "серпоризник") (*Achillea millefolium* L.), меліса (*Melissa officinalis* L.).

Між тим, варто зазначити, що при лікуванні статевих хвороб вдавалися й до магичних дій. Наприклад, при надмірних менструальних кровотечах, жінка у той чи інший спосіб символічно "ділила" свою кров, частину якої залишала собі, а іншу, "надлишкову", пускала на воду, закопувала у землю або забивала кілком в отвір дверей, тобто знищувала [12, с. 74-77].

Однією з найстрашніших статевих хвороб вважалося безпліддя, яке в багатьох випадках пояснювалося карою Божою за гріхи, певну провину перед Богом [27, с. 6]. Крім уявлень про Божу кару, в народі існували й інші погляди на причини безпліддя: раціональні та магичні. Зокрема, одним із найпоширеніших вірувань було таке: при пологах баба-повитуха, замість того, аби зав'язати пупка дитині "матіркою" ("материнською" лляною чи конопляною пряжею, задля майбутньої плодovitості), зав'язувала плоскіною [2, с. 147].

Лікувалося безпліддя різними методами: жінки пили вивари з лікарських трав, ходили до знахарів та ворожок. Ефективним засобом вважалося підкурювання жінки безплідним листям розмарину, м'ятою, сабуром. Використовували відвар барвінку, могильця, суху розтерту пуповину кішки, заячий жир; давали жінці випити три краплини крові з пупа новонародженої дитини. [27,

с. 26-27]. До того ж, ходили на богомілья по монастирях, особливо в Києво-Печерську лавру, служили акафісти Спасителю, Божій Матері, а також святим, зображеним із малими дітьми на руках: Симеону Богоприємцю та Севаст'яну. За одним із звичаїв ("держать младенчика"), під час обітниць – служби, яку замовляли в печерах, – неплідні батьки тримали на руках труну з мощами одного з 14 тис. малюків, убитих Іродом. Крім того, досить часто роздавали милостиню злидарям та жертви на потреби храму, ходили по церквах, ставили свічки, багато молилися [12, с. 117]. Важливо підкреслити, що вина за бездітність лягала на жінку, лише зрідка згадували, що причина в чоловікові [12, с. 116].

Природним та нормальним проявом старіння жіночого організму є клімакс, який в народній культурі вважався ознакою похвалення жінки у "чистий" стан, що надавало їй низки привілеїв та підвищувало соціальний статус. Зокрема, тільки жінка похилого віку могла бути повитухою [2, с. 441], а також спеціалізуватися в народно-медичній практиці та при виконанні певних обрядово-родинних та сакральних (магічних) дій [14, с. 87]. До того ж, саме "баба" отримувала право здійснювати моральну цензуру та за потреби навіть проводити обстеження [20, с. 428].

Щоправда, такі привілеї давалися жінці не лише через її похилий вік та втрату здатності до народження дітей. Щоб досягти вагомого суспільного становища, жінка упродовж свого життя сама мала реалізувати ті основні соціальні функції та гендерні норми тогочасного суспільства, які покладалися на осіб її статі, – заміжжя, материнство, вдале господарювання [15, с. 189].

Отже, підводячи підсумки зазначимо, що в традиційній українській культурі існував цілий пласт народних вірувань, уявлень, а також пересторог, пов'язаних із жіночою тілесністю та фізіологією, що є невід'ємною частиною світоглядних уявлень, повсякденних практик та обрядово-магічних дій українців.

Список використаних джерел

1. Беньковский Ив. Народный взгляд на "нечистую" женщину // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 128–131.
2. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – 400 с.
3. Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи. – К., 2010. – 368 с.
4. Верхратський С. А. Український медичний фольклор // Наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Далі – РФ ІМФЕ), ф. 14–3, од. зб. 452, 185 арк.

5. Весільний обряд і весільні пісні записані в різних місцевостях у 1861–1929 рр. // РФ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 510, 209 арк.

6. Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – 336 с.: іл.

7. Виноградський Ю. С. Відомості по анкеті Етнографічної Комісії Української Академії Наук за ненароджені діти // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 377, 24 арк.

8. Гурін І. І. Народна медицина. 1958 р. // РФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 210, 129 арк.

9. Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1922. – Т. 133. – С. 173–224.

10. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). – К., 1993. – 199 с.

11. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / НАН України: Ін-т народознав. – Л., 1999. – 336 с.

12. Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини / Обробив З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – Л., 1906.

13. Ігнатенко Ірина Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Київ: "Дуліби", 2013. – 224 с.

14. Ігнатенко Ірина. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). – Кам'янець – Подільський: "Медобори-2006". – 2013. – 336 с.

15. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). – Л., 2008. – 272 с.

16. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: історичні розвідки. – З., 1998. – 67 с.

17. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Л., 1999. – 54 с.

18. Малинка О. Народна медицина, повір'я, прикмети, звичаї, обряди // РФ ІМФЕ, ф. 1-5, од. зб. 431, 26 арк.

19. Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. – Наук. ред. М. Гримич. – К.: Дуліби, 2012. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012. – 480 с.

20. Нос С. Покрътка // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 427–429.

21. Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). – К., 2009. – 584 с.

22. Павловський І. Весільні обряди Ніжинщини та їх зміни в XX ст. // РФ ІМФЕ, ф. 1-4, од. зб. 510, 43 арк.

23. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – П., 2009. – 119 с.

24. Петров В. Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти (Записи В.С. Виноградського та С.М. Терещенкової) // РФ ІМФЕ, ф. Ф, од. зб. 309, 10 арк.

25. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 19 с.

26. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Донецьк, 2002. – 270 с.

27. Талько-Гринцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – 54 с.

28. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – 7 томах. – Т. IV: Обряды: родины, крестины, похороны. – СПб., 1877. – 713 с.

29. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – 142 с.

Надійшла до редколегії 20.06.13

И. Игнатенко, канд. ист. наук, доц.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

АНТРОПОЛОГИЯ ЖЕНСКОГО ТЕЛА В УКРАИНСКОЙ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье рассматриваются украинские народные верования, связанные с женской физиологией и телесностью. Внимание сфокусировано на репродуктивном и половом развитии, здоровье и болезнях женщины, верованиями связанными с взглядом на женщину как существо биологическое и социальное.

Ключевые слова: женское тело, физиология, репродуктивное здоровье, народная медицина, мировоззрение, народные верования.

I. Ignatenko, Ph.D in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE ANTHROPOLOGY OF WOMAN'S BODY IN TRADITIONAL UKRAINIAN CULTURE

The article include folk beliefs about female physiology and reproductive health, peculiarities and hygiene of sexual relations, contraceptive methods and termination of unwanted pregnancy, gynecological and venereal illnesses, menopause, and others in peasant culture. The article tears away the false pastoral cover from folk culture, and represents it as unambiguous, yet multifaceted and complicated phenomenon.

Key words: woman's body, physiology, reproductive health, folk medicine, world-view, folk beliefs.

УДК 328.122(470+571)

В. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.

КНУ ім. Тараса Шевченка, Київ,

В. Доморослий, канд. іст. наук, доц.

Уманського національного університету садівництва(УНУС), Умань

УКРАЇНСЬКІ ДЕПУТАТИ У І ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЇ: ВІД СТИХІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті розглядаються проблеми створення української фракції у першому російському парламенті.

Ключові слова: громада, депутати, Дума, партія.

З перетворенням України на самостійну державу національне законодавство стало власною справою українського народу. В нових історичних умовах постала потреба у створенні джерела національного законодавства – парламенту, як основної пріоритетної сфери соціального, економічного, духовного та культурного розвитку суспільства.

На думку автора, дослідження діяльності української парламентської громади, у першій Державній Думі Росії та вивчення її досвіду, необхідне, як один з варіантів вирішення коматозного стану сучасного українського парламенту.

Активні процеси розбудови незалежної держави, зародження національного парламентаризму викликали значне зростання зацікавленості широких мас витоками своєї історії. Появляється і література з питань розвитку діяльності українців у вищих державних законодавчих органах.

Розпочинається вивчення даної проблеми з праць депутатів першої Думи від України Т. Локотя та М. Гредескула [1]. Поряд з детальним показом виборчої кампанії в Україні, роботи І Думи в цілому, автори, зокрема Т. Локоть, не розглянув, мабуть через царську цензуру, діяльність української фракції.

Радянська доба характеризується виходом досліджень Ф. Лося [2], І. Кураса [3], В. Сарбея [4], в яких охарактеризовано передвиборчу боротьбу, наведено дані про депутатський корпус з українських губерній, проаналізовано його соціальний склад, але робота громади оцінювалася негативно, через її спробу "відірвати Україну від Росії".

У період 1990-х рр. – початку ХХІ ст., розвиток української історіографії характеризується всебічним розширенням архівної джерельної бази, спробами відійти від стереотипів радянської історичної науки, методів політичного аналізу й соціального конструктивізму. При цьому тематика робіт стосується переважно парламентської діяльності депутатів від українських губерній і міст, їх політичного портрета, співробітництва з загальноросійськими фракціями щодо вирішення питань національно-культурного та соціально-економічного розвитку українських земель [5].

Значною подією у розкритті досліджуваної теми була конференція 29 вересня 2011 р., та вихід у світ, на її базі, наукового збірника, присвяченого 145-річчю від дня народження М. Грушевського. Автори статей виклали власний погляд на проблему історії розвитку парламентаризму на українських землях, а також роль Грушевського у цьому процесі [6].

На рубежі ХІХ-ХХ ст. українська національно-політична думка швидко зміцнювала свої позиції, знаходила дедалі твердіший соціальний ґрунт. З початком першої російської революції надії на вільний національний розвиток і національне самовизначення посилились. Певні сподівання покладалися на представницький орган, утворити який пообіцяв 18 лютого 1905 р. царський уряд. 6 серпня був обнародований маніфест про скликання законодавчої Думи. Але демократичні сили виступили з гаслом її бойкоту. Всеросійський жовтневий страйк примусив уряд Маніфестом 17 жовтня

проголосити ряд політичних свобод, серед них, надати Думі законодавчого статусу. Вибори до першої Державної Думи проходили з 26 березня по 20 квітня 1906. Сама ж І Дума складалася з 497 депутатів. 9 українських губерній послали до російського парламенту 102 депутати. За партійною належністю вони розподілялися таким чином: кадетів – 36, поміркованих – 6, демократичних реформаторів – 2, автономістів – 4, трудовиків – 28, соціал-демократів – 5, безпартійних – 13, партійна належність не встановлена – 8. [7, с. 379].

З початком роботи першої Державної Думи, частина українських депутатів приймає рішення створити парламентську організацію, для вирішення нагальних потреб українського суспільства. Утворити в Думі таку організацію було вирішено ще в Україні. Під час виборів багатьом депутатам, між ними І. Шрагу та В. Шемету, були дані накази створити окрему в Думі депутатську фракцію і боротися за відновлення прав українського народу. На жаль, ми не знайшли тексту цих наказів, але про них згадували в пресі тих часів [8].

Організаційними питаннями створення української парламентської громади займалася Українська радикально-демократична партія (УРДП). 1 травня 1906 р. відбувся її черговий з'їзд. Він прийняв інструкцію для послів-українців. До інструкції передусім увійшла коротка програма партії, а далі наказ про те, що депутати-українці повинні створити свій парламентський клуб, увійти в контакт з іншими демократичними, особливо національними групами і вести боротьбу в інтересах українського народу. Депутатам пропонувалося вимагати автономії України і давати звіт про свою діяльність перед виборцями і суспільством. Депутати ж, у свою чергу, мали право вимагати в справах і інтересах українського народу від українських організацій допомоги не тільки моральної, а й матеріальної.

Далі пропонувалося скласти статут української автономії, а для цього опублікувати і розповсюдити подібні попередні документи та звернутися до вчених як в Наддніпрянщині, так і в Галичині, щоб вони розпочали розробку нового проекту. Всі матеріали стосовно цієї справи повинні були надсилатися до Одеської громади [9].

Організацією парламентської фракції зайнялися ті депутати, які були членами УРДП: І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Онацький із допомогою свідомих українців – мешканців Петербургу. Вони ще в листопаді 1905, створили Політичний клуб для допомоги своїй Батьківщині. Його членами були: О. Лотоцький, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, В. Піснячевський. [10, с. 12]. 1 травня 1906 р., у Петербурзі, в приміщенні одного з районних бюро конституційно-демократичної партії відбулися перші установчі збори українського парламентського корпусу. Головою зборів було обрано І. Шрага, секретарем М. Біляшівського. Головуючий розпочав збори з пояснення мети заходу, яка в свою чергу зумовлювалась потребою зорганізувати окрему українську парламентську групу, так як це робили представники інших національностей. Головуючий на зборах І. Шраг зазначив, що депутати всіх народностей в І Державній Думі організуються в окремі групи, не вага-

ючись і не задумуючись над питанням про те, чи це потрібно. Це, на його думку, конче потрібно, тому що ніхто так не знає потреб свого люду, ніхто не стоятиме за його права так, як сам народ, його заступники. Тому-то й українці мусять обов'язково зорганізувати в Думі свою групу. "А якщо цього не станеться і заступники українського народу не обізвуться тепер за його права, то ніхто на нас, українців, і не зважатиме. Мовчати не можна. Той тільки досягне, хто голосно перед усім світом заявляє про себе, домагається своїх загальних прав" [11].

Першим узяв слово харківський депутат Ф. Іваницький, який піддав сумніву необхідність окремої фракції і автономного устрою для України. Він мотивував свій сумнів тим, що між Україною та Росією немає такої різниці, щоб доходити аж до автономного поділу, та й чи потрібна, за його словами, взагалі українська мова в школі та в суді. Відносно територіального поділу Ф.Іваницькому гідно відповів Я. Забілло: "У кожного народу, не тільки українського, нелегко визначити межі; те саме бачимо на межі Литви, Польщі й України. Та навіть коли візьмемо Петербурзьку губернію, то й тут, виходить, не можна визначити національні межі, бо великороси в ній межують з фінами, і де починаються одні, а де другі – сказати не можна" [12]. Велике враження на присутніх справила відповідь Ф. Іваницькому його колеги по конституційно-демократичній партії О. Свечина, який висловив національні думки, що не були зайвими не лише для селян, але й для окремих національно несвідомих інтелігентів з України: "Український народ має свій особливий дух, цілком інакше духовне життя, отже і серед інших національностей в державі мусить мати окреме місце, а його заступники повинні виразно стояти поруч з заступниками інших народів" [13]. Далі Ф. Іваницький висловив побоювання, що окрема група українських депутатів відбере силу в партії народної свободи. Знову йому заперечив О. Свечин, відмітивши, що група буде позапартійною і ніякої шкоди для інших партій, куди входили б члени української громади, не буде. Головуючий на зборах І. Шраг зазначив, що депутати всіх народностей в І Державній Думі організуються в окремі групи, не вагаючись і не задумуючись над питанням про те, чи це потрібно. Це, на його думку, конче потрібно, тому що ніхто так не знає потреб свого люду, ніхто не стоятиме за його права так, як сам народ, його заступники. Тому-то й українці мусять обов'язково зорганізувати в Думі свою групу. "А якщо цього не станеться і заступники українського народу не обізвуться тепер за його права, то ніхто на нас, українців, і не зважатиме. Мовчати не можна. Той тільки досягне, хто голосно перед усім світом заявляє про себе, домагається своїх загальних прав" [14].

Далі депутат С. Таран запропонував, щоб до групи входили лише ті депутати, які не належать ні до однієї з партій. Але проти цього виступили І. Шраг та П. Чижевський, зауваживши, що подібний крок лише стане на заваді українській справі. Їх підтримала більшість із присутніх, ухваливши, що членом української парламентської громади можуть бути всі бажаючі, незалежно від партійної належності [15].

На підтримку ідеї про створення групи виступили П. Чижевський, Д. Онацький, Д. Присецький, М. Біляшівський, В. Шемет, А. Грабовецький, А. Тесля [16].

Усі присутні, за винятком Ф. Іваницького, проголосували за створення Української Громади в І Державній Думі.

На цьому засіданні розглядалося питання і про керівні органи громади. Головою було обрано чернігівського депутата, адвоката і громадського діяча І. Шрага. До органу колегіального управління бюро фракції обрані

П. Чижевський, В. Шемет, Г. Зубченко, М. Онацький, І. Тарасенко, С. Таран, А. Грабовецький [17].

Громадськість українських земель з великими сподіваннями зустріла звістку про створення української парламентської фракції, члени якої отримували масу вітальних телеграм з різних куточків України: Києва, Чернігова, Полтави, Лубен, Катеринослава, Миколаєва, Кам'янця-Подільського та інших міст і сіл. У вітаннях на адресу українських депутатів виисловлювалася впевненість, що вони будуть послідовно боротися за автономію України, українізацію освіти й органів влади та вирішення аграрного питання. Телеграми зі словами підтримки та сподіваннями на братню допомогу з боку депутатів Державної Думи надійшли й від представників українських земель Австро-Угорської імперії. "Коли буде обстоювати за своїм, то й нам допоможе", – писали українські селяни з Галичини [18].

З метою допомоги парламентській громаді до Петербурга зі Львова приїздить М. Грушевський, який був добре обізнаний з досвідом діяльності українських депутатів в австрійському центральному парламенті ("рейхсраті") та крайових сеймах Галичини і Буковини. Він і став організатором та ідейним натхненником друкованого органу громади – часопису "Украинский вестник". Редактором журналу був М. Славинський, секретарем Д. Дорошенко. У роботі журналу брали участь кращі наукові сили України: М. Грушевський, Б. Грінченко, Д. Бодуен-де-Куртене, М. Туган-Барановський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, С. Єфремов, І. Франко, В. Короленко, депутати І. Шраг, В. Шемет, Г. Зубченко, П. Чижевський.

Українська громада нараховувала в своїх рядах 44 чоловіки. Згідно з даними члена керівного органу – бюро фракції В. Шемета по губерніях громадівці розподілялися таким чином: Київська – 12, Полтавська – 10, Катеринославська – 4, Харківська – 4, міста Києва – 1. Прізвища і територіальну належність 4 депутатів йому встановити не вдалося. За соціальним складом група мала такий вигляд: селян – 19, робітників – 4, решта – 17 – земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі [19]. Але він не дав поіменного списку депутатів, які входили до складу громади. Нам вдалося встановити прізвища 43 членів Громади. Згідно з даними автора по губерніях, її члени розподілялися в такому порядку: Бессарабська – 1, Волинська – 1, Київська – 11, Полтавська – 9, Подільська – 7, Харківська – 11, Катеринославська – 3. Соціальний склад мав такий вигляд: земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі – 16, селяни – 13, робітники – 3, землевласники – 2. За партійною належністю громада мала такий вигляд: кадети – 18, трудовики – 10, безпартійні – 5, УДП – 2, НУП – 2, УРП – 1, прогресисти – 2, демократичні реформатори – 1, соціал-демократи – 1 [20].

За час своєї діяльності громада збиралася на свої засідання 6 разів. Питання, що виносилися на обговорення, були найрізноманітнішими: від національно-територіальної автономії України до погромів в Польщі. За цей час нею було підготовлено Декларацію про автономію України, законопроекти "Про мови", аграрні відносини, про сезонних сільськогосподарських робітників. Основні положення Декларації, яка лягла в основу Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., не втрачають своєї актуальності й на сучасному етапі пострадянського періоду – про рівність всіх народів та непорушність існуючих кордонів, до розв'язання проблеми яких треба підходити не з історичних довідок, а із реалій сьогодення.

Під час обговорення аграрного питання депутати громадівці виступали за те, що земля повинна належати тільки трудящим людям того краю, де вони проживають; конфіскація поміщицьких, церковних, монастир-

ських земель; землям в Україні мав давати лад тільки місцевий автономний уряд, в компетенцію якого входило видання законів про землю. Але, Декларацію про автономію та вирішити аграрне питання депутатам громадівцям вирішити не вдалося по причині розпуску Думи царем 9 липня 1906 р.

Успішніше розвивалися справи у плані вирішення політичних прав і свобод. 19 червня Дума, за активної участі членів української парламентської громади скасувала смертну кару. Також депутати намагалися притягнути до відповідальності уряд за погроми, заборону страйків сільськогосподарських робітників, але вони, так як і питання свободи зборів залишилися невирішеними через розпуск Думи за її революційні настрої.

Створення української парламентської громади продемонструвало, що українство, не зважаючи на царські зусилля не асимілювалося, а продовжувало жити й боротися за свої права.

Список використаних джерел

1. Локоть Т. Первая Дума / Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы / Т. Локоть. – М.: Польза, 1906. – 365 с; Локоть Т. Политические партии и группы в Государственной Думе / Т. Локоть. – М.: Польза, 1907. – 317 с; Гредескул Н. Россия прежде и сегодня / Н. Гредескул. – М-Л, 1926. – 254 с.
2. Лось Ф. Е. Революция 1905-1907 гг. На Украине / Ф. Е. Лось. – К.: АН УРСР, 1955. – 402 с.
3. Курас І. Ф. Повчальний урок історії / ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії // І. Ф. Курас. – К.: Політична література, 1986. – 185 с.
4. Революційна боротьба трудящих України в 1905-1917 рр. – К.: Наукова думка, 1980. – 283 с.
5. Рябцев В.П., Ковальчук І. А. Непролетарські партії в революції 1905-1907 рр. / Історіографія питання// Наукові праці з питань політичної історії. – 1991. – Вип. 169. – С. 147-153; Шморгун П.М. Політичні

партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / Наукові праці з питань політичної історії // П.М. Шморгун. – 1991. – Вип. 169. – С. 14-25; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту / Український історичний журнал // Ю.А. Левенець. – 1992. – №3. – С. 23-31.

6. Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. – 456 с.

7. Лось Ф. Е. Революция 1905-1907 гг. На Украине / Ф. Е. Лось. – К.: АН УРСР, 1955. – 402 с.

8. Посол І. Шраг в гостині у Чернігівських українців / Громадська думка. – 1906. – 26 квітня.

9. З закордонної України / Діло. – 1906. – 3 травня.

10. Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці Українського наукового інституту // О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – 481 с.

11. Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу / В. Доманицький// Громадська думка. – 1906. – 5 травня.

12. Там само.

13. Там само.

14. Там само.

15. Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу / В. Доманицький// Громадська думка. – 1906. – 5 травня.

16. Там само.

17. Там само.

18. Телеграма української фракції / Український вестник. – 1906. – №2. – С. 135.

19. В. Шемет Українська парламентська фракція / В. Шемет/ Український вестник. – 1905. – №2. – С. 133 – 134.

20. Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу / В. Доманицький// Громадська думка. – 1906. – 5 травня; В.П. Збори Української парламентської групи / П.В./ Громадська думка. – 1906. – 18 травня; В.П. Збори Української парламентської групи / П.В./ Громадська думка. – 1906. – 24 травня; В. Піснячевський. Збори української парламентської групи / Піснячевський В./ Громадська думка. – 1906. – 6 червня; В. Піснячевський. Збори української парламентської групи / Піснячевський В./ Громадська думка. – 1906. – 20 червня.

Надійшла до редколегії 20.06.13

В. Капельюшный, д-р ист. наук, проф.

КНУ ім. Тараса Шевченка, Київ,

В. Доморослый, канд. ист. наук, доц.

Уманского национального университета садоводства (УНУС), Умань

УКРАИНСКИЕ ДЕПУТАТЫ В I ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЕ РОССИИ: ОТ СТИХИИ К ОРГАНИЗАЦИИ

В статье рассматриваются проблемы создания украинской фракции в первом российском парламенте.

Ключевые слова: общество, депутаты, Дума, партия.

V. Kapeliushnyi, Doctor of History, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv,

V. Domoroslyi, Ph.D. (History), Associate Prof.

Uman' National University of Horticulture, Uman'

UKRAINIAN DEPUTIES IN THE FIRST RUSSIAN NATIONAL DUMA: FROM ELEMENTS TO THE ORGANIZATION

The article examines the problems of the forming of the first Ukrainian fraction in the first Russian parliament.

Key words: community, deputies, Duma, party.

УДК 94 (492): 75"15"

С. Ковбасюк, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОБРАЗ БЛАЗНЯ В МИСТЕЦТВІ РЕНЕСАНСНИХ НІДЕРЛАНДІВ: МІЖ СОЦІАЛЬНОЮ РЕАЛЬНІСТЮ ТА ПОПУЛЯРНОЮ ОБРАЗНІСТЮ

В статті аналізуються особливості образу блазня в мистецтві Нідерландів епохи Ренесансу, а також взаємодія між соціальною реальністю та народно-сміховою образністю в процесі формування іконографії, властивої блазню.

Ключові слова: Північний Ренесанс, блазень, пародія, популярна культура, гуманізм.

Північне Відродження як культурний феномен вже не перше десятиліття звертає на себе увагу дослідників: вивченню його особливостей присвячена не одна наукова праця. Проте взаємодія популярної та елітарної культури в сфері творення нової, ренесансної образності ще не ставала предметом систематичного дослідження. Саме тому в даній статті ми зупинимося на питанні про співвідношення між уявленнями та візуаль-

ною культурою, а саме на генезі та еволюції чи не найпопулярнішого образу народно-сміхової культури – образу блазня, фігури, складної та амбівалентної.

До аналізу популярних практик та особливостей народної образності Нідерландів першої половини XVI ст. вже звертались такі відомі дослідники як Г. Вейт, В. С. Гібсон, Б. Йонгенелен, Б. Парсонс та Г. Плей. Так, в своїй монографії, присвяченій розвитку театру в ні-

дерландських містах в умовах Реформації, канадський дослідник Г. Вейт акцентує увагу на ролі блазнів у виставах, ініційованих риторськими камерами під час кermес та Карнавалів [19, с. 53]. В.С. Гібсон, американський науковець, що присвятив себе головним чином опрацюванню творчого спадку П. Брейгеля Старшого, в своєму дослідженні феномену сміху в Нідерландах XVI ст. [11] теж звертається до постаті блазня в контексті опису міських та міських святкувань, проте, як і Г. Вейт, не зупинявся на аналізі притаманної лише блазням іконографії. Нідерландські історики-літературознавці Б. Йонгенелен та Г. Плей, зосередили свою увагу на уявленнях про Глупоту – "Zotteheid" – тему надзвичайно популярну в ренесансній літературі Нідерландів. Блазень ("de nar"), поряд з "дурнем" ("de zot") аналізувався вченими як типовий герой "літератури про дурнів" ("de narrenliteratuur"). Разом з тим дослідники звернули увагу на дидактичну роль, яку відігравав блазень в популярних літературних творах [14; 17].

Не дивлячись на досить значну історіографічну традицію, низка питань залишається поки поза увагою дослідників. Як корелювалася соціальна роль блазнів, їх участь в народних святкуваннях та риторських змаганнях, якими були популярні уявлення про блазнів, чи можна говорити про певні іконографічні закономірності візуалізації блазнів в нідерландському ренесансному живописі. Вирішення цих питань дозволить нам відтворити образ блазня очима нідерландців XVI ст. в його цілісності.

Оскільки Північне Відродження, на відміну від Італійського, в більшій мірі ґрунтується на спадку середньовічної культури, а не античності, то аналіз ґенези образу блазня, на нашу думку, слід розпочати саме з середньовічної традиції його сприйняття та мистецького втілення.

Присутність блазнів при дворах королів із самого раннього Середньовіччя не викликає сумнівів [9, р. 241]: вже у VIII ст. кожний король мав при собі блазня – "joculator", який розважав двір та часом давав самому монарху корисні поради. Вже тоді блазні користувалися виключною свободою висловлювання, хоча і були виключені з соціального життя – *joculator* не існував поза своєю роллю, а також не мав особистої свободи – після смерті його владики він переходив у власність монаршого спадкоємця [9, р. 244].

Окрім королівських блазнів були ті професіонали-розважалники, які брали участь у влаштуванні міських свят – Свята Дурнів, Свята Вісюка та інших пародійних свят, що проводились більш-менш легально в часи раннього та розвинутого Середньовіччя. Ці свята також можуть вважатися частиною спадку античної культури, нагадуючи римські сатурналії, проте риси язичницьких ритуалів у вищезгаданих святах також не викликають сумнівів.

Комічна література Середньовіччя, багата на твори у жанрі *parodia sacra* – священної пародії, яка гротескно копіювала священні тексти літургії, святих Отців тощо, проте вона не знає сформованого образу блазня. Деякі риси ренесансного блазня можна знайти в діалозі "Соломон та Маркольф", де розумні, мудрі промови Соломона комічно обіграє блазень-Маркольф [8]. Цей твір, написаний в X ст., був надзвичайно популярним і в XV ст. був виданий в Нюрнберзі під назвою "Салмон і Морольф" із чудовими гравюрами.

Щодо мистецької традиції Середньовіччя, то саме вона, вочевидь, сформувала образ блазня, який сприйняло та розвинуло мистецтво ренесансних Нідерландів. Місце для зображень блазнів знаходилося навіть в богослужбових книгах та інших манускриптах, створених протягом Середньовіччя. Саме в Псалтирях пережила становлення іконографія образу блазня, яка й була

пізніше інтегрована в візуальну традицію Ренесансу. Так, ініціал "Д" в Псламі 52(51) "Dixit insipiens in corde suo non est Deus" дуже часто містить портрет блазня [12, р. 336]. Виникнення подібної традиції асоціювання блазня із "insipiens", вочевидь, сягає XIV сторіччя, хоча остаточно вона кристалізується лише в XV сторіччі.

В манускрипті з Гааги KB76 в ініціалі "Д" (fol. 81r) майстром зображений блазень, як і в попередньому випадку, в синій туніці, червоних панчохах та в жовтому ковпаку. Сам він грає на флейті, сидячи на великій палиці з головою диявола. Духові інструменти, такі як флейта, не користувалися великою пошаною в епоху Середньовіччя, адже всі інструменти, на яких грали через видування повітря вважалися атрибутом дурнів. Латинське слово *follis*, що означало свисток для розведення та підтримування вогню, а також, подих вітру, з другої третини XI століття набуває значення "дурість" – (*folie*), що зустрічається вже в Писні про Роланда [7, р. 336].

Остання мініатюра, яку нам би хотілось привести у зв'язку із формуванням іконографії блазня – це зображення з "Прикрашеної Біблії" (BLR 15 D III, fol. 262) також XV ст. На ній блазень в жовтій туніці, стоячи перед королем та його супутником, намагається розмовляти з собакою, яку він тримає в руках. Також він тримає і марот. Ця сценка є вже не стільки ілюстрацією до самого псалму, скільки сценкою із придворного життя, де блазень намагається розвеселити монарха та його гостя. Особливий інтерес тут представляє чисто жовта туніка – жовтий колір, очевидно, в цей час остаточно закріплюється за блазнями. І надалі блазень буде з'являтися в картинах нідерландських майстрів чи в чисто жовтій туніці, чи в строкатому.

Блазень Середньовіччя – це, в першу чергу, придворний блазень у всіх трьох рівнях існування цього образу – реальному, літературному та художньому. В мистецтві, зокрема, в ілюмінованих манускриптах, портрети блазня не є рідкістю, особливо в ініціалі Псалма 52, де "insipiens" на початок XV сторіччя вже стійко асоціювався із придворним блазнем і тому мав відповідну іконографію. Головними елементами іконографії середньовічного блазня були: одяг жовтого кольору чи строкатий, капюшон із ослячими вухами з дзвониками, скипетр – марот із головою блазня на кінці.

Пік своєї популярності образ блазня пережив, безумовно, вже в XVI ст., в епоху Північного Ренесансу в Нідерландах. Блазень XVI ст. – це вже не придворний блазень, але міський, неодмінний учасник всіх міських свят – кermес, карнавалів, урочистих в'їздів знатних гостей тощо; персонаж сатиричних творів гуманістів; найпопулярніший образ орієнтованого на смаки бюргерів сатирико-дидактичного живопису.

Організацією загальноміських і приватних святкувань в Нідерландах займалися так звані "камери риторів" – інтелектуальні товариства, члени яких – редерейкери – створювали та ставили театральні вистави, писали прозу та поезію. При кожній камері риторів був свій блазень [10, р. 35]. Уявлення про зовнішній вигляд блазнів та їх роль у загальноміських подіях дає своєрідне джерело – звіт про проведення ландювелу – змагання риторських камер – в Антверпені 1561 року [13]. На одному з листів цього звіту ми бачимо вражаючу процесію, яка відкривала цей фестиваль; вона включала в себе блазнів різних риторських камер, що брали участь в Ландювелі. Одним із учасників цієї процесії був Юркен (Juerken), головний блазень "Левкою", найбільшої антверпенської риторської камери. Художником він зображений на коні, а його слова написані знизу: "Я такий гарний, я не знаю себе" (MS II 13.368 CRP 27), що було сатиричною парафразою сократівського "Пізнай

самого себе". Біля нього йшли двоє інших блазнів і грали на чудернацьких музикальних інструментах, що могли видавати лише пародію на музику. Зовнішній вигляд цих трьох блазнів майже нічим не відрізняється від зовнішності придворних блазнів із мініатюр. Їх традиційний костюм в епоху Ренесансу не змінився: довга туніка жовтого кольору чи строката, капюшон із осялячими вухами, сумнівні музикальні інструменти.

Отже, можна говорити про реальну присутність блазня в житті нідерландського міста, у святковому його житті: про це свідчать як звіти риторських камер, які утримували власних блазнів, так і візуальні джерела, де художниками зображувались народні святкування. Як влучно зазначив М.М. Бахтін, блазні суттєво пов'язані із театральними підмостками, із маскою майданного видовища, з особливою ділянкою народного майдану [1, с. 194-195].

Проте, оскільки буття цього образу є завжди не прямим, а переносним, інколи зворотнім, маску блазня на себе вдягають найвидатніші гуманісти того часу – С. Брант, Еразм Роттердамський та ін.: гуманісти користаються з давніх привілеїв блазнів безкарно говорити правду під маскою глупоти.

В "Кораблі дурнів" С. Бранта автор створює цілу галерею образів різних дурнів: ця літературна галерея образів доповнюється майстерно виконаними гравюрами художника кола А. Дюрера. На всіх дурнів, яких він викриває, Брант, за його власним висловом "вдягає ковпак" блазня з осялячими вухами [2, с. 229]. Більш того, автор зізнається, що й сам носить такого ковпака: "Ковпак приріс до мене, друзі" [2, с. 229]. Тут ми підходимо до важливого моменту в розумінні образу ренесансного блазня в очах гуманістів та їх освічених читачів: блазень стає своєрідним "кривим дзеркалом", в якому кожен має впізнати себе, і докласти потім зусиль, щоб змінити свою поведінку, – тільки в цьому випадку він може вважатись мудрецем [2, с. 231].

Лейтмотивом зображень блазнів стає те саме сократівське гасло, яке парафразував блазень антверпенської камери риторів, – "пізнай самого себе". Надзвичайно популярне серед гуманістів, це гасло знайшло втілення і в мистецтві. На естампі кінця XVI ст., який носить умовну назву "Мапа дурня", зображене погруддя блазня в його жовтому костюмі з осялячими вухами, але замість обличчя в нього – мапа світу. Зверху на естампі можна прочитати напис – "Пізнай самого себе" ("Nosce te ipsum"), а під мапою – "Кількість дурнів незчисленна" ("Stultorum infinitis est numerus"). Очевидно, що тут блазень стає своєрідним "дзеркалом світу", в яке мають зазірнути люди, щоб пізнати самих себе. Подібний мотив ми зустрічаємо і в гравюрі "Eick" П. Брейгеля Старшого. В той час як Елк (з нідерланд. "кожний чоловік" – С.К.) шукає свого в різних мішках, блазень у картині на стіні дивиться на себе в ручне дзеркало. Доповнює сюжет підпис під картиною: "Ніхто не знає себе". Таким чином, згідно уявлень гуманістів та художників, наближених до них (таким, яким був Брейгель) людина приречена залишатись дурною і блазнювати, поки не пізнає себе.

Бюргерське сприйняття образу блазня було менш витонченим, ніж гуманістичне: цей образ використовувався міськими художниками із сатирико-дидактичними цілями, що відповідало смакам їх бюргерської клієнтели. Умовно можна виділити два типи зображень блазнів, які мають дидактичну мету: 1) блазень в якості свідка певної "дурості" ("folie"), яку звершують інші персонажі картини; 2) портрет блазня з різними його атрибутами. Для кожної з цих груп властива певна іконографія, на розгляді якої ми і зупинимось більш детально.

Прикладом першої групи зображень є серія картин на тему "Нерівний шлюб": між старим та молодістю, або навпаки, при змалюванні якого висміювалася нерозсудливість старих людей, їх сміхотворне бажання повернути таким чином втрачену молодість, замість того, щоб вести себе згідно свого віку. "Інші...справжні старі шкарбуни, а туди ж, беруть собі молоду жінку ..." – так скликає Еразм вустами Глупоти [9, с. 77]. Візуальне втілення цих слів ми знаходимо у цілій серії картин видатного антверпенського художника, друга Еразма, – Квентіна Массейса (1466-1530). На картині "Нерівний шлюб" (1525-1530) зображено старого чоловіка, якого обіймає молода дружина, тримаючи в той же час його гаманець в своїх руках. Цей гаманець вона передає блазню, що стоїть позаду неї: цим художник акцентував той факт, що передаючи гроші молодій дружині, чоловік вчинив дурість, бо витрачені вони будуть нерозумно.

Характеристика блазнів була б неповною без ще одного важливого джерела, власне, самих портретів блазнів. Невідомо, чи ці портрети представляли реальних блазнів, чи втілювали певний "ідеальний" образ блазня з його типовими атрибутами. Найбільш вірогідним нам видається другий варіант, адже вони позбавлені яких-небудь індивідуальних рис і тому дуже схожі між собою, незалежно від авторства. На даний час відомо не менше десятка подібних картин, із досить схожих іконографією, що наштотує на думку про значну популярність таких зображень. Ми проаналізуємо лише два найяскравіші приклади подібних портретів. Перший належить пензлю вже згаданого антверпенського майстра Квентіна Массейса, який входить і до риторської камери Антверпену "Левкой". На його картині, що носить умовну назву "Алегорія Глупоти" (1510), зображений блазень в темному вбранні, підперезаному червоним поясом із дзвониками. Лівою рукою він тримає довгий скіпетр-марот, що закінчується фігуркою блазня з приспущеними штанами. Вказівним пальцем правої руки він затуляє свої уста: напис поряд пояснює цей жест – "Mondeken toe" – "мовчи". Очевидно, що це засторога-порада – краще мовчати, щоб не сказати дурниці. Обличчя блазня дуже гротескне: довгий ніс, видовжене підборіддя, а посеред лоба прорізався камінь – відлуння популярного в живописі Північного Ренесансу мотиву "ослячену глупоти". Голову у капюшоні унічують звичні ослячі вуха та півень, що сидить зверху. Півень в іконографічній традиції кінця XV – XVI ст. був втіленням гріха Пихи [18, р. 134], а сама пиха вважалася як гуманістами, так і бюргерами, ознакою дурості.

Інший тип портрета блазня представляє картина поки що не ідентифікованого нідерландського майстра, можливо Якоба ван Останена, "Блазень, що сміється" (1500). Одягнений в двоколіркову – жовто-червону – одягу, з осялячими вухами та з маротом в руках, цей блазень сміючись дивиться на глядача крізь пальці, тримаючи в правій руці окуляри. Іконографія одягу тут залишається традиційною, однак зовсім не вона несе моралізаторський та дидактичний підтекст, а жест блазня та окуляри в його руці. Погляд блазня крізь пальці, як зауважує історик мистецтва К. Крейг (K. Craig), є візуалізацією популярною фігури мови "Дивитися крізь пальці", тобто вибачати скоєну іншими помилку [5, р. 106]. Такий жест нерідко зустрічається в живописі того часу, наприклад, в гравюрі Хайнріхта Вогтерра Молодшого, серед ілюстрацій до "Корабля дурнів" та ін. Сприйняття такого потурання чийось провинкам не було позитивним, про що свідчить підпис до вищезгаданої гравюри з "Корабля дурнів" у якій говориться, що "Якщо чоловік дивиться крізь пальці, / І дозволяє дружині йому зраджувати, / Вона буде і далі, як кішка, полюва-

ти мишей" [6, р. 134]. Тобто, погляд блазня крізь пальці є сатирою на тих людей, які надають перевагу не зважати на гріхи інших, чим заохочують останніх продовжувати в тому ж дусі.

Окуляри також були своєрідним топосом в нідерландському сатиричному живописі XVI ст. Як зауважив Ж.-К. Маржолен (J.-C. Margolin), окуляри в живописі стали символом духовної та інтелектуальної сліпоті, неодмінним атрибутом дурнів, усіх, хто викривлює реальність в той чи інший спосіб [15, р. 389]. Таким чином, блазень пародіює тих людей, які сприяють обману чи дозволяють себе вводити в оману, або "дивляться крізь пальці" на те, що відбувається навколо них.

Отже, не дивлячись на низку елементів іконографії, які успадкував ренесансний блазень від середньовічного – жовтий чи строкатий одяг, скінетр-марот тощо – він набув нових ознак, пов'язаних як із зміною його соціального статусу, так і з еволюцією популярних уявлень про цей образ. Блазень епохи Північного Відродження – це член інтелектуальної спільноти – риторської камери, неодмінний учасник усіх театральних постановок та народних свят, і, окрім того, популярний персонаж сатиричної літератури гуманістів та сатирико-дидактичного живопису. Гуманісти звертаються до образу блазня як до своєрідної маски, в якій вони можуть вільно, безкарно висловлювати свої критичні думки щодо сучасного їм суспільства та його вад. Живописці зображують блазня як своєрідного "морософа" – "мудрого дурня", який своєю присутністю викриває дурну поведінку, застерігаючи від неї глядачів. Іконографія його образу ускладнюється – до неї додаються елементи, що символізують глупоту в тому чи іншому прояві, предмети, які асоціюються в популярній уяві з безглуздою поведінкою. Блазень, в такий спосіб, стає ключовою фігурою популярної міської культури, поєднуючи в

собі майданну культуру Карнавалу із гуманістичною думкою, популярну культуру з елітарною.

Список використаних джерел

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 145-195.
2. Брант С. Корабль дураков. – Харьков, 2012.
3. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль. – М., 2009.
4. Роттердамский Э. Похвала Глупости. – М., 2007.
5. Barfoot C.C., Todd R. The Great Emporium: The Low Countries as a cultural crossroads in the Renaissance and eighteenth century. – Amsterdam–Atlanta, 1992.
6. Brant S. The Ship of Fools / ed. by E.H. Zeydel. – New-York, 1944.
7. Clouzot M. La musique des marges. L'iconographie des animaux et des êtres hybrides musiciens dans les manuscrits enluminés du XIIe au XIVe siècle // Cahiers de civilisation médiévale. – 1999. – No. 168. – P. 323-342.
8. Dis buch zeit von Kunig Salomon und seiner huss frouwen Salome wie sy der kü nig fore nam und wie sy Morloff kü nig Salomon brüder wider brocht. – Straßburg, 1499.
9. Doran D.R. The History of Court Fools. – London, 1858.
10. Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley, 2010.
11. Gibson W.S. Pieter Bruegel and the Art of Laughter. – Los Angeles-London, 2006.
12. Gifford D.J. Iconographical Notes towards a definition of the Medieval Fool // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1974. – Vol. 37. – P. 336-342.
13. Het Landjuweel van Antwerpen in 1561. Eene Verhandeling over dezen beroemden wedstrijd tusschen de Rederijkkamers van Brabant / door E. van Even. – Leuven, 1861.
14. Jongenelen B., Parsons B. Comic Drama in the Low countries c. 1450 – 1560. A critical anthology. – Cambridge, 2012.
15. Margolin J.-C. Des lunettes et des hommes ou la satire des mal-voyants au XVIe siècle // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1975. – Vol. 30. – №2-3. – P. 375-393.
16. Pastoureaux M. Formes et couleurs du désordre: le jaune avec le vert // Médiévales. – 1983. – Vol.2. – №4. – P. 62-73.
17. Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009.
18. Torviso I.B., Marias F. Bosch: Reality, Symbol and Fantasy. – Madrid, 1982.
19. Waite G.K. Reformers on Stage. – Toronto, 2000.

Надійшла до редколегії 20.06.13

С. Ковбасюк, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОБРАЗ ШУТА В ИСКУССТВЕ РЕНЕССАНСНЫХ НИДЕРЛАНДОВ: МЕЖДУ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТЬЮ И ПОПУЛЯРНОЙ ОБРАЗНОСТЬЮ

В статье анализируются особенности образа шута в искусстве Нидерландов эпохи Ренессанса, а также взаимодействие между социальной реальностью и народно-смеховой образностью в процессе формирования иконографии, свойственной шуту.

Ключевые слова: Северный Ренессанс, шут, пародия, популярная культура, гуманизм.

S. Kovbasiuk, Postgraduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE IMAGE OF THE JESTER IN THE ART OF THE RENAISSANCE NETHERLANDS: BETWEEN SOCIAL REALITY AND POPULAR IMAGERY

This paper analyzes the features of the image of jester in the art of Renaissance Netherlands, and the interaction between social reality and popular comic imagery in the formation of iconography inherent to jester.

Keywords: Northern Renaissance, jester, parody, popular culture, humanism.

УДК 39 (477. 8): 615. 89: 303. 446. 4 "18/19"

Т. Козаченко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті подано історіографічний огляд дослідження народної медицини карпатських українців кінця XIX – початку XX століття. Аналізується внесок українських та польських етнологів у вивчення регіональної специфіки народного лікування.

Ключові слова: народна медицина, етнологічні дослідження, народні вірування, народні методи лікування, народні лікарі.

Невід'ємною частиною традиційної культури українців є народна медицина. Вона включає в себе залишки різностадіальних синкретичних вірувань, світоглядних уявлень, магічні практики й цінні емпіричні відомості.

Народне лікування населення Карпат зберегло багато архаїчних рис і має регіональну специфіку. Це обумовлено характером соціально-економічних, політичних, культурно-побутових, географічних умов регіо-

ну. Ця сфера народної культури привернула увагу дослідників з другої половини XIX ст. Незважаючи на відсутність спеціальних досліджень, присвячених народній медицині досліджуваного регіону, цінні відомості про народне лікування містять краєзнавчі розвідки українських та польських етнологів. Коло їхніх зацікавлень охопило народні уявлення про анатомію й фізіологію людини, народне розуміння етіології захворювань, погляди на діяльність народних лікарів, методи діагностики та профілактики, санітарно-гігієнічні норми і лікувальні засоби, що вирізнялися багатством та різноманітністю і поєднали раціональні та магічні елементи.

Окремі відомості з народної медицини знаходимо у невеликій статті дослідника Західної України Данила Лепкого "Про народні забобони" [1].

Автор звернув увагу на обізнаність сільських жінок з методами народного лікування, описав способи приготування купелю для дітей з додаванням цілющих трав – сон-зілля, волошок, рути, барвінку. Особливу увагу дослідник приділив народним уявленням про уроки; відзначив, що замовляння є основним способом лікування цієї хвороби.

Д.Лепкий також розглянув народні уявлення про перестрах (переполох). Відзначив, що цим недугом хворіють здебільшого діти, злякавшись чогось побаченого або почутого. Автор описав поширений спосіб визначення причин перестрашу за допомогою виливання гарячого олова чи воску на воду.

У наступній статті "Як то дівчата приворожують женихів" [2, с. 6-7] Д.Лепкий висвітлив кілька народних прийомів любовної магії. Автор описав три способи "приворожування наречених" за допомогою волосся, підмішаного в страву, виделкоподібних кісток кажана, настоїв кори горобини чи медового дерева (вовчого лика).

Дослідження Д.Лепкого дозволяють простежити цікаві особливості й деталі магічних ритуалів, пов'язаних з лікуванням хвороб та любовною магією.

Цінні відомості про народну медицину гуцулів містить невелике дослідження Івана Кузіва "Життя-буття, звичаї і обичаї гірського народу" [3]. Автор досліджував народні уявлення про причини виникнення хвороб, виділив недуги, "що приходять зі сну", "наслані нечистим", "наслані недобрими людьми", "ті що передаються через купіль чи постіль хворого", "з вітру чи студени". Дослідник звернув увагу на поширене застосування освячених продуктів та йорданської води в народній медицині та ветеринарії, описав прийоми любовної магії.

Серед дослідників Західної України варто згадати відомого етнолога, культурно-освітнього та громадсько-діяча Володимира Шухевича.

Вершиною його наукових досліджень стала п'ятитомна праця "Гуцульщина" [4, с. 226-274]. Вона відзначається багатством матеріалу, який зібрав, здебільшого, сам автор під час мандрівок по регіону. П'ятий том дослідження містить цінні відомості з народної медицини гуцулів.

Автор записав народні оповіді, що розкривають народні уявлення про вплив магічних практик на здоров'я людей. Серед напрямків діяльності чаклунів дослідник виділив любовну магію, чари з метою заподіяння хвороби чи смерті людям та домашній худобі. З-поміж народних лікарів дослідник виділив знахарів, які лікують цілющим зіллям і примівників, які лікують замовляннями.

Народні ліки автор поділив на раціональні, які назвав дійсними, і магічні (містичні). Перші дослідник, в свою чергу, розділив на внутрішні у вигляді відварів, настоїв, порошків та зовнішні – компреси, розтирання, ванни, спалювання прядива. До містичних автор відніс симпатичні засоби (обереги, амулети) та замовляння.

В.Шухевич досліджував народні знання про цілющі властивості рослин, записав народні рецепти на основі лікарських трав, поширених на Гуцульщині (живокосту, кривавнику-деревію, чистцю, омели, горечавки).

Хвороби, поширені в даному регіоні, автор також поділив на внутрішні – тетюха (пропасниця), червінка (дизентерія), дихтерик (дифтерія), бешиха, гострець; жіночі хвороби – сплав, ураз; хвороби нервового укладу – родимець, зла бола (епілепсія); шкірні захворювання – остуда, омраза (сифіліс), чирки, обмороження.

Серед народних рецептів, записаних автором, присутні як раціональні, так і магічні. До перших можна віднести спосіб лікування дифтерії березовим дьогтем з додаванням цукру чи меду, болю в серці – відваром верби, ревматизму – відваром живокосту та мазями з борсукового чи ведмежого жиру. До магічних засобів можна віднести методи лікування епілепсії за допомогою окурювання волоссям померлого, мотузкою від повішеного, лікування нічниць та родимця замовляннями.

Окремо автор розглянув хвороби, причиною яких у народі вважають "погані очі урекливих людей". Дослідник описав способи лікування та захисту людей і домашніх тварин від уречення. Серед них – знахарський ритуал гасіння вугілля у воді, захист від уречення у спосіб носіння пацьорки з громовиці (дерево що розбила блискавка), заливання живого срібла у ріг корові-первістці, прив'язування корові на шию червоної шкалитки з часником, глиною, вугіллям чи прив'язування на хвіст червоної волічки, малювання часником хреста на лобі у телят, обливання худоби помями.

Праця В.Шухевича має здебільшого описовий характер без додаткового аналітичного і порівняльно-історичного аналізу, проте, містить цінний фактологічний матеріал для аналогій та узагальнень.

Магічними засобами в народній медицині цікавився видатний український етнограф, фольклорист, літературознавець та громадсько-культурний діяч Володимир Гнатюк. У 1904 році вийшов підготовлений ним перший том праці "Знадоба до галицько-руської демонології" [5] що містить чотириста народних оповідей, які розкривають народні уявлення про хвороби і смерть, людей з надприродними здібностями (відьом, чарівниць, знахарів, чарівників) майже половина з яких записана самим упорядником. Другий том праці, що вийшов двома книгами у 1912 році, став продовженням публікації матеріалів з української демонології. Він охоплює 175 народних оповідей з Галичини та Наддніпрянської України [6].

На основі вищезгаданих збірок матеріалів В.Гнатюк підготував узагальнюючу працю "Нарис української міфології" [7], яка була надрукована лише в 2000 році за сприяння Інституту народознавства НАН України. Рукопис праці датований 1918 роком. Він зберігається в відділі фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології імені М.Рильського. У цьому дослідженні автор звернув увагу на народні уявлення про хвороби, причиною яких вважали входження в тіло людини злого духа. В.Гнатюк зазначив, що такі уявлення породжують відповідні методи лікування спрямовані на вигнання духів: 1) залякування духа (криком, бійкою, кусанням, плюванням, вимахуванням ножом, жемами; 2) викликання в нього відрази (окурюванням блекотою, порхавкою, овечим калом, що викликає блювоту); 3) переселення духа в інший організм – рослину, тварину, людину; 4) задобрення пригощаннями та могоричем; 5) висилання духа хвороби на заточення (якусь річ хворого топлять в річці, засипають могильною землею); 6) видалення силою слова (замовляння).

Особливу увагу В.Гнатюк приділив народним уявленням про відьом та знахарів. Зокрема, він описав

характерні ознаки зовнішнього вигляду відьом та звернув увагу на їхню здатність перетворюватись на живі та неживі істоти (собаку, kota, кобилу, корову, вівцю, жабу, голку, сито, полотно тощо); розглянув спільні та відмінні риси між навченою та природженою відьмою, їхню спеціалізацію та способи передачі знань.

Дослідник звернув увагу на шанобливе ставлення українців до криниць і джерел, наділення їх ознаками святості та віру в їхні лікувальні властивості. Автор зазначив, що в народній уяві криниці часто персоналізуються в образі молодої дівчини, тому у заговляннях до води часто присутні звернення жіночими іменами.

Праці В.Гнатюка містять цінний першоджерельний матеріал, що дозволяє простежити народні уявлення про магію та її вплив на здоров'я людини. Автор описав ірраціональні засоби народного лікування, проаналізував народні уявлення про відьом та знахарів, причини виникнення хвороб.

У дослідженні "Людові вірування на Підгір'ю" [8, с. 160-218] відомого українського письменника, етнографа та громадського діяча Івана Франка також присутні відомості з народної медицини. Їх автор зібрав протягом 1880–1882 років в Дрогобицькому, Коломийському та Стрийському повітах.

Дослідник описав народні уявлення про відьом і чарівників, записав народні оповіді про сферу їхньої діяльності.

Автор звернув увагу і на раціональні методи народного лікування за допомогою цілющих рослин. Серед симпатичних засобів дослідник згадав обереги: освячену крейду, сіль, мак-хрусталець (самосійний), зілля троян та сафатину (рослина з сильним запахом часнику).

Магічних засобів лікування автор зібрав найбільше. Серед них можна згадати своєрідні методи лікування хвороб горла водою, процідженою через висушене вовче горло, рожі – підкурюванням ремезовим гніздом, більма – висушенням білком освяченого на Великдень яйця.

Дослідження народних уявлень про чародійство в селі Ходовичі Стрийського повіту знаходимо у праці "Людові вірування на підгір'ю" відомого українського етнографа, фольклориста, музикознавця та літературознавця Філарета Колесси. Серед способів народної магії автор виділив – приготування "данья", приворотного зілля, насилання уроків. Дослідник записав народні оповіді про способи приготування "данья" шляхом підмішування зілля у горілку чи їжу, описав методи лікування випадкових і зловмисних уроків водою в якій омивали косу і серп.

Автор виділив народні способи лікування та захисту домашньої худоби від чародійства. Серед них можна згадати підкурювання освяченими вінками, годування корів проскурками, спеченими на Великдень, напоювання худоби освяченою водою [9, с. 76-98].

У вищезгаданих збірках етнографічних матеріалів І.Франка та Ф.Колесси вагоме місце займають матеріали, що стосуються народної медицини. Незважаючи на описовий характер, відсутність аналізу та узагальнень, ці дослідження є цінним першоджерельним матеріалом для вивчення регіональних особливостей народного лікування.

Деякі галузі народної медицини висвітлив у праці "Матеріали до гуцульської демонології, записані у Зелениці Надвірнянського повіту 1907-1908" [10 с. 1-139] народний учитель, етнограф, дослідник Гуцульщини Антін Онищук. Автор розглянув народні уявлення про людей з надприродними здібностями – знахарів, ворожитів, віжлунів, відьом та баїльників. Дослідник записав народні розповіді про спосіб життя, магичні засоби, сферу діяльності кожного з вищезгаданих персонажів.

Особливу увагу автор приділив народним уявленням про баїльників; описав методи їхнього лікування за допомогою заговлянь, лікарських трав, цілющої води, магичних ритуалів із застосуванням вогню і ножів.

У наступній праці "З народного життя гуцулів" [11, с. 90-158] А.Онищук розглянув народні знання про анатомічний склад тіла людини, фізіологічний етап переходу від статусу дівчини до статусу жінки, описав народні забобони, пов'язані з менструацією та вагітністю.

Особливу увагу дослідник приділив народному акушерству та догляду за новонародженими. Зокрема, автор описав способи допомоги баби-повитухи під час тяжких пологів, розглянув обряд відрізання повитухою пуповини, приготування купелю з додаванням лікарських трав та освяченої води.

Автор, також, розглянув народні уявлення про здатність відьом забирати у корів молоко. Основними способами захисту від чародійства назвав зав'язування в хвості корови червоної стрічки, кидання в дійницю шлюбного перстня і голки, впускання ртуті у просвердлений ріг корови, наливання молока на розпечену підкову.

Дослідження А.Онищука досить ґрунтовне і різнобічне. Автор розглянув народні уявлення про людей з надприродними здібностями, народну гігієну, акушерство, засоби лікування дитячих хвороб, обереги для захисту домашніх тварин. Ці матеріали є цінним джерелом для дослідження народної медицини Гуцульщини.

Народне лікування населення Карпат було предметом дослідження не лише українських, а й зарубіжних етнологів, зокрема, польських. Уже з кінця XIX ст. з'являються етнографічні розвідки, в яких висвітлюються окремі галузі народної медицини українців.

Серед них, насамперед, варто згадати працю відомого польського етнолога та фольклориста Оскара Кольберга. У багатотомній праці "Покуття: огляд етнографічний" [12, с. 96-178] автор не оминув увагою таку галузь культури, як народна медицина. Дослідник навів тексти народних оповідань, що відображають світогляд народу, зокрема, його віру в надприродні сили. Дослідник зазначив, що причиною багатьох хвороб в народі вважають "уроки", через "погані очі". Згідно з дослідженнями О.Кольберга, "уроки" можуть бути з наміром й випадкові, тому поширене використання частки "ні-вроку" під час розмови.

Автор розглянув уявлення народу про хвороби, причинами яких вважають вплив нечистих духів. На думку дослідника, основним методом лікування таких недуг є задобрення духів, що прослідковується у текстах багатьох заговлянь, та методі зарікання чогось не робити в обмін на одужання.

Дослідник відзначив поширеність випадків зумисного чародійства, спрямованого на заподіяння шкоди здоров'ю та життю людини. Він записав багато розповідей про чаклунські дії з використанням мертвої води, чи землі з могили, зубів, волосся, жаб, змій та отрут приготовлених з додаванням цих компонентів. Окремо автор виділив чаклунів, що займаються любовною магією. Їхні магичні дії він назвав словом "ліпшити".

О.Кольберг зазначив, що коли є люди які шкодять здоров'ю і життю людей, то існують і такі, що можуть це виправити. До них автор відніс знахарів. Він цікавився їхнім способом життя, методами лікування, причинами високого авторитету серед народу.

Дослідник звернув увагу на значний вплив релігії на народну медицину. На його думку, найбільше він прослідковується у заговляннях і використанні у магичних ритуалах освячених речей, адже деякі знахарі над хворими читають тільки молитви: "Отче наш", "Благосло-

венна Марія", "Вірую", а для лікування використовують свічки, ладан, освячену воду.

Автор записав інформацію про цілющі властивості лікарських трав, поширених на Покутті: оленячих язиків, материнки, перекоти-поля, розторопші, ромену, живиці, любистку, рум'янку, полину та інших. Дослідник зібрав багато народних рецептів для лікування поширених хвороб. Серед них своєрідністю відрізняються способи лікування більма прикладанням живої жаби; мертвої кістки – розчином води і попелу з осики; нариву – примочками квасу з житніх висівок та гусячого посліду; дизентерії – розчином молока, горілки, глини з печі.

Велику увагу дослідник приділив народним уявленням про лихоманку, відзначив, що в народній медицині існує 77 рецептів її лікування; описав 31 спосіб. Число 77, на думку автора, є символічним, тому воно вживається у багатьох заговляннях.

О.Кольберг окремо розглянув дитячі й жіночі хвороби, навів вірування, пов'язані з вагітністю і народженням дитини. Серед дитячих хвороб дослідник виділив тридухи (хвороба, що виникає, через те, що вагітну в дорозі зустрічають з трьома відрами), переляк, крикливці, бабиці (розлад шлунку у дітей); записав тексти заговлянь якими їх лікують.

Отже, О.Кольберг не лише зібрав цінний фактологічний матеріал, а й проаналізував народні уявлення про етіологію хвороб, вплив релігії на народну медицину, цікавився місцем знахарів у житті народу.

У монографії польського лікаря, етнографа та антрополога, професора Віленського та Ягеллонського університету Юліана Талько-Гринцевича "Нариси народної медицини Південної Русі" [13], яка присвячена питанням народної медицини на Україні, подані також матеріали, що стосуються народного лікування населення Галичини. Територіально дослідження охоплює Київську та Волинську губернії, Східне та Західне Поділля, Східну Галичину.

Праця Ю.Талько-Гринцевича дуже ґрунтовна та різнобічна. У передмові автор подав короткий бібліографічний огляд праць з досліджуваної теми, вказав на причини недостатнього вивчення народної медицини. Автор проаналізував народні уявлення про причини виникнення хвороб і відзначив, що більшість недуг приписують результату дії злого духа; охарактеризував поняття чародій, чарівник, ворожбит, знахар. Особливу увагу дослідник приділив останнім: розглянув їхній спосіб життя, методи здобуття знахарських знань, способи лікування, спеціалізацію.

Народні ліки автор поділив на внутрішні (відвари, настої, порошки), зовнішні (компреси, мазі, припарки, полоскання, ванни) та магічні (приворотні засоби, заговляння). Дослідник відзначив, що народ приділяє увагу не тільки цілющим властивостям рослин, а й їхній формі та кольору. До прикладу автор навів спосіб лікування серця рослиною, що нагадує його форму, жовтухи – зіллям, що має жовтий колір, кровотечі – рослинами червоного забарвлення.

Він зібрав і проаналізував деякі заговляння, звернув увагу на символічне вживання в текстах чисел 7, 27, 72, 77.

Працю Ю.Талько-Гринцевич поділив на 5 розділів: "Вагітність і гінекологія", "Хвороби дітей", "Хвороби зрілого віку", "Народна гігієна", "Смерть". У першому розділі автор розглянув народні уявлення про менструацію, як перехід від статусу дівчини до статусу жінки; зібрав і описав народні методи лікування при порушеннях менструального циклу, безплідді; розглянув народні уявлення про фізіологію і гігієну вагітності; описав підготовку до пологів, методи допомоги повитухи породіл-

лі; розглянув народні уявлення про дієту і гігієну ново-народжених; описав методи лікування немовлят.

У другому розділі "Хвороби дітей" автор розглянув народні уявлення про причини дитячих хвороб. Дослідник зазначив, що люди часто не можуть зрозуміти симптоми дитячих захворювань, а діти не можуть їх правильно пояснити, тому більшість дитячих недуг приписують дії надприродних сил – "насланню", "урокам". На думку автора, у лікуванні дітей перше місце займає купіль з цілющим зіллям, до якого прив'язують магічні практики, а також заговляння. Дослідник зібрав народні прикмети і забобони, що стосуються здоров'я дітей, описав своєрідний спосіб "продавання дітей" для припинення їхньої хворобливості.

У розділі "Хвороби зрілого віку" автор поділив захворювання на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх він відніс хвороби дихальних шляхів та травлення (катар, кашель, поруха, колька), хвороби сечових шляхів (водянка, камені в нирках), нервові хвороби (біль голови, гикавка, параліч), хвороби, що мають зв'язок з нечистою силою (уроки, пристріт, ляк, переполох, перелісник), інфекційні хвороби (пропасниця, холера, чума, стиклизна (сказ), сифіліс). До зовнішніх хвороб автор відніс пошкодження та поранення шкіри (забиття, опіки, обмороження, гангрена), новоутворення (бородавки, мертва кістка, рак), хвороби очей, вух, зубів, волосся. Дослідник записав як раціональні методи лікування цих недуг настоями, відварами, мазями, компресами, ваннами, так і магічні – за допомогою заговлянь, окурювань тощо.

У наступному розділі "Гігієна" дослідник зібрав і проаналізував народні забобони, пов'язані зі здоров'ям. Автор розділив їх на декілька груп. Він виокремив забобони, що стосуються звичаїв, домашні забобони (регулюють побут), господарчі (стосуються харчування, одягу), забобони, пов'язані з фізіологічними ознаками людини, забобони щодо звірів, птахів, рослин.

Вагомість праці Ю.Талько-Гринцевича полягає у повноті охоплення фактологічного матеріалу та широті територіальних меж. Автор не лише подав відомості, що стосуються етіології, профілактики, методів лікування певних груп хвороб, а й проаналізував та систематизував народні знання. Цінності дослідженню Ю.Талько-Гринцевича додає докладна паспортизація зібраних матеріалів. Описуючи різні методи лікування, автор називав місцевість, де побутував той чи інший метод. У випадку, якщо відомості брались з літератури, посилався на літературні джерела.

Інформацію про народне лікування населення Карпат знаходимо у монографії польського дослідника Леопольда Вайгеля "Про гуцулів" [14, с. 49-86], що стала результатом кількарічних мандрівок автора по Гуцульщині. Дослідник назвав поширені на Гуцульщині хвороби. Серед них – гарячка, дурничка (тиф), віспа, кір, гостець, молютьба; звернув увагу на те, що в народній медицині широко застосовується таке цілюще зілля як підойма, оливник (кучеряве зілля), ласкавець (любисток), дивина, бобівник. Автор зазначив, що лікарські трави використовують як з раціональною метою, у вигляді настоїв та відварів, так і з магічною – як символічний засіб під час заговлянь, та у вигляді амулетів та оберегів.

Серед народних забобонів, зібраних автором, деякі стосуються народного лікування. Серед них – заборона у Велику п'ятницю говорити слово "зім'я", щоб уникнути в подальшому її укусу, поради для полегшення пологів – надягати породіллі сорочку чоловіка, а кволім дітям підв'язувати до сорочки мішечок з дьогтем, знайденим на дорозі.

Дослідження з народної медицини у праці Л.Вайгеля дуже стисле, описове, позбавлене аналізу і системати-

зації, проте містять цінний фактологічний матеріал, для аналогій та узагальнень.

Серед польських авторів, що досліджували народну медицину Бойківщини, варто згадати польського етнолога Ю.Шнайдера. У праці "3 життя горян надломницьких" [15, с. 176-193] автор висвітлює деякі аспекти цієї галузі народних знань. Зокрема, дослідник розглянув народні уявлення про відьом: їхній спосіб життя, здатність перетворюватись на живі та неживі істоти, сферу діяльності.

Автор розглянув народні уявлення про хвороби, причиною яких вважають "уречення", звернув увагу на великий авторитет українських знахарів та недовіру народу до офіційної медицини, описав способи лікування окремих хвороб продуктами рослинного, тваринного та мінерального походження. Зокрема, Ю. Шнайдер навів способи лікування болячки ваннами з трепету, барвінку; чирок – печеною цибулею; сифілісу – відваром зелених шишок ялини; здуття у корів – розчином нафти; корости – розтопленим салом з сіркою; бородавки – голубиною кров'ю, епілепсії – купелем з серцем крота; уроків – амулетами з мишиних очей.

Автор звернув увагу на те, що лікування певних хвороб прив'язують до періодів дня (схід чи захід сонця), фаз місяця; у багатьох методах лікування можна прослідкувати символічне вживання чисел дев'ять і три. Дослідник описав спосіб лікування болю в ногах дев'ятьма ваннами з відвару оцвітину; ляку – дев'ятьма ваннами з відваром явора, вогнику на губах підпаленням дев'ять разів жмуть соломи; уроків – загашуванням три рази по дев'ять вуглин у воді; струпів – відваром з трьох пагонів солодкої груші.

Дослідник цікавився народною ветеринарією. Він записав своєрідні рецепти лікування хвороб домашньої худоби: лишаю – відваром з бурякового листа, пошкодження ракотиць – відваром кропиви, почеревниці (кишковий розлад) – сирими яйцями з горілкою, пропасника (біль в кряжі) – пусканням крові з хвоста, здуття – молоком з товченими стоногами, решетини (рани на язичку від гарячої їжі) – насінням конопель.

Праця Ю.Шнайдера містить цінний першоджерельний матеріал, що дозволяє простежити народні уявлення про магію та її вплив на здоров'я людини, місце раціональних та ірраціональних засобів у народній медицині та ветеринарії.

Цінним джерелом у дослідженні народного лікування виступають збірники записів.

Збірку гуцульських записів "Гуцульські примівки" [16, с.41-72], опублікував на сторінках Етнографічного збірника Іван Франко. У праці автор об'єднав записи, зібрані народним учителем О.Галевичем у селах Дошполлє та Полянці Верховинського району Івано-Франківської області та отцем Василем Казарищуком у селах Плоска та Конятин Путильського району Чернівецької області. І.Франко подав тексти записів в контексті з короткими коментарями збирачів та доповненнями від себе. У збірнику автор помістив записи від бабиці (хвороби черевної порожнини), лойки (гадюки), укусу лисиці, холери, прострілу (хвороба схожа на уроки чи пристріт, за народними уявленнями походить від вирваного вітром дерева у коріння якого сидить чорт), рожі, записів про повитуху перед пологами. Дослідник

описав народні пояснення про приччину кожної з хвороб, їхні симптоми та способи лікування. Для порівняння автор записав різні варіанти записів з різних місцевостей, вказав на їхні спільні та відмінні риси.

Л. Порубальський записав велике універсальне записання від усіх недуг з описом супутніх дій знахарки з села Залуч Коломийського району [17, с. 98-105].

Відомий австрійський етнограф, історик та фольклорист Р. Кайндель записав записання, які назвав примівками від уроків, золотника, молотби. Останнє записання автор подав у контексті магічного ритуалу, який полягав у тому, що знахарка за кожним рядком записання при слові "в'яжу" зав'язує вузлик на шнурі, який вінці кладе на хворого [18, с. 141-153].

Підсумовуючи огляд праць, можна зробити висновок, що в кінці XIX – на початку XX ст. не було спеціальних узагальнюючих праць, присвячених народній медицині населення Карпат. І хоча в краєзнавчих дослідженнях українських та польських етнологів значна увага приділялась висвітленню багатьох галузей народного лікування, матеріали мають переважно описовий характер, позбавлені аналізу і систематизації. Найбільший внесок у дослідження народної медицини населення Карпат зробили В. Шухевич, А. Онищук, В. Гнатюк, О. Кольберг, Ю. Шнайдер. Їхні праці містять цінний першоджерельний матеріал, що розкриває регіональну специфіку народного лікування.

Список використаних джерел

1. Лепкий Д. Про народні забобони // Зоря. 1884. – № 13 – 15.
2. Лепкий Д. Як то дівчата приворожують женихів // Зоря. 1883. – № 1. – С. 6-7.
3. Кузів І. Життя-буття, звичаї і обичаї гірського народу // Зоря. 1889. – № 15 – 20.
4. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5. Львів, 1908. – С. 226-274.
5. Гнатюк В. Знадоба до галицько-руської демонології. Зібрав Володимир Гнатюк Том I // Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Том 15. Львів, 1904. – 272 с.
6. Гнатюк В. Знадоба до української демонології. Зібрав Володимир Гнатюк. Том II. Випуск 1, 2 // Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Том 33-34. – Львів, 1912.
7. Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2000. – 264 с.
8. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник НТШ. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160-218.
9. Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю. В с. Ходовичах списав Філарет Колесса (Вступне слово І. Франка) // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5 – С. 76-98.
10. Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології, записані у Зелениці Надвірнянського повіту 1907-1908 // Матеріали до української етнології. – Львів, 1909. – Т. 11. – С. 1-139.
11. Онищук А. З народного життя гуцулів // МУРЕ. 1912. Т. 15. – С. 90-158.
12. Kolberg O. Pokucie: obraz etnograficzny. – Kraków: 1888, t. 3. – S. 96-178.
13. Talko-Hrynciewicz J. Zarys lecznictwa ludowego na Rusi południowej. Kraków, 1893. 461 Str.
14. Wajgiel L. O Huculach. Zarys etnografii czny / L. Wajgiel // Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego. – Kraków, 1887. – T. XI. – S. 49-86.
15. Schnaider J. Z życia górali nadlomnickich // Lud. Lwow, 1912. R. 18. – S. 176-193.
16. Франко І. Гуцульські примівки // Етнографічний збірник. – Т.5. – С.41-72.
17. Порубальський Л. Примівка від усякої слабости, в Злучу над Збручем // ЕЗ. 1898. Т. 5. – С. 98-105.
18. Фольклорні матеріали: із збірки професора д-ра Раймунда Кайндля // Етногр. зб. – 1898. – Т. 5. – С. 141-153.

Надійшла до редколегії 20.06.13

Т. Козаченко, асп.

КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ УКРАИНЦЕВ КАРПАТ В КОНЦЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье представлен историографический обзор исследования народной медицины карпатских украинцев конца XIX – начала XX века. Анализируются вклад украинских и польских этнологов в изучение региональной специфики народного лечения.

Ключевые слова: народная медицина, этнологические исследования, народные верования, народные методы лечения, народные целители.

T. Kozachenko, Graduate stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE HISTORY OF RESEARCH OF FOLK MEDICINE OF UKRAINIANS FROM CARPATHIANS FROM LATE XIX TO EARLY XX CENTURY

The article contains historiographical analysis of research of folk medicine of Ukrainians from Carpathians from late XIX to early XX century. We analyze the contribution of Ukrainian and Polish ethnologists in the study of regional specificity of folk medicine.

Keywords: folk medicine, ethnological researches, folk beliefs, folk treatments, folk healers.

УДК 94 (477) 06.011 "Жук"

А. Магурчак, канд. іст. наук, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

"ДОРОГИ НАШІ ЛЕЖАТЬ НА СХІД!" (НАРИСИ ДІЯЛЬНОСТІ АНДРІЯ ЖУКА У ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РАДІ)

В публікації висвітлюється участь українського державного діяча А. Жука в роботі віденської Всеукраїнської Національної Ради. Показані перепити обговорення найважливіших питань на засіданнях ВНР за участю А. Жука.

Ключові слова: А. Жук, Відень, Всеукраїнська Національна Рада, національне питання.

До плеяди визначних українських діячів першої половини ХХ ст. належить постать Андрія Жука (1880-1968) – громадсько-політичного діяча, кооператора і публіциста. Він був активним діячем Револуційної української партії, а потім Української соціал-демократичної робітничої партії. Внаслідок переслідувань поліцією змушений був в 1907 р. емігрувати до Львова, який тоді входив до складу Австро-Угорської імперії, де перебував до 1914 р., очолюючи Закордонну Групу УСДРП. Учасник політичної наради наддніпрянських емігрантів у Львові 1911 р. і засновник Українського інформаційного комітету у Львові (1912 р.), який у 1914 р. став основою Союзу визволення України (далі СВУ). Від 1914 р. перебував у Відні як член Президії СВУ та співредактор часопису "Вісник СВУ". Протягом 1918 -1919 рр. працював на дипломатичній службі в українському посольстві у Відні. В 1920-1930 рр. співпрацював із закордонним центром ЗУНР. У 1930 р. переїхав до Львова, де завідував статистичним відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. З окупацією в 1939 р. Галичини радянськими військами повертається до Відня де і прожив до кінця свого життя.

В історіографічному плані дана проблематика не досліджувалась за винятком кількох статей в яких є згадки про участь А. Жука в роботі Всеукраїнської Національної Ради (далі ВНР) [2]. З вище зазначеного, автор ставить за мету проаналізувати участь А. Жука в роботі ВНР. Джерельною базою даного дослідження послугують архівні фонди Української та Канади, які дають можливість виконати поставлену мету і тим самим вести в науковий обіг раніше невідомі документи щодо особи А. Жука.

Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. А. Жук залишився у Відні де до нього приєдналась значна частина українського тогочасного політикуму. Саме у Відні була наприкінці грудня 1920 р. створена ВНР, одним із завдань якої – знайти шляхи боротьби за незалежність України. А. Жук взяв активну участь в роботі даної організації, оскільки не міг залишатись осторонь змагань українців за державність.

Перш за все А. Жук долучився до роботи в організаційному комітеті для скликання ВНР. Зокрема він у листі до організаційного комітету від 13 вересня 1920 р. запропонував проект внутрішньої платформи ВНР і "оповіщення" про ВНР в якому зазначались передумови і причини скликання ВНР. На переконання А. Жука внутрішні непорозуміння проявлялись, особливо на теренах УНР "... де панує повний хаос у внутрішніх відносинах і відсутність всякого контакту між чинниками які ре-

презентують державну ідею та суспільність" [6]. Враховуючи, що закордоном є представники українських партій, які репрезентували різні політичні напрями, А. Жук вважав за потрібним розпочати об'єднавчий процес, що мав вилитись у створення певної організації. Відповідно А. Жук пропонував, щоб на нарадах ВНР обговорювались такі питання: внутрішнє і зовнішнє становище всіх українських територій; формулювання спільних цілей національної політики для української нації і окремих державних утворень; обговорення практичних заходів для забезпечення української державності і єдності; опіка над українськими полоненими і порятунком еміграції; вибір органу для виконання рішень ВНР [6].

А. Жук подав свій проект платформи ВНР внаслідок обговорення якої більшість її пунктів увійшли в основний документ прийнятий 23 грудня 1920 р. Зокрема в ньому наголошувалося, що метою ВНР є: а) національна єдність українського народу і відновлення державної самостійності українських земель; б) об'єднання українських земель на тих умовах, які будуть вироблені державними органами тих земель; в) народоправний лад в українській державі і державний устрій остаточно повинен бути затверджений Національним Зібранням; г) проведення аграрної реформи в основу якої закладене стале володіння селянами землею; д) дотримання прав робітництва у його соціальних і професійних сферах; е) затвердження за національними меншинами національно-територіальної автономії [3, арк. 5]. Відповідно для досягнення мети ВНР буде використовувати такі шляхи: 1) впливати у дусі платформи на діяльність українських державних органів; 2) звільнення українських земель від окупації і чужих політичних впливів; 3) боротьба проти відновлення Російської імперії; 4) нав'язання відносин з країнами, які утворились після розпаду Російської та Австро-Угорської імперії і заключення з ними союзів для оборони державної незалежності; 5) домагання міжнародного визнання державної самостійності українських земель; 6) скликання Всеукраїнського Національного Конгресу; 7) об'єднання та охорона української еміграції, полонених, військових, інтернованих та цивільних в чужих країнах [3, арк.5].

На першій сесії ВНР 1 лютого 1921 р. були оголошені доповіді М. Кушніра-Якименка на тему: "Великі держави східноєвропейська проблема і українська державність" і С. Дністрянського відповідно "Державно-правове становище Галичини". Наступного дня відбулись дискусії щодо вище зазначених питань. Зокрема

під час дискусії А. Жук зазначав про важке становище українського національного руху і перепони щодо розуміння з окремими українськими територіями. Ставив риторичне запитання що може зробити ВНР? "Для всякої практичної роботи в національному і державному сенсі треба знайти базу. Проти загроз з боку східного соціалізму такою базою-територією може бути тільки Східна Галичина. Тому передова – дефінітивне вирішення галицької справи. Він поки галицька армія, галицьке правительтво не зможуть вдома і доки ми не придбаємо терену тут – неможлива акція. Взяти участь в боротьбі проти більшовиків можливо тоді, коли б була порішена галицька справа ... Наша справа стоїть фатально, нам залишається тільки пасивність політична" [1, с. 354]. Проти А. Жука виступив український соціал-федераліст Ф. Слюсаренко. Він не визнавав за Галичиною головного центру, оскільки галичани не виявили державної творчості, бо не використали до кінця свого "становища, як спадкоємці Австрії, а зорієнтувались на Велику Україну, справи державності якої далеко тяжче, бо в той час коли Австрія наразі не має ніхто наміру відбудувати. Галичани дивлячись на себе, яко на державно-політичний П'ємонт в загальноукраїнській справі претендують на домінуючу роль і в той же час, підкладаючи під загальну українську справу в першу чергу вирішення галицької справи і роз'єднались з Україною після з'єднання, до всієї політики уряду УНР ставляться негативно і тим утрудняють державну консолідацію Великої України" [1, с. 356]. Перекопував присутніх, що позиція А. Жука призведе до необхідності розв'язання в першу чергу питання західних кордонів України чого зробити неможливо, оскільки Галичина і Буковина в сфері впливу великих країн. Крім того, це автоматично призведе до протистояння з поляками і румунами, а тому закрис шлях на Захід і не уможливить перебування на їх територіях урядів і діячів на еміграції. Також від цього виграють більшовики, які не будуть мати ворогів на заході і тим самим швидко захоплять інші українські території.

Також не погоджувався з А. Жуком і О. Лотоцький. На його переконання причини суперечок між галичанами і наддніпрянцями лежать на психологічному і ментальному рівнях. "Кожна з двох територій анти орієнтується на свого власного ворога. Більший ворог той, хто є під боком. Та і друга територія мають спеціальні завдання щодо поборювання тих ворогів" – зазначав О. Лотоцький [1, с. 359]. Тому наполягав ставити питання про вироблення єдиної позиції "поміж рівними, але різними лініями". Якщо Галичину визнають великі країни тоді вона матиме право на керуючу роль в українському національному русі. Але тоді побоювався, що в галичан будуть переважати власні інтереси над іншими українськими. Як наслідок сумнівався, що Галичина буде домінуючим фактором у всеукраїнському масштабі боротьби. Тому підсумовуючи зазначав, що "коли ми розійдемось, то вже довго не зійдемося. Дуже тяжко б було, коли б ми ще більшого лиха діждалися, щоб воно нас знову зігнало. Знайти спільні способи боротьби і єднатися по інтересам реальної користі – наше завдання" [1, с. 360].

Відповідаючи своїм критикам А. Жук ще раз наголосив на галицькій позиції. Далі А. Жук наводить аргументи на орієнтацію на східний напрямок тобто Росію у своїй промові під назвою: "Дороги наші лежать на Схід!" в якій виклав своє бачення подальшої боротьби українців. Зокрема на переконання доповідача під час революційних подій 1905 – 1907 рр. українство було помітним політичним явищем. Із запровадженням демократичних свобод хоч урізаних сприяло організації українських сил. Епіцентром формування українського національного руху став 1917 р. і тим самим "народ

усвідомив себе, як окрему культурну одиницю. Народилась нація. І під сим оглядом справа наша є вже *рішена!* Ніяких сумнівів вже не може бути!" [4, арк. 16]. Революційний 1917 р. дав змогу розпочати формування українського державного утворення. Спочатку дотримуючись автономії у складі Росії, а пізніше проголошуючи четвертий універсал, оскільки "була потреба миру". В цьому А. Жук нічого дивного не вбачав, тому що широкий загаль української інтелігенції не думав і тим паче в політичних програмах партій була відсутня ідея незалежної української держави. А. Жук пояснював це "молодістю нашого національного руху і поличною незрілістю нашої інтелігенції, що веде провід в національні життє. Та до фактичного посідання своєї держави приходимо лишень по Берестейським мирі. А дійшли ми до сього тому, що на нашу самостійність працювали об'єктивні сили, заложені в тодішніх міжнародних відносинах. Тільки наша інтелігенція сього не передбачувала і невміла застосовуватися до створеної берестейським миром ситуації" [4, арк.16]. Як наслідок прихід німецьких військ на Україну. На переконання А. Жука німецькі військові переслідували свої цілі і при цьому вони не знаходили серед тогочасного українського політичному державницьких елементів і тому зупинились на особі П. Скоропадського. При цьому А. Жук визнавав, що Українська Держава П. Скоропадського була реальним державним утворенням, а не фіктивним. З сумом констатував, що інтелігенція доклала свою руку до поразки українських національно-визвольних змагань. "... наша інтелігенція не вміла піднятися на висоту історичного моменту й замість за всяку ціну закріпити ту державність, в співробітництві з тими внутрішніми й зовнішніми силами, що прийшли тоді до голосу в українських державних справах, поставилась в не примирну опозицію до нового ладу. – зазначав А. Жук – Через свій соціальний максималізм українська інтелігенція власними руками зруйнувала українську державу. Так, а не інакше історія оцінить її поведіння в тім часі, яке завершилося протигетьманським повстанням під проводом Винниченка, що сам своєю компромісовою політикою в першій періоді української революції поклав великі ... для української державності" [4, арк.16]. Крім того, А. Жук вважав, що намагаючись створювати українську державність її очільники лишились соціальної бази. Оцінював невелику роль партій в державотворчих процесах, вважаючи, що вони формально входили в українські уряди, як приклад наводив Директорію на чолі з С. Петлюрою. Звідси невтішний підсумок щодо відновлення української державності. Тому закликав до об'єднаних процесів: "А коли ми досі не могли забезпечити собі власної держави, як її у нас розуміють, то треба нам працювати над нашим об'єднанням і цю справу поставити на чоло наших змагань. Бо єдність нації в нашій положенню є не менше важна. А об'єднаними ми можемо бути тільки на Сході" [4, арк.17]. Далі А. Жук охарактеризував найголовніших ворогів української державності. У категоричній формі наполягав боронити західноукраїнські землі від Польщі. "Не можемо допустити, щоб наші західні землі, які під оглядом історичним, культурним і економічним представляють першорядну для нас вартість, були заряджені на втрату. Не можемо нашого П'ємонту, нашої національної перлини – Галичини лишити на певну заглядку при Польщі, коли не хочемо бути прокляті потомками нашими, як злочинці" – наголошував А. Жук [4, арк.17]. При цьому він не вбачав серйозної небезпеки зі сторони Росії до влади якої прийшли більшовики, оскільки "москалі менше культурні і не мають колонізаційного гону на Україну. Зденационалізувати вони нас тепер не можуть. А ми не

можемо себе від них цілком відгородити, бо се було-б для нас і небезпечно і не вигідно" [4, арк.17]. До того ж враховуючи великі простори північного сусіда А. Жук вважав, за недоцільним мати росіян як непримиренного ворога і як наслідок довготривалі конфлікти. Водночас переконував не закриватись від Росії, оскільки це закрийє шлях до Азії. "Наше історичне призначення заселити і з українізувати Схід, стати твердою ногою на берегах Каспійського моря і забезпечити посідання нашого колонізаційного терену, який тягнеться через цілий Сибір, аж до Приморської області. Для сього ми мусимо об'єднатись на федеративних основах з Доном і Кубаню, а тоді для нас не буде страшна федерація з Росією" [4, арк.17]. Він також погоджувався на такі форми інтеграції, як федерація або автономія в яких українці поряд із росіянами займали б першочергове значення. При цьому він не виключав можливість поділу українських земель в етнографічних межах між іншими країнами, окрім західноукраїнських, де вони мали б національно-територіальну автономію. Для А. Жука відмінність між поляками і росіянами полягала в тому, що останні теоретично у форматах більшовицької Росії або білогвардійського руху визнають право українців на автономію на відміну від польського політикуму. Отже, А. Жук виключав можливість полагодження українського питання з поляками. Як наслідок піддавав жорсткій критиці підписаний Варшавський договір і діячів, які його підтримували: "За відступлення Польщі по тому договору наших земель не виговорено у неї навіть людського поводження її з галицькими українцями. Ті, що це зробили виконують роль Демянчуків. Поляки все шукали "пожодних русінуф", але крім Демянчука, а тепер ще Яцькова, нікого серед галицьких українців не змогли знайти і не знайдуть! Натомість знайшли на ці ролі тих, хто сидить в Тарнові" [4, арк.18]. Підсумовуючий свій виступ А. Жук зазначав, що непотрібно перешкоджати силам, які бажають проводити об'єднавчі процеси, але ще раз наголосив, що у випадку коли "Галичина мусіла б лишитись при Польщі то най се зробиться без нас, без нашої згоди! Самім нам прикладати до сього руки не вільно. *Ліпше нічого не робити, як робити злочини!*" [4, арк.18]. З тезою А. Жука про федерацію не погоджувався голова ВНР С. Шелухін, який вважав про відступлення від загальнонаціональних постулатів, а також легковажному трактуванні "користі" орієнтації на схід. Оскільки росіяни ставляться до українського питання виходячи із позицій націоналізму і шовінізму. Водночас Ф. Слюсаренко зазначав, що "коли стати на провідну думку п. А. Жука, то нам взагалі немає чого турбуватися роботою: заінтересована держава сама всіх зусиль живие, в своїх інтересах, щоби під своєю владою зібрати Україну. Промова п. А. Жука про "соборність" в його постановці – трохи запізнилась: її треба було казати на початку світової війни, коли російська армія "приєднала до України Галичину". Але тоді чогось функціонував "Союз Визволення України" і творилися для чогось кадри Українських Січових Стрільців" [1, с. 362]. Натомість О. Макаренко наголошував, що з більшовиками потрібно боротись і тому федерація виключена. При цьому визнав, що Галичина – П'ємонт, але "не можемо говорити, що галицька інтелігенція – освіченіша, що галицький жовнір – кращий. За хибної політики урядів пробігла чорна кішка між нами. Треба усувати такі речі, як похвала одних і ганьба других" [1, с. 363]. Також вважав помилковими твердження А. Жука щодо гетьманату. Після дебатов 12 лютого 1921 р. А. Жук як секретар політичної комісії відчитав проекти резолюцій, вироблених політичною комісією по таких питаннях: 1) правове-державне становище українських

земель; 2) міжнародне положення і українська справа; 3) справа реставрації Росії; 4) справа польського імперіалізму; 5) союз між Україною і Польщею; 6) політика держав Антанти супроти Росії; 7) окупація більшовиками України; 8) держави Антанти й самовизначення народів Росії; 9) українські державні центри; 10) завдання ВНР.

Щодо так званої "східної федерації" А. Жук через кілька днів її відкоригує у відозві до українського народу 12 лютого 1921 р. Зокрема в ній наголошувалось, що "головним нашим ворогом була Росія. Під ударами зовні упав цей велетень північний, що гнітив Тебе віками, й народи Росії зітхнули вільними грудьми" [3, арк. 14]. Далі тезесно оповідається історія державотворчої боротьби українського народу від утворення Української Центральної Ради до Директорії, ЗУНР. Також автор відозви вважав, що проголошення більшовиками радянської України було на папері. У відозві аналізуються причини поразок українських визвольних змагань. На переконання автора головні причини – внутрішня незгода і несправджена надія на зовнішню допомогу. "Ціль була єдина, але дороги розійшлись. – наголошувалось у відозві. – Наддніпрянці головним ворогом Росію вважали, і з Польщею хотіли рятуватись. А Галичани з прокльонами від Польщі відсувались і не змогли з нею порозумітись. Пішла сварка" [3, арк.16]. Підписання договору з поляками також нічого не дало для УНР, а навпаки Галичина і більша частина західноукраїнських земель відійшла до Польщі. Щодо більшовиків то автор відозви з жалем зазначав, що "багатий наш край більшовики в руїну обернули, хліборобів-селян від землі відірвали, панщину завели, робітників міських ворогами селян зробили, самих селян між собою поріжнили, братовбивчу війну завели" [3, арк. 16]. Закликалось продовжувати боротьбу проти Польщі і Росії і зосереджуватись на власні сили не очікуючи зовнішньої допомоги. Підсумок відозви зводився до загального об'єднання українців у боротьбі за українську державність: "І пам'ятай, народе український, що всім нам в боротьбі триматись треба купи, бо тільки єдність дає силу. Нема багатих поміж нами, та убогими всі ми є. Зрівняло нас всіх загальне лихоліття, об'єднати нас мусить спільна ціль: *Самостійна об'єднана держава українська*" [3, арк.18]. Слід зазначити, що відозва носила з однієї сторони демагогічний характер, а з іншої була спрямована на патріотичну частину тогочасної української спільноти і політикуму, щоб у важких умовах еміграційного життя закликати до об'єднання задля продовження боротьби українців за свою державність.

Своїми враженнями, щодо своєї участі в ВНР А. Жук поділився в листі від 19 січня 1921 р. до В. Панейка: "...можу приписати собі значну долю заслуги в її (ВНР) народженню й організаційнім та ідейнім її оформленню, але сей твір мене не дуже задовольняє, бо не тільки не може служити хоч маленьким ключем до роз'яснення нашої внутрішньої ситуації, але ще більше може її затемнити" [5]. Пояснюючи причину заснування ВНР А. Жук наголошував, що завдання організації впливати на політику українських урядів і стояти над уряди і не ангажувати "їх політику, тільки доступними собі способами направ лити ту політику в бажанім для себе напрямі" [5]. Перші дні роботи ВНР не викликали в А. Жука позитивних надій. "...перші кроки, які поробила новороджена інституція показують, що вона зліплена з кепського матеріалу (а іншого матеріалу нема) й що діяльність її не віщує нічого доброго, коли вона взагалі знайде в собі спосібність взятись до якоїсь позитивної роботи" [5]. З жалем констатував, що серед членів ВНР дуже мало яскравих постатей, які могли взяти весь тягар подальшої боротьби за державність. На його перекон-

нання це була великою проблемою починаючи з 1917 р., оскільки керівники українських урядів на прикладі М. Грушевського і В. Винниченка, які "во ім'я загальнонародної цілі – власної держави, зійшли на агітаторів не відомого будучого соціального ладу, пустивши до проводу в практичній боротьбі народу за свою національну свободу або обмежених, безвольних мрійників, або всяке політичне й інтелектуальне сміття, яке прийшло до українства з революційної вулиці і вибилось на найвищі державні становиська" [5].

Крім того, А. Жук брав участь нараді 18 квітня 1921 р. представників політичних партій та організацій, які представляли Наддніпрянщину у ВНР. На даному заході А. Жук був обраний секретарем наради. Предметом скликання стала декларація від 14 березня 1921 р. підписана особами генералом О. Грековим, О. Андрієвським і О. Макаренком, що вони виступають від імені українських партій і організацій і підтримують Варшавський договір, а проблема Східної Галичини – внутрішнє питання Польщі. Згадана декларація була зачитана на засіданні. Водночас згадані вище особи спростували свою причетність до згаданого документа. Зокрема генерал О. Греков заявив, що це особиста справа як ставитись до підписаного договору з поляками і заявив про свій вихід з ВНР. Безумовно А. Жук як і більшість членів наради засудили декларацію. Крім того, А. Жук підтримав прийняті рішення наради, а саме: перевірити автентичність декларації; надання письмових пояснень відповідей О. Макаренком, О. Грековим і О. Андрієвським; заперечення про відношення українських партій до згаданої акції осіб; остаточне вирішення цієї проблеми перенести на засідання Виконавчого Комітету ВНР; утворення комісії у складі А. Жука, М. Залізняка, М. Кушніра для повідомлення галицьких представників про інцидент і порозумітись з ними [6].

На наступному засіданні 19 квітня 1921 р. А. Жук разом з М. Кушніром проінформували присутніх про зустріч з галицькою секцією в ВНР. Результатом стало те, що галичани заявили про свій вихід ВНР, а також підготовкою ними відповідного комюніке яке передбачалось опублікувати в "Українському прапорі". Такий перебіг подій змушував А. Жука переконувати галичан відмовитись від цих задумів, оскільки дії окремих осіб не можуть бути перешкодою для існування ВНР. Також А. Жук спростовував причетність наддніпрянських партій, які були представлені ВНР до інциденту з генералом О. Грековим. Вважав, що такі дії галичан проілюструють невміння українців об'єднуватись не дивлячись

на певного роду провокацій в очах української і закордонної громадськості. Натомість А. Жук і М. Кушнір запропонували представникам галицької секції ВНР виступити спільною заявою в якій би стисло говорилось про інцидент з генералом О. Грековим при цьому не торкатись внутрішніх проблем ВНР. Пропозиція А. Жука і М. Кушніра була прийнята галичанами, але при цьому вони відстоювали про свій вихід з ВНР. Після обміну думок на нараді були прийняті такі рішення: виконавчий комітет ВНР має прийняти спільну заяву про осудження дій генерала Грекова та його прихильників; виконавчий комітет приймає заяву галицької секції про свій вихід з ВНР; збереження спільної організації наддніпрянських партій і організацій і підтримання контактів з галичанами у політичних справах; про форми співробітництва наддніпрянських партій з галицькими політиками буде ухвалено на спеціальному засіданні. Все призвело до припинення діяльності ВНР. Про це яскраво ілюструє ухвала Виконавчого комітету ВНР 22 квітня 1921 р. – створення ліквідаційної комісії у складі трьох чоловік – А. Жука, М. Кушніра, Р. Перфецького [6].

Отже, А. Жук будучи прихильником відновлення української державності долучається до створення політичної організації у Відні. Зокрема він був одним із авторів програмових документів ВНР. Обговорення шляхів боротьби на засіданнях ВНР засвідчували розбіжності між галичанами, яких підтримував А. Жук і наддніпрянськими українцями. Водночас А. Жук закликав українських діячів об'єднатись заради спільної боротьби за державність. При цьому він не виключав можливість входження українських земель, як суверенних суб'єктів у федерацію країн, що утворились на теренах колишньої Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Всеукраїнська Національна Рада. // Воля. – 1921. – Т. 1, Ч. 7/8. – С. 354-365.
2. Осташко Т. А. Жук в добі національно-визвольних змагань / Т. Осташко. // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 46-57; Соляр І. Всеукраїнська Національна Рада і Рада Республіки у 1921 р.: проблеми взаємовідносин // І. Соляр // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки) Всеукраїнська наукова конференція. – К., 2009. – С. 149-158.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф. 3807, оп. 2., спр. 5.
4. Центральний державний історичний архів України м. Львів. – ф. 359, оп. 1, спр. 371.
5. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 17. – File 26.
6. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 20. – File 13.

Надійшла до редколегії 20.06.13

А. Магурчак, канд. іст. наук, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

"ДОРОГИ НАШИ ЛЕЖАТ НА ВОСТОК!"

(ОЧЕРКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АНДРЕЯ ЖУКА ВО ВСЕУКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ СОВЕТЕ)

В публикации освещает участие украинского государственного деятеля А. Жука в работе венского Всеукраинского Национального Совета. Показаны переписки обсуждения важнейших вопросов на заседаниях ВНС за участием А. Жука.

Ключевые слова: А. Жук, Вена, Всеукраинский Национальный Совет, национальный вопрос.

A. Magurchak, Ph. D. in History, Applicant for Doctor of History Degree
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

"ROADS OUR LIE TO EAST!"

(ESSAYS OF ACTIVITY OF ANDREY ZHUKA ARE IN UKRAINIAN NATIONAL ADVICE)

In a publication, participating of Ukrainian statesman A. Zhuka lights up in work of Viennese Ukrainian National Advice. The perepiti discussions of major questions are rotined on meetings of UNA after participation A. Zhuk's.

Key words: A. Zhuk, Vienna, Allukrainian National Advice, national question.

УДК 94(477)(092):327"1920/1922" Ю.Коцюбинський

М. Мазипчук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРІЯ КОЦЮБИНСЬКОГО (1920-1922 РР.)

У статті аналізується дипломатична діяльність Ю. Коцюбинського у 1920-22 рр., його значення та вплив на проведення зовнішньої політики УСРР. Також розкривається проблематика міжнародного визнання УСРР та діяльності радянської дипломатії проти української національної еміграції.

Ключові слова: УСРР, повноваження, представництво, договір, еміграція, дипломатія.

На сучасному етапі історичних досліджень зростає роль такого наукового напрямку, як персоналістика, що дозволяє розглядати історичний процес крізь призму діяльності особистостей, які відігравали значну роль в суспільно-політичних процесах. Вивчення постаті Ю. Коцюбинського дає змогу прослідкувати особливості та зміни, які відбувалися в УСРР у сфері зовнішньої політики.

Мета статті полягає у з'ясуванні значення діяльності Ю. Коцюбинського на посадах голови дипломатичної місії УСРР у Москві та повноважного представництва УСРР у Відні.

Історіографію, що стосується проблематики дослідження постаті Ю. Коцюбинського можна розділити на дві групи: радянську і вітчизняну історіографію. У радянський період дослідженню постаті Ю. Коцюбинського приділялася значна увага. Потрібно насамперед відзначити праці Чуприни М.С. Його дисертація "Партійна, державна і військова діяльність Ю. Коцюбинського"[12] є найбільш системним і повним дослідженням постаті Ю. Коцюбинського в радянській історіографії.

У новітній українській історіографії системних досліджень не проводилось, а висвітлювалася дана проблема побічно в контексті окремих питань історії України. Стосовно висвітлення дипломатичної діяльності Ю. Коцюбинського варто звернути увагу на дослідження О. Купчика "Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919-1923 рр.)"[2], де описується функціонування повноважного представництва УСРР при РНК РСФРР. Також він зосереджується на характеристиці мирних договорів, які були укладені за участі Ю. Коцюбинського з іноземними державами під час його перебування на посаді голови повноважного представництва УСРР в РСФРР. Щодо діяльності Ю. Коцюбинського у Відні, то слід відзначити дисертацію Пісун В.М. "Українська політична еміграція 20-х років XX ст." в якій висвітлена проблема "зміновіхівського руху" в середовищі української еміграції [9].

19 травня 1920 р. вийшов декрет Всеросійського ЦВК про реорганізацію Наркомату у справах національностей. Згідно з декретом, представники кожної національності, що проживали у межах РСФРР, мали направити в Народний комісаріат спеціальне представництво. Ю. Коцюбинського згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 30 червня 1920 р., було призначено головою Українського представництва [4, арк.43]. У листі до ЦК КП(б)У Ю. Коцюбинський зазначав, що не були визначені функції представництва. Оскільки це представництво УСРР, то воно не повинно бути організоване при Наркоматі у справах національностей. Склад представництва призначає Політбюро ЦК(б)У, тому воно не може представляти українців, які проживають на території Росії. Ю. Коцюбинський зазначав, що необхідно або реорганізувати представництво в український відділ при Наркоматі у справах національностей, або надати йому права офіційного представництва УСРР [4, арк.54]. До розробки відповідних положень приступила колегія українського представництва. У доповідній записці Ю. Коцюбинський від імені колегії дійшов висновку, що ідея представництва Української республіки як

автономної частини РСФРР не відповідає інтересам УСРР. Підкреслювалася необхідність утворити повноважне представництво радянської України при уряді РСФРР [11, с.34]. 12 січня 1921 р. було акредитовано дипломатичну місію УСРР при Раднаркомі РСФРР. У звіті про роботу української дипломатичної місії у РСФРР Ю. Коцюбинський писав: "Українській дипломатичній місії в Москві, як першому закордонному представництву УСРР випало бути посередником в справі оформлення і закріплення міжнародного становища УСРР, шляхом підписання цілого ряду дипломатичних договорів" [7, арк.87]. 26 листопада РНК УСРР запропонувало уряду Грузинської демократичної республіки укласти економічний і політичний договори. Переговори з української сторони було доручено вести Ю. Коцюбинському і Ф. Кону. Але, оскільки Ф. Кон не зміг виїхати до Москви, Ю. Коцюбинському довелося вести переговори самостійно. Українським делегатам доручили згідно з директивою Х. Раковського від 13 грудня 1920 р. укласти договір з Грузією, аналогічний російсько-грузинському. Переговори завершилися підписанням 31 січня 1921 р. договору. Він складався з преамбули і 11 статей. Високу оцінку діям Ю.Коцюбинського в ході переговорів давав Х. Раковський [10, арк.49]. Загалом він зміг виконати поставлені перед ним завдання успішно затулюючи укладення договору і домігшись укладення договору саме в його редакції. Цей договір був першим дипломатичним досвідом уряду УСРР у подоланні міжнародної ізоляції і налагодженні офіційних стосунків з іноземними державами. Іншим об'єктом зовнішньополітичної уваги радянської України стали країни Прибалтики. Керівництво РНК УСРР прагнуло схилити Литву до переговорів і подолати міжнародну ізоляцію. Переговори розпочалися в січні 1921 р. і знову їх проведення доручили Ю. Коцюбинському і Ф. Кону. На переговорах, зокрема були розглянуті спірні майнові питання. Дотримуючись інструкцій Ю. Коцюбинський на значні майнові зобов'язання не погоджувався. 14 лютого 1921 р. було укладено договір між радянською Україною і Литовською республікою, який передбачав взаємне визнання незалежності республік [10, арк.5]. Уряд УСРР змушений був повернути лише майно юридичних осіб, а також архіви, документи, які були вивезені з Литви на територію України. Також за редакцією Ю. Коцюбинського був укладений договір про реєвакацію біженців [10, арк.49]. Підписання мирного договору було проривом для УСРР, яка покінчила з міжнародною ізоляцією підписавши договір із країною з відносно демократичним ладом. Договір також був вигідний і Литві, яка повертала собі частину втраченого майна. 18 грудня 1920 р. уряд Латвії повідомив про наміри розпочати переговори. Представляв УСРР Ю. Коцюбинський. 3 серпня 1921 р. було укладено договір, який складався з 14 статей і затверджував взаємне визнання незалежності та суверенітету республік. Таким чином, не зважаючи на небажання Латвії укладати договір про офіційне дипломатичне визнання Ю. Коцюбинському вдалося його підписати. Потрібно зазначити, що прагнення прибалтійських республік до повернення різноманітного

майна і обміну цивільним населенням були використанні, як засіб тиску. У жовтні 1921 р. Ю. Коцюбинському було доручено підписати разом з Г. Чичериним умови концесії з Індо-Європейським товариством, що надавало можливість Україні включитись в загальну мережу телеграфного зв'язку, яка належала товариству. Переговори з Естонією розпочалися 14 жовтня 1921 р. Договір було укладено 25 листопада, він складався з преамбули і 18 статей. Ю. Коцюбинський зазначав, що він був більш вдалий ніж договір з Латвією, оскільки вдалось уникнути підписання окремого договору про біженців [7, арк.87].

З підписанням договору з Естонією, радянська Україна встановила договірні відносини з усіма державами, які виникли на території колишньої Російської імперії, крім Фінляндії.

До жовтня 1921 р., поки не було надіслане українське посольство у Варшаву, Українська дипломатична місія виступала посередником у зносинах уряду радянської України з урядом Польської республіки.

Потрібно зазначити, що разом з тим під час своєї роботи представництво стикалося з низкою проблем, пов'язаних з невизначеністю своїх повноважень. Наприклад, як писав в своєму звіті Ю.Коцюбинський, представництво мало передумови щодо укладення договору з Англією торгівельною місією. Але цьому перешкоджала діяльність російської ВРНГ, яка мала повноваження незалежно від УСРР укладати торгівельні й економічні договори, як з Англією, так і з іншими торгівельними місіями без представництва радянської України [7, арк.87 зв.]. На липень – серпень 1921 р. припадають переговори української дипломатичної місії з Німецьким бюро в Москві в справах військовополонених. Внаслідок переговорів у Берлін було направлено повноважного представника УСРР у справах репатріації [7, арк.86 зв.]. Питання про репатріації військовополонених було дієвим інструментом дипломатичної діяльності радянської України, оскільки країни учасниці Першої Світової війни (в т.ч. і Німеччина) були зацікавлені в їх поверненні. Тому цей фактор був використаний УСРР, як засіб дипломатичного тиску. Підписання договору про репатріацію стало першим кроком до міжнародного визнання Української Радянської республіки Німеччиною, яке відбулося 16 квітня 1922 р. у Берліні. Також дипломатична місія в Москві виконувала завдання інформаційного характеру, постачала українським закордонним представництвам інформаційні бюлетені про внутрішнє становище України [7, арк.88]. Як зазначав у звіті Ю. Коцюбинський, дипломатична місія ніколи не була представництвом УСРР при уряді РСФРР. Незалежно від Української дипломатичної місії при уряді РСФРР існувало повноважне представництво в справах господарського будівництва. Політбюро ЦК КП(б)У 27 листопада 1921 р. об'єднало дипломатичне і господарське представництво.

27 грудня 1921 р. Ю. Коцюбинський був призначений представником УСРР у Відні. Австрія на той час була значним центром української еміграції, що було зумовлено низкою причин. М. Левицький у своєму листі до Х. Раковського стверджував, що у Відні нараховується 6000 українських емігрантів і діє представництво Петлюри [1, арк.53]. За умов активної діяльності української національної еміграції за кордоном одним з головних завдань зовнішньополітичного відомства УСРР був розклад українських національних сил за кордоном та їх дискредитація. Як зазначалось у звіті про діяльність Народного Комісаріату Закордонних Справ, діяльність повноважного представництва в Австрії мала на меті не тільки виконання завдань дипломатичного ха-

рактеру, а й певне політичне завдання: послабити діяльність у Відні діяльність "контрреволюційних організацій" [6, арк.18]. Для розкладу та дискредитації української еміграції використовувалось "зміновіхвіство" – рух серед частини політемігрантів з території колишньої Російської імперії на користь визнання радянської влади та співробітництва з нею. Повноважні представництва УСРР стали центрами по боротьбі з українськими національними силами. Д. Мануїльський в листі до повноважних представників УСРР звертав увагу на те, що потрібно використовувати зміновіхвіські настрої серед еміграції, для отримання свідчень і дискредитації українського визвольного руху [8, арк.5]. Повноважний представник УСРР в Берліні В. Ауссем у листі до ЦК КП(б)У стверджував, що на початку своєї роботи Ю. Коцюбинський вважав, що в середовищі української інтелігенції "зміновіхвіства" не було і бути не може. Але він змінив свій погляд на дану проблему, розгорнув активну роботу, і за словами В. Ауссема, знайшов "додаткову зміну віх" [8, арк.71]. Проте також повноважний представник у Берліні зазначав, що значною мірою відповідні настрої серед української еміграції були зумовлені не так успішними діями повноважних представників, як самим фактом появи представництв УСРР в Європі [8, арк.71]. Також під час своєї роботи у Відні Ю. Коцюбинському довелося зіткнутися з проблемами організаційного характеру по налагодженню роботи посольства. На початковому етапі особливо гостро відчувались фінансові проблеми. В Австрії крім виконання своїх прямих обов'язків весною 1922 р. Коцюбинський тимчасово виконував обов'язки повноважного представника в Німеччині.

У Відні Ю. Коцюбинський проводив переговори з представниками української еміграції: П. Андрієвським та А. Макаренком (члени Директорії), генералом Греківим, українськими військовими організаціями у врангелівській армії [5, арк.167]. Ця група написала листа українському представництві у Відні з проханням їх амністувати. Як зазначав Ю. Коцюбинський, під час переговорів з Д. Мануїльським, він наполягав на тому, щоб листа підписали представники всіх організацій, які входять в групу, вважаючи, що це не дасть змогу групі відмовитись від своїх заяв і пожертвувати лише тим, хто окремо підписав би звернення. Натомість "зміновіхвіці" наполягали на тому, щоб підписав лише хтось з президії, до якої входили: Греків, Шелухін, Сагайдачний, Андрієвський. Як зазначав Коцюбинський, він особливо не поспішав з переговорами, зважаючи на фінансову скруту української інтелігенції, в якій поступово вичерпувалися ресурси. Хоча разом з тим у радянського представництва також не вистачало коштів для виконання своїх обов'язків [1, арк.149]. Д. Мануїльським була надана директива, згідно з якою спочатку необхідно було використати "зміновіхвіців" за кордоном сприяючи розкладу та дискредитації української еміграції [1, арк.149]. Також політбюро була підтримана ініціатива Ю. Коцюбинського по створенню друкованого органу "зміновіхвіців", було наказано видати навіть аванс за коштів представництва у Австрії [1, арк.158]. Також Ю.Коцюбинський наполягав на тому, щоб Грекову дозволили повернутись в Україну для переговорів, оскільки у Відні він створював труднощі для досягнення домовленостей. Варто відзначити, що П. Андрієвський та Ф. Швець проводили активну діяльність з дискредитації уряду УНР на чолі з С. Петлюрою. 8 грудня 1921 р. вони проголосили про відновлення роботи Директорії. До спростування заяв самопроголошеної Директорії долучилось посольство УНР у Відні, яке в особі посла Г. Сидоренка зазначало, що є підозра їх фінансування більшовиками.

Уряд УНР констатував шкідливість діяльності П. Андрієвського, Ф. Швеця, А. Макаренка [3, с.126].

Робота Ю. Коцюбинського у Відні в основному була спрямована на послаблення та дискредитацію українських державницьких сил. Політична діяльність української еміграції у Австрії йде на спад, що було пов'язано з від'їздом значної частини емігрантів в Чехословаччину, налагодженням дипломатичних стосунків між Австрією та УСРР.

Потребуючи міжнародного визнання УСРР довелося зіткнутись з гострим політично-ідеологічним протистоянням з боку української національної еміграції, яка продовжувала свою боротьбу не залишаючи сподівань на повалення більшовицької влади в Україні. Значною мірою це дискредитувало УСРР, як "незалежну" державу. Саме в цьому руслі була зумовлена дипломатична діяльність Ю. Коцюбинського, який провів значну роботу щодо утвердження міжнародного становища УСРР.

Список використаних джерел

1. Доклади о деятельности представителя УСРР в Чехословакии о проведенной работе – Центральный державный архив вищих органов Украины (далі – ЦДАВОУ), ф.4, оп.1, спр.560, арк.1-111.
2. Купчик О.Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920-1923 рр.) // Дис... канд. істор. наук. – К., 2005. – С.220.
3. Литвин С.Х. Історія однієї змови // Український історичний журнал. – 2000 р. – №1. – с.123-129.

М. Мазипчук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЮРИЯ КОЦЮБИНСКОГО (1920-1922 ГГ.)

В статье анализируется дипломатическая деятельность Ю. Коцюбинского в 1920-22 гг, его значение и влияние на проведение внешней политики УСРР. Также раскрывается проблематика международного признания УСРР и деятельности советской дипломатии против украинской национальной эмиграции.

Ключевые слова УСРР, полномочия, представительство, договор, эмиграция, дипломатия.

М. Mazypchuk, Postgraduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE DIPLOMATIC ACTIVITY OF YURY KOTSIUBYNSKY (1920-22)

In the article analyzes the diplomatic activity of Yu Kotsyubynsky in 1920-22, its importance and influence on the foreign policy of the USSR. Also disclosed to international recognition of the USSR and of Soviet diplomacy against the Ukrainian national emigration.

Keywords: USSR, authority, embassy, contract, immigration, diplomacy.

УДК 94(477):069(1-4)М.І. Сікорський

А. Мінгазутдінов, канд. іст. наук, проф.,
Ю. Латиш, канд. іст. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ВЕЛИКИЙ ПОДВИЖНИК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.І. СІКОРСЬКОГО)

Стаття присвячена М.І.Сікорському (1923–2011) – засновнику і генеральному директору Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Ключові слова: М.І.Сікорський, Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав", музеї.

Недалеко від Києва розкинулося старовинне українське місто Переяслав-Хмельницький. Воно широко відоме не лише в Україні, але й далеко за її межами. Справді, важко уявити, що в порівняно невеликому районному центрі діє 24 музейні установи. Вони об'єднані в єдиний комплекс – Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". Заслуга у створенні музейного заповідника належить його багаторічному директору М.І.Сікорському, творчому колективу його співробітників-однодумців.

Михайло Іванович Сікорський народився 13 жовтня 1923 р. в м. Чигирин у робітничій родині. Він рано втратив батьків і разом з братами та сестрою виховувався у

4. Материалы к протоколам №8,22,28,33,34,35;1-4,6-10 заседаний Политбюро ЦК КП(б)Украины(ксерокопии) – Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.6, спр.12, арк.1-110.

5. Материалы об организации торговых представительств за границей и заключении торговых договоров, о деятельности русских и украинских эмигрантов за границей, положении о полномочном представительстве УСРР при правительстве РСФСР – ЦДАВОУ ф.4, оп.1, спр.15, арк.1-343.

6. Отчет Народного комиссариата иностранных дел УСРР в ЦК КП(б)У о его деятельности к 5-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции. Переписка с народным комиссариатом иностранных дел УСРР о возвращении эмигрантов на Украину, о положении в Польше и Галиции, деятельности украинских групп "поворотцев" и "сменовеховцев", субсидировании газеты "Наша правда", командировании за границу и другим вопросам – ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1035, арк.1-249.

7. Отчет о работе Украинской дипломатической миссии в РСФСР и переписка с ней – ЦДАВОУ, ф.4, оп.1, спр.639, арк.1-90.

8. Переписка с ЦК КПУ о работе миссии среди эмиграции издании сменовеховского журнала, исключении из партии германского коммуниста Бардаха, отдельные выписки из протоколов ЦКК и Политбюро ЦК КП(б)У – ЦДАВОУ, ф.3692, оп.1, спр.1, арк.1-87.

9. Піскун В.М. Українська політична еміграція 20-х років ХХ століття//дис...док. істор.наук. – К., 2007. – С. 482.

10. Справки, переписка и другие материалы о взаимоотношениях УСРР с Австрией, Арменией, Болгарией, Германией, Грецией, Грузией, Китаем, Литвой, Турцией, Эстонией – ЦДАВОУ, ф.4, оп.1, спр.628, арк.1-250.

11. Чирко В.А. Дипломатична місія УРСР в РРФСР(1921 р.) // Український історичний журнал. – 1967 р. – №5. – С.34-42.

12. Чуприна М.С. Партийна, державна та військова діяльність Ю. Коцюбинського // Дис...канд. істор. наук. – К., 1971. – С.212.

Надійшла до редколегії 20.06.13

дитячому будинку. Після закінчення у 1939 р. Чигиринської середньої школи №1 вступив до Запорізького авіаційного технікуму. Під час Великої Вітчизняної війни був евакуйований разом з колективом технікуму до м. Омськ. Тут учні поєднували вечірнє навчання з роботою на будівництві авіазаводу. Закінчивши в 1945 р. Омський авіаційний технікум, він здобув кваліфікацію техника-технолога холодної обробки металу. Михайло Іванович зарекомендував себе кваліфікованим майстром, активно займався громадською роботою [1, арк.2-6].

Подальшу долю юнака вирішила ще в дитинстві. Сікорський захоплювався знаннями про минуле рідного краю, України,

вивчав пам'ятки старовини. Щоб стати професійним істориком, у 1946 р. вступає на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Навчаючись у славетному вузі, він одержав ґрунтовні знання, спеціалізувався по кафедрі історії України. На його формування як історика великий вплив справили професори А.О.Введенський, П.А.Лавров, Ф.П. Шевченко, член-кореспондент АН УРСР Л.М.Славін та інші.

Після закінчення в 1951 р. навчання в університеті М.І.Сікорський був направлений на роботу директором Переяслав-Хмельницького краєзнавчого музею. На той час музей був у занедбаному стані – він займав лише три кімнати в просторому будинку відомого в місті лікаря А.О.Козачковського; його штат нараховував 4 співробітника, а сам музей мав лише 32 експонати. Не маючи житла, директор більше десяти років проживав у будинку музею. Як згадував пізніше з гумором Михайло Іванович, він став його тридцять третім експонатом.

У молодого фахівця були амбітні плани розвитку музейної установи, пошуку нових історичних документів і реліквій, відкриття нових музеїв у місті. Реалізації цього задуму сприяла така обставина – в 1954 р. планувалося урочисте відзначення 300-річчя Переяславської Ради, у зв'язку з чим урядом було прийнято рішення про відкриття в місті державного історичного музею. Молодий директор при активній участі колег наполегливо взявся за втілення в життя цього завдання. Переяславські музейники поринули в літературу, вивчали літописні матеріали, архівні документи. Багато цікавого з історії міста дізналися вони з праць М.О. Максимовича, О.М.Лазаревського, М.А.Аркаса, інших видатних істориків. Упродовж 1952–1954 рр. було обстежено і складено картотеку на 1200 населених пунктів Київської, Полтавської, Черкаської областей, в результаті чого зібрано 25 тис. експонатів, пов'язаних з видатними подіями, що складали славні сторінки в літопису України і Переяслав-Хмельницького [7, с.17]. Велику користь принесло ознайомлення з результатами досліджень відомих археологів Б.О.Рибаківа та М.К.Каргера, київських вчених, які проводили розкопки історичних пам'яток Переяслава часів Київської Русі. Спираючись на одержані відомості і матеріали, працівники краєзнавчого музею почали розробку і вдосконалення експозиції нового музею. "Примножити та збагатити музейну колекцію, – згадував М.І.Сікорський, – стало потребою всього музейного колективу. Першочергово треба було розробити стратегію створення музейної колекції, враховуючи історію нашого краю" [7, с.16]. Серед тих, хто доклав зусиль до реалізації цих планів, крім директора музею, були Євдокія Сергіївна Нестеровська, яка працювала в музеї з 1946 р., родина Юзвикових – Олена Іванівна і В'ячеслав Андрійович, Ірина Андріївна Скотнікова, Марія Іванівна Чухно, Олександра Олександрівна Рак, Зоя Петрівна Соболев. З часом, в 70-ті роки, музейний колектив поповнили нові співробітники: М.І.Жам, В.П.Шкулета, М.Н.Єрмолаєв, М.Д.Шавейко, В.П. Мельник, Г.М.Бузян, В.М.Дем'янчук, Л.О.Годліна та багато інших. "На таких людях, – говорив М.І.Сікорський, – відаких, чесних, безкорисливих, земля тримається" [3, с.34].

В 50-ті роки працівники переяславського музею разом з співробітниками Інституту археології АН УРСР проводили масштабні археологічні розкопки. В 1953 р. їм вдалося віднайти залишки двох монументальних кам'яних споруд давнього Переяслава – храму XVI ст. та невеликої церкви-усипальниці XI ст. В 1954 р. було розкопано унікальне поховання Черняхівської культури II–IV ст. Як вважав Сікорський, переяславські могили, на обстеження яких пішло три роки, становили одну з найцікавіших ранньослов'янських пам'яток України.

Були виявлені гончарний посуд, вироби із скла і сердолику, бронза, кістки тощо. Особливу цінність становило поховання, знайдене на глибині 3,5 м. У голові небіжчика стояла тривуха ваза, вкрита сітчасто-ромбовим орнаментом. Було знайдено скляну чашу слов'янського походження, дві миски та 22 шашки у формі скляних кружалець. Археологічні розкопки успішно продовжувались і в наступні роки.

Відкриття історичного музею відбулося 5 квітня 1954 р. Рішенням Ради Міністрів УРСР йому було присвоєно III-тю категорію і названо "Переяслав-Хмельницький державний історичний музей" [7, с.16]. В його 12 залах було представлено 5 тис. експонатів (документальних, художніх і речових). Музей було розташовано в будинку А.О.Козачковського [8, с.208].

Під час роботи по створенню музею М.І.Сікорський проявив себе і як талановитий дослідник. В 1953 р. він, працюючи в краківському архіві у Польщі, вивчав документи, що стосувалися життя та діяльності Богдана Хмельницького, про повстання в Переяславському полку 1666 р., про надання Переяславу магдебурзького права тощо. Плідною була і робота в московських музеях. Тут він ознайомився з листами Б.Хмельницького до царя Олексія Михайловича щодо угоди про співробітництво з Росією, іншими документами. Проводилися археологічні дослідження в місті, зокрема, розкопки будинку, де мешкав гетьман, встановлене місце, де Б.Хмельницький виступав з промовою на Переяславській Раді. Результати досліджень знайшли відображення в експозиції історичного музею.

Після відкриття музею його співробітники, очолювані Сікорським, продовжили роботу по створенню нових установ, присвячених сторінкам славного минулого Переяславщини. "Попереду було ще дуже багато крутих віражів долі, – згадувала заступник директора музею В.П.Мельник, – багато чорнової роботи археолога, творчих пошуків історика-музейника, знайомство із великими людьми і розуміння того, що Переяславу з його багатогранною історією необхідно повернути славу" [5, с.16].

Результати наполегливої, невтомної праці М.І. Сікорського, його колег проявилися в появі в місті нових музейних закладів. Вже у 1959 р. в місті було створено Музей народного одягу Середньої Наддніпрянщини [4, с.24]. В ньому були представлені чоловічі і жіночі вбрання мешканців Київщини та Чернігівщини кінця XIX – поч. XX ст. Цікаво, що творці музею зуміли показати, що кожна представлена в ньому річ мала не лише функціональне значення, але й слугувала оберегом. Насамперед, це було притаманне вінкам, поясам-рушникам, вишитим стрічкам, прикрасам-коралям тощо.

Значною подією в житті міста стало відкриття у 1960 р. археологічного музею. Заслуга Сікорського полягає в тому, що він не лише надавав великого значення археологічним розкопкам, але й намагався зберегти віднайдені історичні пам'ятки в їхньому первозданному вигляді для нащадків. Витрачаючи багато сил і енергії, долаючи численні фінансові труднощі і бюрократичні перешкоди, він добився спорудження критих павільйонів над залишками Воскресенської і Спаської церков. Археологічний музей і розмістили в павільйоні над залишками Спаського храму. Відвідувачі музею мають можливість ознайомитися з фундаментом, залишками стін з фресковим розписом, керамічною підлогою, цегляним саркофагом. Представлені в музеї експонати розповідають про історію Переяславської землі від найдавніших часів до середини XIII ст. Михайлу Івановичу вдалося встановити зв'язок з київським художником О.В.Казанським, який виготовив для музею макети сцен, що відтворювали історію міста, зокрема, "Обо-

ронні вали навколо Переяслава в X ст.", "Героїчна оборона Переяслава від татаро-монгольських орд в 1239 р." та ін. Вражають художньою досконалістю виготовлені майстром-вітражистом І.Р.Левицькою зображення різноманітних подій з історії міста. Сікорському вдалося повернути до Переяслава немало історичних цінностей, знайдених київськими археологами Р.Т. Юрою, Ю.С.Асєєвим, М.Ю.Брайчевським, А.О. Харченком, але вивезених у свій час до Ермітажу. Всього в фондах музею близько 70 тис. предметів давнини [7, с.21].

За багатством експонатів значний інтерес становить музей видатного українського архітектора, першого президента Академії архітектури УРСР В.Г. Заболотного. М.І.Сікорський був особисто знайомий з відомим земляком. В 1962 р., вже будучи тяжко хворим, архітектор висловив побажання, щоб його будинок було передано музейникам. Чимало сил довелося докласти Сікорському, щоб реалізувати це побажання після смерті вченого. Адже не було офіційного заповіту, до того ж, в будинку проживали сторонні люди. Виконком Київської обласної ради навіть прийняв рішення про відселення мешканців [2, ф.880, оп.16, спр.274, арк.153]. Завдяки зусиллям музейників, за сприяння друзів архітектора, в листопаді 1963 р. в Переяславі-Хмельницькому було відкрито Музей академіка В.Г.Заболотного. В ньому близько 2 тис. експонатів, які знайомлять відвідувачів з життям та творчою спадщиною вченого. Тут проекти, креслення, макети майбутніх споруд, в тому числі відомий будинок Верховної Ради України в Києві. В музеї представлено документи, численні фотографії, раритетні видання, колекція художніх творів, що належали зодчому.

Чи не наймасштабнішим проектом, втіленим у життя М.І.Сікорським та його співробітниками, стало створення Музею народної архітектури і побуту Середньої Наддніпрянщини під відкритим небом. Розміщений на мальовничій Татарській горі на території площі 25 га, музей нараховує 300 об'єктів, в тому числі 122 пам'ятки народної архітектури XVI–XIX ст. Серед них 24 житлові приміщення, 7 культових споруд, 25 різних устаткувань і майстерень, 40 господарських будівель, 16 вітряків, 2 водяні млини та ін. [7, с.23]. На території музею висаджено 45 тис. дерев, 36 тис. кущів, 150 тис. квітів [8, с.241]. Навіть перерахунок цих цифр дає уявлення про титанічну працю вченого-музейника та його колег, які розшукували, доставляли і збирали заново десятки селянських хат, церков, вітряків, господарських споруд, сільськогосподарської техніки тощо. А ще доводилося вирішувати складні фінансові проблеми, шукати відповідних фахівців, долати нерозуміння та байдужість деяких можновладців. Про це згадував відомий вчений і державний діяч П.П.Тронько. "Подумки повертаю у далекий 1961 рік, – писав він, – коли Михайло Іванович вирішив створити музей народної архітектури і побуту на горі-пустирі за Трубежем. Скільки тут осуджуючих розмов було на всіх рівнях... Задум Сікорського тоді, можна сказати, вперся в глуху стіну. Навіть деякі музейники були розгублені: "Зрушити з місця церкву? Де ж таке бачене?" "Віддати під його затію частину поля? Нізачо!" "Хто піде аж за Трубіж дивитися на той мотлох". Такі заборонні питання роїлися в багатьох керівних головах... Мені приємно усвідомлювати, що в чомусь і я допоміг йому" [3, с.257].

Музей народної архітектури і побуту включає відділи: археологічний, українське село Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., сільські промисли і ремесла, вітряні і водяні млини. Важливо, що творці музею добилися не лише передачі в зримих образах умов життя, праці і побуту, але й розкрили особливості становища й достатку різних верств сільського

населення. Відвідувачі мають змогу одержати уявлення про вигляд хати і двору безземельного селянина-бідняка, садиби селянина-промисловця другої половини XIX ст., двору сільських ремісників українського пореформеного села, садиби землевласника кінця XIX ст., будинку поміщика, а також побачити господарські споруди – клуні, комори, вітряки тощо. Картину села доповнюють сільська церква, церковно-приходська школа, шинок, корчма та ін. Щодо церков Сікорський намагався відобразити унікальність пам'яток народної архітектури, серед яких Острівська церква 1606 р., церква з сіл Андруші та Сухий Яр XVIII ст. та ін.

Максимально ефективно використовуючи наявну на Горі площу, переяславські музейники розмістили тут і ряд профільних музеїв. Серед них Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини. В його п'яти залах представлено майже тисячу експонатів – це роботи відомих майстрів України, які демонструвалися на художніх виставках 1970-х років. Михайло Іванович виявив велику наполегливість, щоб чудові твори народних умільців опинилися в Переяславі-Хмельницькому. Авторами робіт є відомі майстри Київщини, Полтавщини і Чернігівщини. Кожна зала присвячена певному виду мистецтва: в одній зібрано твори різьбярів та майстрів килимарства – Є.Шаповала, Є.Шевченко, А.Гепа, П.Верни, І.Холопцевої; в другій – рушники майстрів народної творчості Г.Верес, вишиванки І.Цибульової; в третій – гончарні вироби і т. д. Велику цінність становлять роботи основоположників декоративного розпису – Г.Собачко-Шостак, заслуженого діяча мистецтв України М.Примаченко, картини К.Білокур, твори народного художника СРСР В.Касіяна [4, с.60].

В 1984 р. на Горі було відкрито Музей хліба. В ньому в історичній послідовності висвітлюється розвиток хліборобства і хлібопекарства в Україні від найдавніших часів до сьогодення. "Створенню музею, – писав М.І.Сікорський, – передувала копітка праця, розум, радість і невдачі тих, хто на протязі 1,5 років по зернині збирав експонати" [7, с.34]. Доводилося відповідати на численні скарги, тенденційні судження, наклепи. В музеї представлено 3 тис. експонатів, серед них і залишки обгорілого ячменю часів Трипільської культури, знайдені під час археологічних розкопок на Переяславщині, і знаряддя праці перших виробників хліба, і буханець хліба часів Великої Вітчизняної війни, що зберігся в с. Чирське, і хліб блокадного Ленінграда. Слід наголосити, що допомогу у створенні музею надав "батько" миронівської пшениці академік В.М.Ремесло.

Серед переяславських музеїв особливе місце належить музею Г.С.Сковороди. Створення цього музею, за свідченням М.І.Сікорського, стало "етапом у розумінні музейного будівництва у робітників заповідника" [7, с.26]. Постає філософа, якого Сікорський називав українським Сократом, завжди привертала його увагу. Перебуваючи в Переяславі-Хмельницькому, він відвідав приміщення колегіуму, де 1753 р. викладав пітику відомий український філософ-гуманіст, просвітителі і поет. Задум створення музею підтримували Є.С. Нестеровська, В.М.Дем'янчук, О.І. та В.А.Юзвікови, В.П. Шкулета, М.І.Жам та ін. Багато сил і енергії віддали вони розробці експозиції, пошуку експонатів, раритетних видань, речей не лише в Україні, але й за її межами. Реалізувати задум вдалося в 1972 р., коли відзначався 250-річний ювілей Г.С.Сковороди. Пошук експонатів для музею почали в місті, де у Вознесенському монастирі, колишній чоловічий гімназії виявили частину книг, класну дошку, стіл XVIII ст., сковородинський секретер. Вчитель Кириченко передав два десятка книг, київський лікар Чубинський – "Псалтир", виданий в кінці XVIII ст.

Немало стародруків одержали з Москви та Ленінграду. Відомий скульптор І.П.Кавалерідзе подарував бюст філософа і копію пам'ятника Сковороді, який був встановлений в Києві. Окрасою музею є келія Сковороди, де можна побачити робочий стіл із розкритою книгою і скульптурою самого філософа за ним, майстерно виготовленою скульптором І.М.Хитровим. Всього у музеї близько 900 експонатів, зв'язаних із життям Г.С. Сковороди [8, с.241].

Знайомлячись з тематикою переяславських музеїв, можна переконатися, що М.І.Сікорський був людиною широких наукових інтересів, він намагався зберегти в народній пам'яті не лише події сивої давнини, але й недалекого минулого.

Так, з нагоди 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні в Переяславі-Хмельницькому урочисто було відкрито музей-панораму "Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року". Він розташований у приміщенні Вознесенського собору. Завдяки зусиллям М.І.Сікорського, який побував у Києві й Москві, вдалося одержати необхідні кошти, залучити до виконання полотна майстрів Московської студії військових художників ім. М.Б.Грекова. Велику роботу по обладнанню музею провели і працівники заповідника, які зібрали 2,5 тис.разноманітних експонатів – одяг воїнів, зброю, нагороди тощо. В підвальному приміщенні собору обладнано пантеон слави, де не згасає вічний вогонь [7, с.13]. А навпроти музею, в міському парку ретельно доглянуті могили учасників Дніпровської битви Героїв Радянського Союзу полковника Г.Я.Андрющенка, капітана Г.Ш.Балаєва, генерал-майора Г.Л.Івановського, полковника А.А.Каплунова та інших славних синів Вітчизни.

На своєму життєвому шляху, в процесі творчої діяльності М.І.Сікорському довелося долати не лише об'єктивні труднощі, але й стикатися із людською заздрістю і непорядністю, нерозумінням важливості справи, який він присвятив своє життя. За доносими та анонімками вченого не раз звільняли з роботи, погрожували виключенням з партійних лав, звинувачували у зловживанні службовим становищем і т. д. Зрозуміло, що розгляд подібних справ коштував йому безсонних ночей, підривав стан здоров'я, але жодним чином не породжував у нього сумнівів у справедливості і необхідності справи, який він служив чесно і самовіддано. Наведемо лише один факт, про який розповідала Г.Козій, завідувача філіалом Музею народної архітектури і побуту. Наприкінці 1976 р. до Ради Міністрів УРСР надійшов "сигнал", в якому Михайла Івановича звинувачували в аполітичності, бюрократизмі, порушенні фінансової дисципліни. Для його перевірки до міста прибули представники Міністерства культури, відділу культури Київського облвиконкому, а також працівники місцевих державних і партійних органів. 2 грудня 1976 р. відбулися загальні збори трудового колективу. Показово, що із 160 працівників закладу були присутні 156 осіб, 20 з них виступили на зборах. Думка виступаючих була одностайною: "анонімка" спотворює справжній стан речей, директор заповідника є зразком самовідданості, високої професійності, вимогливості не лише до працівників, але й до себе. Прийняте рішення було одностайним, а М.І. Сікорський залишений на посаді [5, с.24-25]. І це природно, адже він не раз говорив: "Музеї – моє життя. Мій заповіт – мої музеї".

Невдовзі, в 1978 р., в Переяславі-Хмельницькому почав працювати ще один музей. Він був присвячений творчості видатного єврейського письменника Шолом-Алейхема, який народився в місті. М.І.Сікорський виявив наполегливість і принциповість у боротьбі за ство-

рення закладу, бо далеко не всі підтримали його ідею. "Але як важко було у ті часи зробити цей маленький тихий куточок – музей єврейського письменника, – писав пізніше Сікорський. – Як зараз пам'ятаю, скільки перешкод робили теперішні діячі культури, "національні патріоти", що раніше теж були "лідерами" від культури, тільки з іншою ідеологічною орієнтацією" [7, с.28]. Оскільки будинок сім'ї Рабиновичів (таке справжнє прізвище письменника) не зберігся, музейники відшукали аналогічну хату, розмістили її на Татарській горі. Всього в приміщенні музею зберігається понад тисячу експонатів, в тому числі меблі, посуд, світлини, багато книг, виданих різними мовами. Так було віддано шану відомому землякові, твори якого відомі далеко за межами України.

Таким чином, за час роботи М.І.Сікорського в Переяславі-Хмельницькому з'явилося чимало музейних установ, які знайомили відвідувачів із славними сторінками минулого українського народу, його здобутками в усіх сферах життя. Враховуючи наукову і культурну цінність представлених в них експонатів, Київський облвиконком звернувся до уряду України з проханням оголосити комплекс пам'яток історії, культури та архітектури в місті державним заповідником. 13 березня 1979 р. спільною постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР в м. Переяславі-Хмельницькому на базі існуючих музеїв було створено державний історико-культурний заповідник [10, ф.2, оп.14, спр.2769, арк.194-195]. До комплексу заповідника увійшло 11 музеїв, в яких експонувалося та зберігалось 107 тис. експонатів, їх відвідувало щороку 250 тис. екскурсантів [8, с.240].

Високу оцінку дістала і праця М.І.Сікорського. Йому було присвоєно звання Заслуженого працівника культури УРСР, в 1976 р. він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Високі нагороди, почесні звання отримали і співробітники музеїв міста. Все це спонукало колектив заповідника на вдосконалення існуючих і створення нових музейних установ. У 1979 р. у місті почав працювати Музей космосу, в 1981 р. – музей винахідника дугового електрозварювання металів М.М.Бенардоса.

Після завершення розкопок решток Михайлівського собору на пропозицію М.І.Сікорського на його підмурках силами працівників музею було зведено павільйон. Саме в ньому 1982 р. розпочав роботу Музей архітектури давньоруського Переяслава. Співробітники заповідника Л.І.Каранухова, І.І.Нестеренко, В.С.Савейко, Г.М.Бузян майстерно виготовили макети багатьох пам'яток давньої архітектури, знайдених на території Переяславщини. В експозиції музею зібрано рідкісні предмети, виявлені під час розкопок – фрагменти свинцевого покрівельного листа, віконні шибки, різні зразки будівельної цегли, плити із залишками мозаїки тощо. Ознайомлення з музейною експозицією ніби переносить відвідувачів в епоху Київської Русі. Всього в музеї нараховується 67 тис. експонатів [7, с.21]. В тому ж році на території Гори почав працювати Музей історії бджільництва. Його експозиція відтворює розвиток бджільництва в Україні від найдавніших часів до сьогодення. Значний інтерес становить і Музей історії Української православної церкви. Працюючи над його створенням, М.І.Сікорський вивчив багато архівних документів про культове будівництво в Україні. Велику користь принесла йому праця колишнього київського губернатора І.Фундуклея, який займався описом церковних споруд. Їхнім пошуком, збиранням документів, стародруків, речей церковного вжитку зайнялися переяславські музейники. Це дозволило науковцям заповідника розкрити передумови введення християнства в Київській Русі, роль православної церкви в боротьбі за незалежність України XVII–

XVIII ст., сучасне релігійне життя. В колекції Переяславського заповідника є також 1200 ікон XVIII–XX ст., на яких зображено більше сотні іконописних сюжетів [4, с.78]. В 1989 р. в місті відчинив двері єдиний в Україні Музей історії кобзарства. Над його створенням працювали М.І.Сікорський, Г.К.Ткаченко, інші співробітники. В музеї представлено 26 бандур, інші старовинні народні музичні інструменти. Тут же портрети видатних бандуристів України, їхні особисті речі. Наступного року розпочав роботу Музей українських обрядів. Як відзначав Михайло Іванович, працівники музею виявили велику винахідливість в оформленні його експозиції. "Саме їх розуміння обрядового світу стало основою експозиції, – писав він, – саме захопленість у семантику, красу народного одягу стала основою дивовижного ансамблю вже по суті втраченого шару народного життя" [7, с.29].

В 90-ті рр. минулого століття заповідник поповнився новими музейними установами. Музей "Поштова станція" знайомить відвідувачів з історією розвитку поштового зв'язку та пасажирських перевезень в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Близьким за тематикою є й Музей народного сухопутного транспорту. Багатством і унікальністю експонатів вражає і Музей українського рушника. В його створення багато сил вклали не лише М.І.Сікорський, але й Є.Нестеровська, І.Скотнікова, М.Чухно, В.Шкулета та багато інших. Вони обійшли 420 сіл, зібрали понад 4 тис. експонатів – ритуальних, мистецько-декоративних, ужитково-побутових рушників [3, с.70]. Є в Переяславі-Хмельницькому і Музей пам'яті Поліського району, що відтворює трагічні події Чорнобильської катастрофи, долю людей, що постраждали від неї [4, с.90].

Наполеглива і плідна праця М.І.Сікорського і його колег одержала громадське і державне визнання. В 1999 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову "Про перейменування Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника". Віднині від одержав назву "Переяслав-Хмельницький державний історико-етнографічний заповідник". А невдовзі став Національним історико-етнографічним заповідником "Переяслав". Його генеральним директором до останніх днів свого життя був М.І.Сікорський [9].

На початку XXI ст. заповідник поповнився новими установами – Музеями козацької слави, Трипільської культури та іншими. Особливе місце серед них належить Музею "Заповіту" Т.Г.Шевченка. Життя та діяльність Великого Кобзаря тісно пов'язані із Переяславом. Він був у місті та навколишніх селах в 1845 та 1859 рр. Тут були написані його відомі твори "Наймичка", "Кавказ", "І мертвим, і живим..." та інші. Саме в будинку А.О.Козачковського, де знаходиться музей, в грудні 1845 р. було написано "Заповіт". Створення музею поета було заповітною мрією М.Сікорського. В 2008 р. вона була втілена в життя. "Цей музей, – за свідченнями Михайла Івановича, – дітище всієї Переяславщини. Ми самі нічого не зробили б. Хороші люди в нас, свідомі, люблять свій край, бережуть пам'ять і хочуть, щоб не замулювали її джерела" [3, с.143]. В чотирьох залах відвідувачі мають змогу ознайомитися із вітальною,

гостьовою кімнатою, де зупинявся Шевченко, кабінетом Козачковського та його бібліотекою. Експозиція трьох кімнат присвячена темам "Петербурзький Переяслав", "Т.Шевченко і Переяславщина" та "Заповіт Т. Шевченка". Експозиція ще чотирьох залів об'єднана темою "Переяслав історичний".

В планах Сікорського було відкриття в Переяславі-Хмельницькому нових музеїв – історії Київської Русі, стародруків, будівництво нового історичного музею та ін. Але 27 вересня 2011 р. великого музейника не стало.

Михайло Іванович вдало поєднував музейну роботу з науковою, педагогічною, громадською діяльністю. Він автор 119 наукових праць, виданих не лише в Україні, але й в Росії, Польщі. Понад десять років працював доцентом Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, виховуючи молоду зміну фахівців-істориків. Сікорський проводив велику лекційну роботу, пропагуючи серед трудящих знання з історії нашого народу, виховуючи у них любов до рідної землі. Але найбільш повно талант історика розкрився в його багаторічній подвижницькій діяльності в галузі музейного будівництва. "Академіком музейної справи" назвав М.І.Сікорського відомий учений П.Т. Троцько [3, с.259]. Невтомна, плідна праця М.І.Сікорського була гідно оцінена державою. Він був нагороджений багатьма орденами і медалями, удостоєний Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка, республіканської премії Д.Яворницького, премії ім. В.Вернадського та ін. У 2005 р. М.І.Сікорському було присвоєно звання Героя України з врученням ордена Держави за самовіддане служіння Україні на ниві збереження і увічнення культурної і духовної спадщини українського народу, багаторічну подвижницьку науково-просвітницьку діяльність. Він залишив нащадкам безцінний скарб – Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав", який знайомить нині і буде знайомити в майбутньому мільйони відвідувачів з видатними здобутками українського народу в різних сферах суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 1951 р. Особова справа М.І.Сікорського.
2. Державний архів Київської області.
3. Махінчук М.Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського. – К., 2005.
4. Місто музеїв. Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". Путівник. – К., 2010.
5. Музей – моє життя. Мій заповіт – мої музеї. Герой України Михайло Сікорський. – К., 2008.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 1999 р. № 376 "Про перейменування Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника" [Електронний ресурс]. – Доступ: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/376-99-p>.
7. Сікорський М.І. Музей землі Переяславської. – Ніжин, 2009.
8. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. – К., 1983.
9. Указ Президента України № 598/99 від 1 червня 1999 року "Про надання Переяслав-Хмельницькому державному історико-етнографічному заповіднику статусу національного" [Електронний ресурс]. – Доступ: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/598/99>.
10. Центральний державний архів вищих органів та управління України.

Надійшла до редколегії 27.06.13

А. Мингазутдинов, канд. ист. наук, проф.,
Ю. Латыш, канд. ист. наук, доц.
КНУ имени Тараса Шевченка, Киев

ВЕЛИКИЙ ПОДВИЖНИК МУЗЕЙНОГО ДЕЛА (К 90-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ М.И.СИКОРСКОГО)

Статья посвящена М.И.Сикорскому (1923 – 2011) – основателю и генеральному директору Национального историко-этнографического заповедника "Переяслав".

Ключевые слова: М.И.Сикорский, Национальный историко-этнографический заповедник "Переяслав", музеи.

A. Mingazutdinov, Ph.D. in History, Professor,
Yu. Latysh, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**A DISTINGUISHED DEVELOPER OF THE MUSEUM AFFAIRS
(DEDICATED TO THE NINETEENTH ANNIVERSARY OF BIRTH OF M.I.SIKORSKI)**

The article is dedicated to the Founder and Director General of the National Historical and Ethnographic Conservancy "Pereyaslav" M.I.Sikorski (1923-2011).

Key Words: M.I.Sikorski, National Historical and Ethnographic Conservancy "Pereyaslav", museums.

УДК 94(37):255.6

Н. Мінняло, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

**ПОХОДЖЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ВЕСТАЛОК У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ
(VIII-I СТ. ДО Р.Х.)**

У статті розглядаються версії походження колегії весталок у Стародавньому Римі, зроблено наголос на реформаторській діяльності Нуми Помпілія. Крім того, розглянуті особливості соціального становища весталок як осіб з повною право- та дієздатністю, а також права та привілеї жриць Вести, які мали підкреслювати їхній особливий сакральний статус у Римській республіці.

Ключові слова: весталки, соціальний статус, Стародавній Рим, "маскулінність", великий понтифік, personae sui iuris, leges regiae

Вивчаючи історію людської цивілізації, дослідники виділяють два головні типи культури – маскулінні і фемінні, які визначаються за критерієм розподілу гендерних ролей у суспільстві. Головними параметрами для такого поділу є: розподіл влади (рівність-нерівність статей), індивідуальний доступ до влади; гнучкість – ригідність ставих ролей у сім'ї та професійному функціонуванні; індивідуалізм – колективізм у міжстатевій взаємодії; поширеність маскулінності/фемінності як статево типізованих моделей поведінки.

Під маскулінністю суспільства передусім розуміється орієнтація чоловіків і жінок на агресивну, жорстку поведінку, досягнення матеріального успіху; що ж до фемінності, то вона розглядається як дружня, несуперечлива поведінка, що забезпечує якість життя для кожного члена суспільства незалежно від статі індивіда [1, с. 116-117].

Виходячи з наведених критеріїв, а також свідчень античних авторів про перманентні війни та агресивну зовнішню політику Римської держави впродовж усієї її історії, ми маємо всі підстави розглядати римське суспільство як типово маскулінне, де жінка по відношенню до чоловіка займає підлегле становище. Проте навіть у такому суспільстві існувала окрема категорія жінок, які були наділені усією повнотою прав (personae sui iuris). Маємо на увазі насамперед колегію весталок, які були своєрідним символом існування та процвітання Римської держави та займали чільне місце серед жрецьких колегій Римської республіки.

Це пояснюється кількома факторами. По-перше, колегія весталок була єдиною жіночою жрецькою колегією в Римі, по-друге, служба весталок потребувала тривалого десятирічного навчання, по-третє, весталки у Римській державі, як уже було зазначено, на відміну від інших жінок, володіли повною право- і дієздатністю. Ці факти вказують на те, яке важливе значення у Римі відводилося богині домашнього вогнища Весті [12, с.419-439]. З цього погляду важливо розглянути походження та соціальний статус весталок, а також спробувати з'ясувати їхнє місце у політичному житті Римської республіки, взявши до уваги факт рівності прав весталок та прав римського громадянина.

Добре відомо, що у стародавньому Римі Веста шанувалася на двох рівнях – державному та приватному. Щодо походження культу Вести як богині-покрови-

тельки священного вогнища громади, у джерелах існує кілька версій. Діонісій Галікарнаський стверджує, що честь встановлення культу Вести належить засновникові Риму – Ромулу, мати якого – Рея Сільвія – також була служителькою богині в Альбі (Dionys.II.65.1). З повідомлень Діонісія також дізнаємося, що покидаючи палаючу Трою, Еней привіз в Італію палладій Афіні, який, за легендою, був зроблений самою богинею і зберігався у храмі Вести в місті Лавінії (Dionys.I.44).

Сама ж богиня перш за все ототожнювалася з чистим вогнем, тому в римському храмі Вести її уособлювало священне вогнище, а не скульптурні чи іконографічні зображення [4, с.289-290]. За іншою версією, поруч з колегіями авгурів, саліїв, феціалів, фламінів, понтифіків та куріонів реформою другого римського царя Нуми Помпілія була створена окрема колегія, до складу якої спочатку були обрані чотири непорочні діви, що мали охороняти священний вогонь Вести. (Dionys.II.63.4). Як вважає, І. Л. Маяк, є всі підстави стверджувати, що весталки існували у Римській державі ще до реформи Нуми Помпілія, якому належить честь реформування і впорядкування вже існуючого культу Вести, а також створення нових жрецьких колегій. Варто згадати насамперед створення колегії понтифіків (цій посаді безпосередньо підпорядковувалися весталки), а також розробка священних формул, які використовувалися весталками при здійсненні обрядів [6, с. 272-273].

Враховуючи давність походження і значення колегії весталок, їхні права та привілеї визначалися царськими законами, згадки про які збереглися у працях Тіта Лівія, Діонісія Галікарнаського, Плутарха, Авла Геллія. Тривалий час у науці точилися дискусії про те, чи варто довіряти цим повідомленням, оскільки leges regiae не дійшли до нашого часу. На сьогоднішній день констатуємо, що дискусія завершилася на користь можливого існування царських законів. Як вважає І. Л. Маяк, за формою leges regiae нагадували більше не республіканські leges datae, а едикти магістратів, більше того, по суті вони являли собою протомагістратські едикти. Вони не лише визнавалися і цитувалися античними істориками, деякі їх положення увійшли до XII таблиць. Таким чином, вони заслуговують на довіру, особливо у пунктах, які стосуються найдавніших періодів історії Риму [5, с.297].

Спираючись на вище згадані джерела, можемо стверджувати, що служба весталок була надзвичайно

почесною, чим і визначався надзвичайно високий соціальний статус весталок. Хоча в історіографії тривають дискусії з цього питання. Г.Віссова, роблячи наголос на важливості культу Вести не лише у публічному, а й приватному житті римлян, стверджував, що весталки по суті прирівнювалися таким чином до матрон, які були хранительками священного вогнища ще з давніх-давен [13]. М.Бірд (Mary Beard), професорка Кебриджського університету, розглядаючи дане питання, наголошує на неоднозначності статусу весталок у римському суспільстві. З одного боку, весталка поєднувала в собі риси дівчини та матрони, а з іншого – її статус має багато спільного зі статусом чоловіка (наприклад, весталка мала право складати заповіт) [11]. Німецька дослідниця І.Кроппенберг заперечує поширену у літературі так звану "маскулінізацію" весталок, тобто автоматичне прирівнювання їхнього статусу до статусу чоловіка, оскільки від представників решти жрецьких колегії Риму не вимагалось дотримання цнотливості, у разі втрати якої їм би загрожувала смертна кара. Крім того, безпосередньо від дотримання цнотливості залежало виконання їхнього головного обов'язку, що полягав у підтриманні священного вогнища [12]. А.Немировський, розглядаючи становище весталок, приводить до думки, що вони у суспільному житті не мали значного впливу в сакральній сфері, однак із давніх часів зберігали свій авторитет, коріння якого сягають ще доби матриархату [7].

Особливістю римської релігії був її гентильно-аристократичний характер. Це підтверджується повідомленнями античних авторів. Повна монополія у релігійному житті надавала патриціям переваги у політичному житті, особливо у перші століття республіки. Головним чином це стосувалося можливостей впливу на хід роботи коміцій та їхню законодавчу діяльність (Liv.IV.6.2). Таким чином, допуск плебеїв до вищих магистратур фактично втрачав своє значення, оскільки без освячення релігійно рішення народних зборів та едикти магистратів розглядалися як злочин проти богів [7, с.142]. Виходячи з цього, можна припустити, що на перших порах існування колегії для служби Весті приймалися лише представниці патриціанських родів.

У той же час просопографічний аналіз імен весталок епохи республіки свідчить, що вже у V-IV ст. до Р.Х. серед жриць ми знаходимо імена представниць плебейських родів. Йдеться про весталок Орбінію (Урбінію), Помпілію (Op(p)il(l)ia; Popilia, Porpilia, Pompilia), Опімію. До того ж, дискусійним виглядає патриціанське походження і двох перших весталок, посвячених царем Нумою Помпілієм, – Канулеї і Веренії. Що ж до решти двох весталок – Геганії і Тарпей, то чітко встановлено, що вони належали до знатних албанських і сабінських родів (Plutarch.Num.10). Ім'я Канулеї могло потрапити до списку перших весталок з поваги до плебейського трибуна Гая Канулея 445 р. до Р.Х., а про Веренію, за винятком весталки з таким ім'ям, у джерелах узагалі нічого не відомо [3, с.136].

Таким чином, стверджувати, що представниці плебейських родів були допущені до одного з найважливіших культів уже на початку існування республіки, було б надто поспішно. Більш логічною виглядає версія, згідно з якою представниці знатних плебейських родів отримали право нести службу у храмі Вести уже після прийняття закону Огульнія у 300 р. до Р.Х., згідно з яким плебеям дозволялося у брати участь у діяльності колегії понтифіків. Незважаючи на спротив релігійній реформі у особі Анпія Клавдія Цека, до колегії авгурів було додано п'ять учасників з плебеїв, а до колегії понтифіків були включені чотири часниті з плебеїв (Liv.X.8.3).

Утім навіть допуск плебеїв до суспільно значимих сасг та культу Вести не зменшував високих вимог, які висувалися римською традицією до потенційних жриць. За свідченням Авла Геллія, весталкою не могла бути дівчинка молодше шести і старше десяти років; та, у якої не було в живих батька чи матері (вимога *patrima i matrima*). Потенційна весталка також не повинна була мати жодних фізичних вад, мала безпосередньо під владою (*manus*) батька. До служіння Весті не дозволялося залучати доньок членів колегії фламнів, авгурів, квідецемвірів та саліїв. Оскільки Веста була італійським божеством, тому не допускалися дівчатка з родин, батьки яких не мали нерухомості на території Італії. Обравши дівчинку, великий понтифік говорив такі слова: "Жрицю-весталку для здійснення священних обрядів, які за законом здійснює жриця-весталка за римський народ Квіритів, як така, що краща за законом, так тебе, Амату, беру" (Gel.I.12). Після цього відбувалася емансипація весталки, тобто вона виходила з-під влади (*manus*) батька.

За Геллієм, першу весталку звали Аматою (Gel.I.12). Ім'я легендарної першої весталки, ймовірно, походить від дієслова "amare" у значенні "любити". Буквально ім'я "Амата" перекладається як "улюблена" (богині?). У римській міфології є жіноча постать з аналогічним іменем. Йдеться про дружину царя Латина – Амату, яка у протиставленні Енея з Турном була явно не на боці троянського героя. Зрештою Амата покінчила самогубством після загибелі Турна, але малоімовірно, що вона мала пряме відношення до служіння культу Весті, оскільки будучи дружиною і матір'ю, порушувала головну заповідь весталок – незайманості, непорочності [6, с.271]. До того ж, у римлян існувало навіть окреме божество, яке уособлювало жіночу цнотливість. Йдеться про богиню Пудикітію (*Pudicitia*), яку шанували ще на зорі римської державності. Крім того, у стародавньому Римі існували окремі храми патриціанської та плебейської Пудикітії [9].

Як відомо, у Римській республіці безпосереднім опікуном весталок був верховний понтифік, який і відповідав за відбір дівчаток для служіння богині. Ця процедура називалася *captio* (від *carere* – забирати), що свідчить про її насильницький характер, оскільки у жриці брали дівчаток віком від 6 до 10 років, тобто ще до настання періоду біологічної та соціальної зрілості. А.Немировський порівнює *captio* з відомою з давніх-давен історичною формою шлюбу – актом "умикання", тобто викрадення нареченої, адже "взята" (*capta*) весталка виходила з влади батька і потрапляла під владу великого понтифіката [7, с.79-80]. Проте якщо для давніших часів можна припустити імовірність викрадення дівчаток для служби богині, то в епоху республіки серед аристократичних родин, навпаки, було почесно мати весталку у своїй родині [3, с.154].

Нума Помпілій під час проведення релігійної реформи, враховуючи виняткове значення для римської громади культу Вести, надав її жрицям значних прав і привілеїв. По-перше, лише весталкам дозволялося складати заповіт ще за життя батька, а також самостійно розпоряджатися своїм майном, у той час як інші жінки впродовж усього життя мусили підпорядковуватися волі чоловіка. Це підтверджується законами XII таблиць, де говориться про те, що "предки побажали, щоб жінки навіть у зрілому віці знаходилися під опікою, за винятком дів-весталок, які визнавалися вільними" [2]. Лише згодом, у часи правління імператора Октавіана Августа, це право буде надано матерям трьох дітей. (Plut.Numa.10). У царську епоху і в період республіки серед жінок лише весталки мали право складати запо-

віт. Якщо ж весталка помирала без заповіту, то її майно переходило у державну скарбницю (Gel.1.12.18).

Ще одним важливим чинником, що прирівнював цю категорію жінок до становища чоловіків, було право вільно виступати у суді. (Gel.VII.7.2) Наприклад, у 420 р. до Р.Х. весталку Постумію звинуватили в інцесті. Підставою для цього служило надмірне захоплення служительки Вести одягом і прикрасами, а також незалежний характер. Проте Постумія змогла захиститися і була виправдана, але все-таки мусила була покарана. (Liv.IV.44.12).

Будучи символом Римської державності, весталки згідно з *leges regiae* володіли низкою привілеїв, які мали робити акцент на їхньому винятковому становищі у суспільстві. Для прикладу статус весталки підкреслювався тим фактом, що коли б хтось опинився під її носилками, то того чекала смертна кара, оскільки це було зазіханням на священний простір жриці (Plut.Numa.10). З іншого боку, уже згадані вище права та привілеї весталок робили їх активними учасницями життя римської громади, що не мало нічого спільного з затворництвом. Відомо, що весталки мали право на деякий час залишити храм Вести за станом здоров'я. Наприклад, матрона Фаннія доглядала за хворою весталкою Юнією [3]. Тому маємо всі підстави вважати весталок публічними особами, чий статус підкреслювався низкою прерогатив. Приміром, поза межами святилища весталок супроводжували ліктори (Plut.Numa.10). Зустрічаючи весталку, ліктори консулів і преторів опускали фаски на знак поваги до високого соціального статусу весталки у Римі (Sen.Contr.VI.8). У цирку та в театрі за весталками закріплювалися спеціальні почесні місця (Cic.Mur.73).

Коло обов'язків весталок не обмежувалося лише служінням богині в Атріумі. Весталки брали участь і в інших обрядах, що мали важливе значення у Римській державі. Жриці приносили жертви богині, які складалися з суміші перемеленого з сіллю зерна (*mola salsa*). 14 травня весталки кидали з мосту (*pons Sublicium*) в Тибр ляльки Аргеїв (Ovid.Fast.IV.731), під час Консуалії 21 серпня брали участь у жертвопринесеннях на честь бога Конса (Tertul.De spect.5), а 25 серпня – богині Опс, а також разом з матронами були посвячені у культ жіночого божества *Vona dea*. (Serv.Aen.VIII.190).

Особлива святість, якою оточувало весталок суспільство, вимагала від служительок Вести дотримання клятви зберігати цнотливість протягом тридцяти років, поки тривала служба богині. В разі порушення клятви на весталку чекала смертна кара, оскільки це прирівнювалося до інцесту. Після поразок римлян у битвах з Ганнібалом у 216 р. до Р.Х. весталки Опімія і Флоронія були звинувачені у здійсненні інцесту. Одна з них була за звичаєм замурована живцем, інша весталка вкоротила собі віку. Коханець Флоронії L. Cantilius – scriba

pontificus – був забитий різками до смерті (Liv.XXII.57). Весталки, як відомо, були відповідальними за те, щоб у храмі Вести завжди горів вогонь. Якщо ж із якихось причин священний вогонь гаснув, то весталка також підлягала покаранню. Зокрема, у 206 р. до Р.Х. вогонь у храмі погас, за що весталка була покарана понтифіком. (Liv.XXVIII.11.6). В іншому випадку свою ученицю врятувала старша весталка Емілія, помолившись, кинувши у вогнище свою пов'язку (Dionys.II. 68.3-5).

Отже, можна зробити висновок, що культ Вести у Римській державі виник ще до релігійної реформи Нуми Помпілія. Впродовж усієї історії Риму цей культ відіграв надзвичайно важливу роль у житті суспільства. Це поширювалося і на служительок культу богині, яких оточували особливою святістю. Однак було б помилково вбачати у цих правах і привілеях автоматичне прирівнювання становища весталки до становища чоловіка. Оскільки навіть наділена цим нетиповим для римської матрони набором прав, весталка вже була безпосередньо виключена з політичного життя республіки, тобто вона не мала права обирати та бути обраною, у той же час навіть чоловіки з нижчих верств населення мали політичні права, обираючи народних трибунів, які захищали їхні інтереси перед патриціями, а в подальшому для них стали доступними і курульні магістрати. У той же час вплив весталки навіть із патриціанського роду стосувався передусім сакральної сфери.

Список використаних джерел

1. Говорун Т.В., Кікнедзі О.М. Гендерна психологія. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 308 с.
2. Древнеримские мыслители. Свидетельства, тексты, документы / Под ред. А.А. Аветисян. – К.: Изд-во КГУ им. Т.Г.Шевченко, 1958. – 280 с.
3. Древнее Средиземноморье: религия, общество, культура/ Сборник статей под ред. О.П. Смирновой, А.Л. Смышляева. Перевод статей с франц. О.П. Смирновой. – М.: ИВИ РАН, 2005. – 287 с.
4. Жреческие коллегии в Раннем Риме. К вопросу о становлении римского сакрального и публичного права. / Отв. ред. Л.Л.Кофанов. – М.: Наука, 2001. – 328 с.
5. Маяк И.Л. К вопросу о царских законах в Риме//Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира.– СПб. – 2013. – Вып. 12. – с.288-298
6. Маяк И.Л. Римские древности по Авлу Геллию: история, право: Монография. – М.: Аргамак, 2012. – 336 с.
7. Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1964. – 226 с.
8. Робер Ж.Н. Рим./ Пер. с франц. Н.И.Озерской. – М.: Вече, 2006. – 384 с.
9. Словник античної мітології/ Упоряд. І. Я. Козовик, О.Д. Пономарів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 312 с.
10. Сморгачев А.М. Религия и власть в Римской республике: магистраты, жрецы, храмы. – М.: РГГУ, 2012. – 602 с.
11. Beard M. Religions of Rome. A History. – Volume 1. – Cambridge: University Press, 1998. – 454 p.
12. Kroppenbergh I. Law, Religion and Constitution of the Vestal Virgins// Law and Literature. – 2010. – pp. 418 – 439.
13. Wissowa G. Religion und Kultus der Römer [Text]: Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. – München: C.H. Beck, 1902. – 534 s.

Надійшла до редколегії 27.06.13

Н. Миняйло, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС ВЕСТАЛОК В ДРЕВНЕМ РИМЕ (VIII-I ВВ. ДО Р.Х.)

В статье рассматриваются версии происхождения коллегии весталок в Древнем Риме, сделан упор на реформаторскую деятельность Нумы Помпилия. Кроме того, рассмотрены особенности социального положения весталок как лиц с полной право- и дееспособностью, а также права и привилегии жриц Весты, которые должны были подчеркивать их особый сакральный статус в Римской республике.

Ключевые слова: весталки, социальный статус, Стародавній Рим, "маскулинність", великий понтифік, *personae sui iuris*, *leges regiae*.

N. Miniailo, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORIGINS AND SOCIAL STATUS OF VESTAL VIRGINS IN ROMAN REPUBLIC (VIII-I CEN. BC)

In this article we talk about the problem of the origin of the Vestals virgins in Ancient Rome and attend a special attention to the reform of Numa Pompilius. In addition, we analyze the features of the social situation of the Vestals, who had full social capacity in Roman society; we also view the rights and privileges of the Vestals, these privileges had to emphasize their sacred status in the Roman Republic.

Key words: vestals, social status, Ancient Rome, "masculinity", pontifex maximus, *personae sui iuris*, *leges regiae*.

УДК 94(477):355. 512 "17"

В. Назаренко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка**КИЇВСЬКИЙ ГАРНІЗОН У XVIII СТ.: СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ***У статті розглядається структура та аналізуються функції київського гарнізону у XVIII ст.**Ключові слова: гарнізон, Київ, структура, форпости, рейтару.*

Проблема ролі російського військового чинника, зокрема гарнізонів, у процесі інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії є малодослідженою. В історіографії висвітлюється лише вплив воєвод та губернаторів на політичне життя регіону, у той час як самі контингенти гарнізонних військ залишаються поза увагою. Київський гарнізон у другій половині XVII – XVIII ст. був найчисельнішим на українських землях і мав значний вплив на військово-політичне, адміністративне, і, навіть, економічне життя Гетьманщини. Тому дослідження київської залоги, зокрема її структури та функцій, дає можливість з'ясувати форми, практики і характер військової політики Російської держави щодо українських земель у XVIII ст.

Головною функцією гарнізонних військ у Російській імперії було забезпечення безпеки приєднаних територій та підтримання порядку безпосередньо на російських землях. На думку М. Проскуркової, основним завданням гарнізонних військ у Російській імперії був нагляд за прикордонними областями та найбільш важливими містами [21, с.81]. Окрім того, гарнізонні війська були джерелом поповнення польових частин навченими вояками, і, нерідко, підсилювали військові контингенти в регіонах бойових дій чи народних повстань. Ю. Готьє зазначав, що гарнізонні війська виконували також й інші завдання, зокрема особовий склад гарнізонів виступав як охоронці для перевезення грошової казни та конвоїри для супроводження колодників з одного міста в інше; нерідко офіцери і солдати гарнізонних частин використовувалися для стягнення різного роду зборів [3, с.318].

Київський гарнізон мав свою регіональну специфіку, оскільки розміщувався у місті, яке стояло близько до кордонів із Річчю Посполитою й Османською імперією. Російський гарнізон до Києва було введено у 1654 р. після домовленостей гетьмана Б. Хмельницького з російським урядом. Російські ратники мали захищати населення Києва та Гетьманщини від польсько-литовських і татарських військ. У другій половині XVII ст. чисельність і структура гарнізону часто змінювалася внаслідок військово-політичної ситуації в регіоні. Лише на початку XVIII ст. було чітко визначено штати гарнізонних військ у Російській імперії, внаслідок чого київський гарнізон отримав чітко окреслену структуру. Окрім того, військово-політична ситуація в регіоні вплинула на функціональні обов'язки залоги, які до того були переважно виключно військовими.

У XVIII ст. російський гарнізон м. Києва мав розгалужену структуру. Він складався із 5 (у 1711 – 1720 рр. – 4) гарнізонних полків, а з 1764 р. – 6 батальйонів. До складу гарнізону входили інженерна, артилерійська та рейтарська команди, кожна з яких виконувала свої відповідні завдання. Деякі структурні частини гарнізону мали забезпечувати безпосередньо функціонування залоги. Ober-комендантська канцелярія виконувала функцію діловодно-розпорядчого органу при гарнізоні. У шпиталях лікувалися хворі чи поранені солдати і офіцери гарнізону. Гарнізонна школа давала освіту дітям солдатів і офіцерів гарнізонних частин, готуючи підгото-

влені кадри для російської армії. У структурі залоги був гарнізонний суд, який розглядав справи щодо російських військовослужбовців та членів їх сімей.

Завдання, які покладалися на київський гарнізон, поділялися на 2 групи: 1) завдання військового характеру (ремонт Старокиївської і Печерської фортець, караульна, прикордонна служба), і в т.ч. ті, що були пов'язані із забезпеченням повсякденного життя гарнізонних полків і частин (прийом рекрутів, забезпечення полків амуніцією і т.п.); 2) завдання екстраординарного характеру. До останніх можна віднести використання особового складу гарнізону як чиновників, кур'єрів, службовців австерій ("казенных кабаков") у Києві, Ніжині, Переяславі та Чернігові і т.п.

Варто зазначити, що частина особового складу полків несла службу в інших містах і фортецях Гетьманщини. Так, солдати та офіцери київських гарнізонних полків служили в Чернігівській, Переяславській, Переволочанській, Ніжинській та Полтавській фортецях, кожна з яких мала статус "приписной к киевскому гарнизону крепости" [12, арк.63в.-11]. У 1731 р. було визначено, що із київського гарнізону "в Чернигов майору с тремя ротами, в Нежин майору с двумя ротами, в Переяславль майору с двумя ротами, в Переволочну майору с двумя ротами, в Полтаву подполковнику с тремя ротами командировать из киевского гарнизона по рассмотрению тамошняго губернатора" [20, №5803]. Як правило, коменданти цих фортець призначалися з офіцерів гарнізонних полків київської залоги [12, арк.63в.-8].

У кожному з перелічених міст особовий склад гарнізону ніс караульну службу. Караули стояли на фортечних стінах. Російський священик Іоанн Лук'янов у 1701 р. згадував, що відстань між караулами на стінах Старокиївської фортеці становила 100 сажнів (понад 200 м) [18, с.119]. Очевидно, що караули стояли біля всіх гарнізонних об'єктів (гарнізонна і полковий канцелярії, провіантні склади, цейхгаузи, порохові погреби, гарнізонна школа, шпиталь, в'язниця і т.п.) та будівель російської цивільної адміністрації (губернська канцелярія). Згідно штату 1764 р., солдати інвалідної роти гарнізонного батальйону, на яку покладалося несення караульної служби ("без ружья"), мали "стоять у церквей, у магазинах, у садов и школ, у цейхгаузов" [20, №12135]. До караульної служби залучався значний відсоток особового складу гарнізонних полків. Так, наприклад у 1739 р. у м. Виборг караульну службу ніс кожний шостий військовослужбовець місцевого гарнізону (556 із 3258 чол.) [21, с.84].

Частина особового складу київського гарнізону займалася будівництвом і підтриманням у належному стані укріплень фортець. У складі залоги була інженерна команда, на яку було покладено ці завдання. Чисельність інженерної команди становила в 1762 р. 150 чол. (майор, капітан, підпоручик, 3 прапорщики, кондуктор, 16 "специалистов", 73 унтер-офіцери та солдати, 47 підмайстрів та 7 денщиків) [13, арк.55]. Окрім того, на інженерну команду покладалося завдання забезпечення функціонування форпостів. Офіцери команди проводили інспекцію форпостів, обирали вигідні

місця для їх будівництва і т.п. Також у складі гарнізонних батальйонів із 1764 р. було створено майстрові роти, які мали складатися з "людей, принадлежащих до крепостного строения" [20, №12135]. Це були насамперед каменярі, дреоукладачі, ковалі, столяри і т.п. Із 1764 р. у Києві за штатом було 6 гарнізонних батальйонів, кожен з яких мав 1 майстрову роту, які мали проводити фортифікаційні роботи.

Завданням іншої команди гарнізону – артилерійської, було утримання у належному стані фортечної артилерії та тієї, що зберігалася у цейхгаузах. Службовці артилерійської команди також займалися закупівлею селітри у місцевого населення. Штатна чисельність артилерійської команди з 1718 р. складала 126 чол. (2 штаб- і обер-офіцери, 124 унтер-фіцерів та рядових).

Однією з головних функцій особового складу полків київського гарнізону було несення служби на форпостах, митницях і карантинних домах. Так, наприклад, у 1725 р. на форпостах несло службу 179 чол. з особового складу полків київського гарнізону [23, с.11], у 1761 р. – 330 чол. [22, арк.6]. Цілком очевидно, що остання наведена цифра не є остаточною, оскільки ці 330 чол. несли службу на форпостах по периметру навколо Києва (254,5 версти) від Межигір'я на півночі і до Трипілля на півдні. У той же час із документів відомо, що солдати і офіцери гарнізонних полків несли службу на форпостах від Трипілля і по лінії Дніпра аж до Переволочної, а також у Любечі та інших населених пунктах на північ від Києва.

До служби на форпостах залучалася значна кількість унтер- і обер-офіцерів. Це було пов'язано із необхідністю ведення значних обсягів діловодної документації. Так, із зазначених 330 чол. у 1761 р., був 1 підполковник, 2 капітани, 1 поручик, 1 підпоручик, 5 прапорщиків, 4 сержанти, 3 каптенармуси, 2 підпрапорщики і т.д. Список офіцерів київського гарнізону 1750 р. також фіксує багатьох офіцерів гарнізону "за Киевом в пограничном местечке Василькове на форпосте", "верх по Днепру в местечке Лубичах на форпосте" і т.п. [12, арк.8зв. – 12].

Одним із завдань, які покладалися на гарнізонні війська, було конвоювання арештантів та полонених. Київська залага у цьому плані мало чим відрізнялася від подібних гарнізонів на території Російської імперії. До конвоювання колодників і полонених залучалися як солдати і офіцери гарнізонних полків, так і київські рейтари [7, арк.2-4].

Київський гарнізон також часто використовувався як резерв для поповнення як, польових, так і гарнізонних частин. Так, у 1729 – 1730 рр. передбачалося доукомплектування частин Низового корпусу за рахунок особового складу київського гарнізону [11, арк.16-17, 27]. Як правило, під час воєнних дій, польові полки підсилювалися гарнізонними частинами.

Окрім того, однією із функцій гарнізону було навчання військовій справі рекрутів. Відповідно до указу Петра I від 1719 р., губернатор мав брати до гарнізону не більше 1/3 і не менше 1/4 набраних новобранців для навчання військовій справі у складі гарнізонних частин [1, 33]. Натомість із гарнізонних полків до складу польових частин переводилися вже навчені солдати.

Значна частина особового складу київського гарнізону була залучена до виконання екстраординарних завдань, які мали мало спільного з військовою службою. Нерідко офіцери гарнізону використовувалися як чиновники російської адміністрації не лише в межах Київської губернії, але й імперії загалом. Зокрема, поширеною практикою як по відношенню до польових

полків, так і гарнізонних, було залучення офіцерів до проведення ревізій податного населення. Так, у 1746 р. 2 офіцери київського гарнізону (капітан і поручик) приймали участь у проведенні ревізії чоловічого населення у Воронежській губернії через недостачу чиновників [4, арк.52-54]. Нерідко офіцери могли за сумісництвом обіймати різні посади. Так, обер-офіцер київського гарнізону – полковник Авраам Миронов, був комісаром прикордонної комісії з Польщею (у 1748-1757 рр.) [19, с.15]. Сини двох київських рейтар був призначений до цієї комісії копістом.

Офіцери гарнізонних полків та київські рейтари завжди фігурують серед фіскалів та аудиторів при губернській канцелярії чи на інших, подібного характеру, посадах. Так, офіцери київського гарнізону значаться серед казначей при губернській канцелярії для прийому і відправлення коштів, зібраних на адміралтейство [10, арк.1, 3, 7]. Офіцери гарнізонних полків також здійснювали аудит за всіма видами казенних робіт, як тих, що безпосередньо були пов'язані із функціонуванням гарнізону, так і з будівництвом царського плацу в Києві, укріпленням печер у Лаврі і т.п. [8, арк.3, 24].

Із 1759 р київський магістрат було позбавлено права збирати збори за послуги боєнь, торгові місця, проїзд через мости і продаж припасів. Натомість це мали робити російські чиновники, а магістратові щорічно із губернської канцелярії виділялося 500 рублів на утримання вулиць, караулень, влаштування палісадника і т.п. [17, с.62]. Аудит витрат магістрату проводив офіцер гарнізону, якого призначала губернська канцелярія. Офіцери гарнізону були "надзирателями" за царськими садами, казенним шовковим заводом. Із офіцерів гарнізону у 1775 р. було призначено головного архітектора "строительства дворцов и садов", відомого за своїм описом Києва, поручика В. Новгородцева [15, арк.15].

У 1734 р. в Києві було введено посаду поліцеймейстера, який призначався із офіцерів гарнізону [19, с.12-13]. Його компетенція поширювалася також і на Поділ: без дозволу поліцеймейстера купці не мали права в'їздити до міста. Одним із головних завдань, що покладалася на поліцеймейстера, було затримання втікачів та "безпаспортних" осіб.

Офіцери гарнізону обіймали й інші чиновницькі посади не лише в Києві, але і в "приписних" містах. Так, у 1764 р підполковника київського гарнізону було призначено "смотрителем таможенных сборов в нежинскую таможеню" [9, арк.3].

Одна зі структурних частин гарнізону – рейтарська команда, фактично не несла гарнізонної служби. Головним завданням, яке покладалося на рейтар, було забезпечення зв'язку центральних державних установ (Колегії іноземних справ, Сенату) з російським резидентом у Константинополі. Окрім того, рейтари несли кур'єрську службу при губернській і комендантській канцеляріях, при прикордонній комісії з Польщею і Васильківському карантинному домі і т.п. [14, арк.2-2зв.]. Рейтари також згадуються серед рахівників при губернській канцелярії, наглядачів за складами із казенною сіллю та виноградним садом і т.п. [14, 2-2зв.].

Не тільки офіцери гарнізону, але й прості солдати виконували ряд завдань невійськового характеру. Частина солдатів і унтер-офіцерів київського гарнізону працювали у казенних кабаках (австеріях) у Києві, Чернігові, Переяславі та Ніжині. Так, у 1734 р. у австеріях працювало 6 унтер-офіцерів, 7 капталів та 80 солдат із

київських гарнізонних полків, а також 8 рейтар(усього 114 чол.) [5, арк.1].

Солдати гарнізону працювали у фруктовому саду [15, арк.20зв.-26] і на шовковому заводі [6, арк.1-2]. До робіт на останньому залучалися й учні гарнізонної школи, які, окрім цього, також займалися збором лікарських трав для київського аптекарського магазину.

Особовий склад гарнізону займався також будівництвом та ремонтом мостів та перевозів [2, арк.2зв.-10]. Зокрема, у 1767 р. до такого виду робіт було залучено 449 солдатів київської залоги [2, арк.2]. До екстраординарних завдань особового складу гарнізону слід віднести також карантинні заходи під час епідемії чуми 1770 – 1771 рр., коли команда із 50 солдатів на чолі з офіцером палила вогнища для обкурювання дьогтем населення, ізолювала хворих від здорових і т.п. [16, с.205].

Таким чином, київський гарнізон виконував не лише функції гарнізонної служби, але й ряд екстраординарних. Практика залучення офіцерів та солдатів гарнізонних частин до виконання завдань, не пов'язаних із гарнізонною службою, була характерною не лише для українських земель, але й для всієї імперії загалом. Гарнізон почасти використовувався як резерв адміністрації та робочої сили, нерідко "латаючи" прогалини в бюрократичній машині імперії. Київ у даному випадку мав свою специфіку, яка зумовлювалася особливим становищем міста та Гетьманщини в складі Російської імперії. Окрім того, прикордонне становище Києва зумовлювало відтягування значної частини особливого складу залоги для служби на форпостах. Питання забезпечення кур'єрського зв'язку центральних установ імперії як з Києвом, так і закордонними представництвами, спричинило до створення особливої структурної частини у складі гарнізону – рейтарської команди, службові завдання якої фактично не мали нічого спільного за гарнізонною службою.

Список використаних джерел

- Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке: Очерки. – М., 1958.
- Ведомость на выдачу жалованья солдатам шестого батальона за ремонт киевских моста и перевоза (1767 г.). – Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.59, оп.1, спр.5247, арк.1-10.
- Готье Ю.В. История областного самоуправления в России от Петра I до Екатерины II. Т.1. Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727 – 1775 гг. – М., 1913.
- Дело об отправке офицеров киевского гарнизона для проведения ревизии мужского населения Смоленской, Воронежской и др. губерниях (1746 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1383, арк.1 – 60.

В. Назаренко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка

КИЕВСКИЙ ГАРНИЗОН В XVIII В.: СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ

*В статье рассматривается структура и анализируются функции киевского гарнизона в XVIII веке.
Ключевые слова: гарнизон, Киев, структура, форпосты, рейтары.*

W. Nazarenko, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

KYIV GARRISON IN THE 18TH CENTURY: STRUCTURE AND FUNCTIONS

*The article deals with the structure and function analysis of the Kiev garrison in the 18th century.
Key words: garrison, Kyiv, structure, outposts, reitars.*

5. Дело о выплате жалованья солдатам и офицерам киевского гарнизона, служителям австерий; штатное расписание гарнизонных австерий (1734 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.441, арк.1 – 69.

6. Дело о выплате жалованья солдатам киевского гарнизона, работавшим на киевском шелковом заводе (1753 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.2757, арк.1-6.

7. Дело о назначении конвоя для отправки заключенных из г. Киева на Нерчинские заводы. Статейный список заключенных (1764 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.4456, арк.1-31.

8. Дело о назначении офицеров киевского гарнизона для наблюдения за приходом и расходом денежных сумм, ассигнованных на укрепление пещер в г.Киеве (1757 – 1758 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1939, арк.1-27.

9. Дело о назначении подполковника 5-го батальона киевского гарнизона Шмакова смотрителем таможенных сборов в нежинскую таможню (1764 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.4459, арк.1-6.

10. Дело о назначении поручика киевского гарнизона Межуева канцелярию (1746 – 1747 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1441, арк.1-10.

11. Дело о пополнении Низового корпуса тремя батальонами киевского гарнизона и о доставке провианта на киевские гарнизонные склады (1729 – 1730 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.196, арк.1-61.

12. Дело о предоставлении в Военную коллегию сведений об офицерах киевского гарнизона для повышения в чине (1750 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1844, арк.1-24.

13. Дело о приведении к присяге офицеров, солдат, духовенства и населения Киевской губернии в связи с вступлением на престол Екатерины II (1762 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.3925, арк.1-88.

14. Дело о приходе и расходе казенной соли в г.Киеве за 1778 – 1779 гг.; списки солдат и офицеров рейтарской команды, находящихся при охране складов с казенной солью и др. (1778 – 1779 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.8624, арк.1-68.

15. Дело о увольнении архитектора Корина и определении на его должность архитектора строительства дворцов и садов поручика Новгородцева (1775 – 1776 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.8001, арк.1-168.

16. История Киева: 2-х тт. Т.1. – К., 1960.

17. История Киева: у 3-х тт. у 4 кн. Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму – К., 1986.

18. Лукьянов И. Путешествие вь святую землю старообрядца мовковского священника Иоанна Лукьянова, – вь царствование Петра Великого // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.

19. Макидонов А.В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. – Запорожье, 2011.

20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – СПб., 1830. – Т.43. – Ч.1.

21. Проскурякова М. "Из определенных к Остзею": гарнизоны Выборга и Кексгольма в первой половине XVIII века. – Петрозаводск, 2012.

22. Рапорт Васильковской дистанции о количестве офицеров и солдат киевского гарнизона, находящихся на форпостах (1761 г.). – ЦДІАК України, ф.1104, оп.1, спр.54, арк.1-6.

23. Тищенко М.Ф. Форпосты, митниці та карантини на західному пограниччі, у зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Тищенко М.Ф. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010.

Надійшла до редколегії 27.06.13

УДК: 94(477) "1944"

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОТИСТОЯННЯ РЕЙДУЮЧИХ ВІДДІЛІВ УПА РАДЯНСЬКИМ СИЛОВИМ СТРУКТУРАМ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРЩИНИ ТА КИЇВЩИНИ ВЕСНОЮ 1944 Р.

У статті, спираючись на репрезентативну джерельну базу, детально висвітлено проблему рейду з'єднання Української повстанської армії "Базар" на територію Житомирської та Київської областей весною 1944 р. Здійснено максимально точну реконструкцію ходу боїв між підрозділами УПА, відділами військ НКВС, винищувальних батальйонів та Червоної армії.

Ключові слова: рейд, бій, дислокація, форсування, марш, оточення, атака, оборона, Українська повстанська армія, війська НКВС, винищувальні батальйони, Червона армія.

Останніми десятиліттями в українській історіографії однією із найбільш досліджуваних наукових проблем стало вивчення історії українського визвольного руху 1930-х – 1950-х рр., репрезентованого діяльністю Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Одночасно, наукові дискусії трансформуються авантюрними політичними діями у публічну "сварку", яка провокує громадянське протистояння, загрожуючи трансформувати війну пам'ятей у війну за пам'ять.

Зважаючи на таку неадекватну реакцію значної частини українського суспільства на елементарні спроби реконструювати/сконструювати неадекватний погляд на український визвольний рух, історикам, які досліджують дану тематику, слід особливо велику увагу звертати на деталі, не займатися створенням лише синтетичних, узагальнюючих робіт, але "занурюватися" в окремі епізоди визвольної боротьби, намагаючись через поглиблення знань про конкретне, розширювати горизонти загального знання.

На жаль, попри спроби окремих дослідників вивчати діяльність ОУН і УПА на території Центральної, Східної та Південної України, для масової свідомості український визвольний рух 1930-х – 1950-х рр. продовжує залишатися винятково західноукраїнським явищем. Можливо, це не в останню чергу пов'язано з тим, що, вивчаючи регіональну специфіку руху, вчені далеко не завжди висвітлюють його в усій хронологічній і фактологічній повноті, залишаючи поза дужками часто знакові епізоди та явища. Так сталося й із проблемою, якій присвячена пропонована стаття.

У вітчизняній історіографії є два узагальнюючі дослідження історії українського визвольного руху на Житомирщині – дисертація (згодом опублікована як монографія) Вікторія Жилік [1] та дисертація Івана Ковальчука [2]. Обидва науковці, на жаль, не зосередилися на вивченні протистояння між рейдуючими відділами УПА та військами НКВС на Житомирщині й західній Київщині весною 1944 р. У першому випадку, авторка лише побіжно згадала про них [1, с. 133-134], а в другому – вчений обмежився лише розглядом протистояння підпілля ОУН та УПА німецьким окупаційним силам.

На сьогодні виявлено п'ять ґрунтовних звітів (чотири повстанські й один радянський), які дозволяють доволі детально реконструювати події весняних 1944 р. рейдів відділів УПА територією Житомирської і Київської областей [3, 4, 5, 6]. У пропонованій статті ми зосередимося на першому великому рейді повстанських відділів у радянський тил, який здійснило з'єднання "Базар" у березні-квітні 1944 р.

Швидке просування німецько-радянського фронту на захід після подолання Червоною армією великої водної перепони Дніпра, підштовхнуло командування Української повстанської армії до втілення ідеї глибоких рейдів у тилі райони задля розпалення масштабних антирадянських повстань, які, врешті-решт мали завершитися революцією та розвалом СРСР. Істориками

глибше досліджено спроби повстанців передислокувати в Центральну Україну (Хмельниччина, Вінниччина, Черкащина, Кіровоградщина) з'єднання УПА-Південь "Холодний Яр" [8, с. 472], яке завершилося наймасштабнішими боями, які коли-небудь проводили повстанці з військами НКВС в околицях с. Гурби [9, 10]. Менш відомі, аналогічні рухи в східному напрямку, які здійснювалися підрозділами УПА-"Північ", Групи "Тютюнник", котра від липня 1944 р. йменувалася також З'єднанням груп "44" [5, с. 861].

Протягом перших місяців 1944 р. Група "Тютюнник" (1977 бійців) у складі чотирьох повстанських з'єднань ("Хмельницький" – 373 вояки, "Базар" – 148 вояків, "Крути" – 92 вояки, "Петлюра" – 387 вояків) та окремих відділів ("Ворона" – 80 вояків, "Моряка" – 45 вояків, "Пашенка" – 126 вояків, "Кори" – 136 вояків, "Вітра" – 32 вояків, "Бурі" – 63 вояки, "Бористена" – 65 вояків, "Сірого" – 150 вояків, "Недолі" – 280 вояків) дислокувалася на межі Рівненської і Житомирської областей, готуючись до переходу німецько-радянського фронту й глибокого рейду в тил Червоної армії [5, с. 861 – 866].

З початком весни 1944 р. з'єднання "Хмельницький" разом із прилученими до нього окремими відділами мало опанувати своєю діяльністю терени південно-західної, центральної і південної Житомирщини [5, с. 863], з'єднання "Базар" із прилученими окремими відділами – північно-східну Житомирщину і північно-західну Київщину (до Дніпра) [5, с. 865], з'єднання "Крути" – отримало завдання форсувати Дніпро і вийти в район діяльності на території Чернігівської області [5, с. 865], з'єднання "Петлюра", згідно планів командування, повинне було закріпитися в регіоні північно-західної та північної Житомирщини [5, с. 866].

Сподівання на успішне закріплення у визначених районах дислокації підігрівалися різними антирадянськими настроями, які були характерними для значної кількості мешканців України (особливо у сільській місцевості). Аби не бути голослівним, наведемо окремі витяги з "Довідки-Характеристики" Радомишльського району Житомирської області, складеної 28 березня 1945 р. начальником місцевого райвідділу НКВС лейтенантом держбезпеки Виноградовим [11, с. 471 – 511]. "Місто Радомишль в період громадянської війни було притулком різноманітного бандитизму, де він знаходив моральну та матеріальну підтримку. (...) В період німецької окупації, частина населення симпатизувало німцям, а особливо серед інтелігенції (...) В місті за рахунок інтелігенції була створена організація "ОУН" під керівництвом західняка "Степа". Вона була німецькими властями викрита, а її учасники арештовані (...) [11, с. 472-473]. Ще більш жахливими для радянської влади були характеристики сіл району. Наприклад, Лутівська сільрада: "В період Громадянської війни частина населення брало участь у бандах Соколовського й Мордалевича. Населення до радянської влади ставилося вороже. В колгоспи населення вступало пасивно. (...) На-

селення до партизанського руху ставилося погано, учасників партизанських загонів село не мало" [11, с. 474-475]; Межиріцька сільрада: "В період колективізації населення мало волиночні тенденції. До радянської влади ставилося вороже. В 1932 р. місцевими політбандами здійснювалися терористичні акти (...) В період німецької окупації більшість населення до німців ставилося дружелюбно (...) В основному населення симпатизувало бандерівським бандам, які рейдували територією району і допомагало їм. За завданням керівників бандерівської банди Самосудом здійснювалося вербування населення до бандерівської банди. Протягом 1944 р. через село Межирічку неодноразово проходили бандерівські банди, які підтримувало населення. До партизанського руху населення ставилося погано. Учасників у партизанських загонах у селі не було" [11, с. 475-476]; Раївська сільрада: "Населення до партизанського руху ставилося недоброзичливо (...) В даний момент населення, головним чином, ставиться лояльно до радянської влади. Проте, підтримує рейдуючі бандерівські загони, а також повідомляє про їхнє перебування лише на третій – четвертий день" [11, с. 501]. І такі, або подібні свідчення подані службовцем держбезпеки майже по кожній сільраді Радомишльського району. Звісно, що подібні настрої населення вселяли в повстанське командування впевненість у тому, що вдасться розгорнути масштабне антирадянське повстання на Великій Україні.

Як ми вказували вище, першим в рейд на східну Житомирщину та західну Київщину 2 березня 1944 р. вирушило повстанське з'єднання "Базар" (загін № 37) під командуванням Миколи Мельника ("Онищенко") [3, с. 472; 7, арк. 24]. З'єднання "Базар" на грудень 1943 р. складалося з чотирьох загонів ("Буревія" – 60 вояків, "Лисогора" – 55 вояків, "Миронюка" – 45 вояків, "Романа" – 58 вояків) силою 218 багнетів. Особовий склад з'єднання на той момент був "мозаїкою добровольців та мобілізованих із Західної України, а більшість – це добровольці зі Східної України і принагідні елементи, котрі за різних обставин потрапили в наші ряди" [7, арк. 24]. Складні умови переходу фронту у січні – лютому 1944 р., діяльність радянської агентури, бої, вихід окремих підрозділів у Волинську область та дезертирство послабили бойовий потенціал з'єднання, скоротивши його особовий склад, як уже згадувалося, до 148 осіб, але при цьому дозволивши "розжитися" трофейною німецькою зброєю та одягом під час нападів на відступаючі німецькі підрозділи [7, арк. 24].

У ніч з 2 на 3 березня 1944 р. з'єднання перетнуло колишній радянсько-польський кордон (сучасна межа Рівненської і Житомирської областей) і відправилося на схід в напрямку сіл Кам'янка – Лопатичі – Кишин Олевського району Житомирщини [3, с. 473, 7, арк. 24]. Села Кам'янка та Лопатичі обігнули з півночі, після чого повернули в лісовий масив на південь від Кишина й стали табором на днівку над ранок 3 березня в лісі між селами Кишин і Стопінка [7, арк. 24]. Перша днівка на території Житомирщини відбулася цілком спокійно без жодних інцидентів [3, с. 473], але ввечері 3 березня 1944 р. почався сильний снігопад в перемішку із дощем [7, арк. 24]. Незважаючи на складні метеорологічні умови, командування з'єднання прийняло рішення в ніч з 3 на 4 березня продовжити марш в напрямку на південний-схід до с. Жубровичі в якому повстанці взяли собі провідника з місцевих селян [3, с. 473] й, вийшовши із села, стали на денний постій за залізницею Городниця – Білокорівичі зранку 4 березня [7, арк. 24].

Того самого дня о 15-й годині відбувся доволі цікавий випадок: "наша ("повстанська" – *І.П.*) стежа (розвідка – *І.П.*) натрапляється на стежу червоноармійців, котрі

стояли в селі Жубровичі в кількості 65 чоловік. Пристрічі не стріляють, лише йдуть за нашою стежою. А що цілий день падав сніг, наша стежа залишала за собою слід. Наша стежа повідомляє про зустріч з червоними. Загін приготується до відмаршу і відходить. У цей самий час розвідка червоних підходить до нашого місця і бачачи нас, вогню не відкриває, лише слідить за нашими рухами. Коли наш скорострільник намірюється відкрити по них вогонь, вони роблять те саме, коли наш скорострільник бере скоростріл і відходить – вони роблять це саме. Однак, не довіряючи їм, загін проходить в напрямку на південь, відтак круто переходить на північний схід, переходячи села Миколаєвичі (має бути – Миколаївка – *І.П.*), Рудня Миколаєвицька (має бути – Рудня-Миколаївка – *І.П.*) і становиться на постій на північ від Рудні Миколаєвицької під с. Дувлін (має бути – Дивлін – *І.П.*)" [7, арк. 25]. З боку червоноармійців не було зафіксовано жодної спроби переслідувати рейдуючих повстанців або заблокувати їх рух, що дозволило з'єднанню перепочити в лісі коло Дивлина протягом двох діб [3, с. 473].

Після відпочинку, повстанці продовжили рейд у південно-східному напрямку через села Кам'янка-Гірка, Охотівка, перетнувши дорогу Коростень – Новоград-Волинський і підійшли до села Бондарівка Коростенського району. В село відправляється розвідка із восьми кубанських козаків, які дезертирували і, як пізніше стало відомо, почали працювати в Малинському райвідділі НКВС [7, арк. 25]. Дезертирство кубанців (які раніше, можливо, були радянськими агентами) змусило командування з'єднання відмовитися від ідеї розбити табір поблизу Бондарівки й підштовхнуло до прийняття рішення про подальший похід у північно-східному напрямку до с. Радогощі, де було проведено днівку [7, арк. 25].

8 березня 1944 р. повстанські відділи, минаючи Бондарівку, через с. Ушиця та хутір Рафалівка продовжили свій рух на схід [3, с. 474], форсували річку Уж і стали на днівку поблизу с. Сантарка Коростенського району [7, арк. 25]. 9 березня 1944 р. з'єднання перетинає дорогу Коростень – Житомир на північ від с. Лісовщина. Того самого дня в с. Іванівка, повстанці знову мирно розходяться з ротою червоноармійців і просуваються до с. Ковалі, форсуючи річку Іршу між селами Ковалі і Старики [7, арк. 25], вийшовши в шершнівські ліси [3, с. 474]. Протягом 10 – 13 березня рейдуючі повстанці просуваються вздовж південного берегу р. Ірші шершнівським лісовим масивом у напрямку с. Шершні. 18 березня починається сильний снігопад, який на декілька діб повністю паралізував рух рейдуючих і гнітюче подіяв на вояків [7, арк. 25]. У відділах закінчилася провізія (м'ясо і шоно, запас який несли від початку рейду), що суттєво ускладнило завдання повстанцям, які змушені були з'являтися в селах, розконспіровуючи таким чином маршрут свого руху [3, с. 474]. 21 березня 1944 р. рій повстанців (очевидно 10-12 осіб) на чолі з командиром "Максимом" відділився для проведення операцій у Малинському і Потіївському районах [7, арк. 25], а основана група форсує р. Іршу і стає табором в лісах поблизу с. Мелені Чоповицького (зараз – Коростенського) району [7, арк. 25].

Постійне пересування по снігових заметах і відвідниці сіл цілковито розконспірували напрям пересування з'єднання, що дозволило військам НКВС організувати переслідування та облаву на лісовий масив. 21 березня 1944 р. в лісі коло с. Мелені підрозділ військ НКВС (60, за іншими даними – 70 осіб) разом з місцевим активом та мобілізованими селянами (за різними даними від 55 до 65 осіб) [3, с. 475; 7, арк. 25] атакували повстанський табір. З'єднанню вдалося своєчасно організувати оборону й після сорокахвилинного бою відбити атакую-

чих, які за різними повстанськими звітами, начебто втратили 12 або 17 осіб убитими (хоча при цьому, вказується, що повстанці забрали у вбитих 11 гвинтівок). Власні втрати упівці оцінили як двоє вбитих і один поранений [3, с. 475; 7, арк. 25].

Після бою, наступаючи відійшли до с. Мелені, а повстанці форсованим маршем пішли на схід, проминаючи села Устинівку, Рубанка, Буда Ободівська, Горинь, Зибин, Ворсівка, Меделівка, Вишевичі, човнами переправилися через р. Тетерів і вступили на територію Київської області [3, с. 375]. Відірвавшись від переслідування військ НКВС і винищувальних батальйонів, рейдуючі відділи отаборилися в глибокому лісовому яру неподалік с. Кодра Макарівського району Київської області [7, арк. 25].

Протягом цілого дня 22 березня 1944 р. повстанці відпочивали в таборі під Кодрою. За даними звітів, день минув спокійно [7, арк. 25]. В ніч з 22 на 23 березня рейдуючі відділи спробували дістатися до залізниці Сарни – Київ, щоб там отаборитися і перечекати сильні снігопади. Однак, через погану погоду, відділи збиваються з маршруту і після цілонічного блукання навколишніми лісами знову повертаються до попереднього табору під с. Кодра в якому з часів проходження фронту збереглися гарні землянки й окопи, придатні для оборони [3, с. 475-476].

Зранку 23 березня повстанський табір атакували мобілізовані у с. Біла Криниця Радомишльського району Житомирської області радянські активісти і звичайні селяни. Напад було легко відбито після 10 хвилинної перестрілки. Одного атакуючого вбито, четверо (за іншими даними – п'ятеро) захоплено в полон. Повстанцям дісталось шість гвинтівок та один ППШ. Полонених, після агітаційної бесіди відпустили [3, с. 476, 7, арк. 25]. Того самого дня загін під командуванням "Лисогора" вирушив в окремий рейд Житомирщиною (в околиці Чопович) [7, арк. 26]. У с. Устинівка відділ "Лисогора" розігнав місцевий винищувальний загін, при чому загинуло троє радянських активістів [7, арк. 26]. 26 березня о 10 годині ранку у с. Велика Рача відділ "Лисогора", несподіваною атакою розбив винищувальний загін, убивши при цьому 20 і полонивши 8 осіб, захопивши 30 гвинтівок, один легкий кулемет, протитанкову рушницю, обмундирування і боєприпаси [7, арк. 26].

27 березня відділ "Лисогора" приєднується до основних сил на Київщині. 28 березня, відчуваючи гострий дефіцит харчів, рейдуюче з'єднання трьома відділами ("Лисогора", "Ярого" і "Ворона") відправляється в три різні села: Білу Криницю, Кримок і Білку [3, с. 476]. Провіант зумів дістати лише відділ "Ярого" в Білці. Інші відділи наштотхнулися на гарнізони військ НКВС, розташовані в селах і відступили [3, с. 476].

29 березня – 30 березня 1944 р. з'єднання "Базар" витримало найбільші бої з підрозділами внутрішніх військ на межі Київської та Житомирської областей. З огляду на те, що два повстанські і один радянський звіт про ці події дещо відрізняються окремими деталями дозволимо собі процитувати уривки з усіх трьох документів. Отже в першому повстанському звіті вказувалося: "Слідуючого дня НКВС разом з частинами Червоної армії біля години 11-ї дня при допомозі місцевих лісників підсунулися під наше місце постою до раніше розміщених наших застав і кулеметних гнізд, як також розподілених одиноких відтинків для роїв. Цей наскок не є для нас несподіванкою. НКВС, щоб нас спровокувати, знаючи нашу тактику, що ми часто-густо зриваємося в наступ, не зважаючи на ворожі кулі, виспало чоловік 20-30 розстрілюючи на наші застави, хочаби нас виманити зі своїх становищ. По довгому розслідуванні, що це не є

т. зв. "стрибки" (члени винищувальних/"істребительних" загонів – *І.П.*), ані актив (радянський, партійний, комсомольський та колгоспний актив сіл – *І.П.*), рішення зі своїх становищ не висуватися, лише даліше займати оборону, що опісля показалося зовсім правильним. Зав'язався тяжкий, довгий бій, котрий тривав від години 11-ї до 19-ї. Декілька разів більшовики старалися йти в наступ, але вогонь наших кулеметів змушував їх завернутись, оставляючи на полі вбитих і ранених. Зухвалість стрільців доходила до того, що підпускали червоних на віддаль 20 метрів і так відкривали сильний вогонь, вбиваючи червоних. В бою (з повстанського боку – *І.П.*) брало участь всього 60 людей. В кінці червоні відступили, лишаючи на полі бою до 40 убитих і ранених. Серед вбитих було 8 (вісім) сов. офіцерів. Вечером червоні відступають. Ми також під охороною ночі подаємося прямо на північ з наміром перебратися за залізницю Коростень – Київ, в Іванківські ліси. Це нам не вдається тому, що НКВС заздалегідь пустило бронепоезд для контролю цього відтинку залізниці. В додатку сніг, який впав до 1 метра, зовсім спаралізував наші рухи, люди виснажені в зв'язку з барком харчів та довгої дороги, погано одягнені на холоді і морозі доходять до збожевоління. Є декілька таких випадків. Мусимо самі їх ліквідувати, бо іншого виходу не було. День стоїмо під залізницею, відтак, думаємо ніччю пробратися за залізницю, нас обстрілюють сильним кулеметним огнем із станкових кулеметів з бронепоезда. Звертаємо з обраної дороги. Хочемо обійти дорогу і переправитися через р. Тетерів біля с. Мигалки і на лівому березі перейти залізницю і так знову через р. Тетерів і в Іванківські ліси. НКВС слідом за нами йде цілу ніч. Час від часу робимо засідки, відбиваємося. Вони не зважають на свої жертви, додають нові сили і даліше нас переслідують. На ранок приходимо до с. Мигалки. Моста на річці немає. НКВС переслідує даліше. Це їм вдається досить легко, бо ми протоптуємо їм дорогу. Проходячи біля села, кілька стрільців скочили в близькі хати, щоб дістати які-небудь харчі. В селі повно війська. Зав'язується коротка перестрілка. Наші відступають в напрямку більшого лісу. Деякі стрільці, котрі підбігли до дальших хат не встигають долучитися до нас і попадають в руки НКВС. Даліше розділяємося на три групи: одна з командиром Вороном, друга з командиром Ярмом, третя з командиром Лисогором. НКВС на короткий час залишає нас, висилаючи слідом за нами лише розвідку, а самі даліше стягують більші сили. Після обіда (весь час падає сніг) злучаємося разом. Даліше ходити немає сил. Стрільці виснажені і голодні. Рішаєм здержатись, зварити обід, а там даліше рушити в дорогу. В тому часі наскакують знову війська НКВС. Ми приймаємо бій, бо відступати немає сил. Великий сніг загрожує нашому цілковитому знищенню. Бій триває від третьої години дня до пізнього вечора. Війська НКВС весь час атакують нас. З перших стрілів стає ранений ком. Ярм, а даліше важкоранений командир Лисогір – добиває себе гранатою. Червоні підкидають все нові й нові сили, незважаючи на свої жертви, стараються нас взяти. Їм це не вдається. Після нерівного бою, під охороною ночі відступаємо. Наші жертви в цей день великі – 9 стрільців не вертаються з села, попадають до НКВС, 20 гине в бою, а 10 стрільців зістали раненими. Бій цей був недалеко села Кодра Радомишльського району (насправді – Макарівського району Київської області – *І.П.*). Над вечір попадає в полон 2-ох червоних, котрі розказують, що жертви НКВС є великі, що ми довідалися опісля з оповіді людей, що було зверх 120 убитих рядових і офіцерів, ранених числа довідатись неможна, з оповідань знаємо, що було багато" [7, арк. 26-27].

Дещо лаконічніше про ті самі події оповідає інший повстанський звіт: "На червоних не довелося довго ждати. В год. 11 наша застава відкрила вогонь. Показалося, що червоних в силі 20 чол. посувалися розстрільною під наші становища. Коли наші відкрили огонь, більшовики стали втікати, хочаби нас рушити з окопів. Зав'язався довгий, затяжний бій. Більшовики кинули біля 500 кращих НКВД-истів і більшість в них озброєних "снайпери". Бій тривав від 11 год. ранку до 8 год. вечора. Червоні чотири рази йшли в атаку і чотири рази відступали, лишаючи на полі бою своїх вбитих і ранених. Був сніг і мороз, хлопці по черзі ходили до огню грітися і дещо перекусити. Червоні відступили, залишивши на полі бою 20 вбитих і ранених 30 чол., наші втрати: вбитих "0", ранених "11". Це було дня 29 березня 1944 р. Далі, щоб виминути погоні, переходили в Бороднянський район. Тут організуємо харчі і подаємося під залізницю. Залізничі цієї ночі не вспіваємо перейти. Вдень починає падати сніг. Ввечері висилаємо на робочий посёлок за картоплею, люди наскакують на засідку. Один вертається ранений в ногу, решта приходить аж ранком. Це задержує наш похід. Їсти немає що. Трапляються випадки збожевоління від холоду і голоду. Помимо всього, пересуваємося в друге місце. Залізницю знов не вспіваємо перейти. Сніг все-таки далі падає. День проходить без особливих випадків. 2-ох стрільців збожеволіло і вмирають зі зими. Червоні весь час сліdkять наші рухи. Ми ставимо собі завдання за всяку ціну пробратися в Іванківський ліс. Однак не вдається. Коли підійшли до залізниці, червоні відкрили огонь з бронепоезда. Котрий заздалегідь уже підійшов. Ми розпалися по лісі. Через деякий час збираємося. Жертв не було, тільки сотенний Ворон згубився. Залізничі не перейшли. Це було під станцією Спартак, р-н Іванків. Снігу впало по пояс. Харчів немає. Скрізь по селах застави. (...) Весь час за нами ходить НКВД. Декілька разів відбиваємося, і це частинно здержує погоню. По дорозі гине ще стрільців "Л" від перевтоми і голоду. Над ранок добираємося до с. Мигалки, р-н Радомишль, з надією дістати харчі і переправитись через річку. Це не вдається, тому що в селі стоїть застава НКВД і пости на річці. Без нічого вертаємося в ліс. Це хвилює здержує червоних і розгублює. До обіда падає сніг, а після обіда випогоджуються. Ми знову сходимось. Рішаємо відпочити і погрітися, а коли наскочать червоні, прийняти бій. Довго не довелося відпочивати. Скоро червоні, йдучи по наших слідах, найшли на наш постій. Почався бій. Ми зайняли оборону в формі трикутника. Праве крило – бунчужний Залізник, ліве – Ярій, зал охороняв Лосогір. Червоні натакаються на к-ра Ярого. Який скоро зістає ранений і декілька стрільців вбитими, але не відступають. Червоні весь час атакують. Наші атаки раз враз відбивають. Кулемети переходять з рук в руки, бо кулеметники гинуть або ранені. Лисогір має наказ йти на допомогу Ярому. Лисогір бере рій стрільців і йде на допомогу Ярому. Але дістає рану в груди і розриває себе гранатою. Бій тривав, хоч жертви були великими. Пізно вечером, в годині 7-ій, наказ відступати. Червоні також розгубились і, розсипавшись, залишають поле бою" [3, С. 476-478].

Радянський звіт, який сьогодні виявлений вченими, стосується винятково подій 30 березня, тобто другого великого бою між рейдуючими повстанцями та військами НКВС і підрозділами Червоної армії: "1. За інформацією начальника штабу Військ (йдеться про 18 бригаду внутрішніх військ НКВС – І.П.) полковника Брагіна, начальника УНКВС по Житомирській області полковника Шаповалова, начальника райвідділів НКВС міст Радомишль і Коростень відомо, що в районі лісів на північ-

ний схід від Радомишля оперує коло трьох бандформвань УПА загальною чисельністю орієнтовно 300 осіб. З однією з цих банд, якою керує сотенний "Лисогір". Підрозділи Червоної армії 30.03.44 на висоті 164 (0070) вели бій. Крім цього, в русі на Київ помічено в околицях Чоповичів ще одна банда, яка східніше Коростеня 29.03.44 обстріляла військовий ешелон. Згідно з відомостями, отриманими від місцевих мешканців, за 8 км на захід від Житомира в лісі помічено групу озброєних бандерівців з обозом (дані уточнюються органами НКВС).

2. 30 березня 1944 р. підрозділи під командуванням полковника Брагіна: курсанти артучилища, що дислокується в м. Житомирі. 127 осіб під командуванням ст. лейтенанта Журовського, особовий склад бронепоезда чисельністю близько 100 осіб під командуванням капітана Оронського і загін чисельністю 150 осіб із 180-го окремого батальйону 18-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС, під керівництвом капітана Новожилова, прочісували ліс (квадрати 1070, 0070, 1080, 0080). Під час операції капітан Оронський зі взводом автоматників приблизно о 15-й годині на висоті 164 (0070) зіштовхнувся з бандою чисельністю 80 – 100 осіб. Невдовзі на допомогу капітану Оронському прибули курсанти-артилеристи в складі трьох взводів, які півкільцем охопили висоту 164 (0070) і вели рішучий наступ. Не однократно переходячи в атаку протягом 7 годин, але через те, що висота в інженерному плані була добре укріплена і вівся масований вогонь з боку противника – бій успіху не мав.

У цей час загін Новожилова, знаходився в с. Соболівка (1080) й отримав данні від населення, що банда з цього села ранком пішла в західному напрямі, після чого командир загону вирішив переслідувати банду, про що доніс полковнику Брагіну. Донесення попало в руки представника Політвідділу Округа, капітана товариша Панкратова, який рекомендував Новожилову утриматися від руху в західному напрямку на висоту 164, а одночасно о 14.00 від імені полковника Брагіна наказав закрити переправи на р. Кодра.

Капітан Новожилов, чуючи протягом 5 годин бій на висоті 164. Сліпо виконував наказ капітана Панкратова, не пішов на стрільбу і цим самим допустився грубої помилки, давши можливість банді вийти в півд.-зах. напрямку.

В результаті семигодинного бою з бандою на висоті було вбито близько 8 – 10 бандитів і поранено до 15 бандитів. Підрозділи Червоної армії втратили убитими – 10, пораненими – 12 осіб, серед убитих один офіцер з артилерійських курсів, дислокованих у м. Житомирі.

3. Із допиту полоненого бандерівця, затриманого Радомишльським райвідділом НКВС та повідомлень місцевих мешканців встановлено, що банди УПА, які оперують в Житомирській області, мають у своєму складі дезертирів, поліцаїв та інших посібників фашизму із сіл Біла Криниця, Соболівка, Мигалки, Веприн та інших сіл Радомишльського району. Крім цього, хоча й незначна, частина місцевого населення, все з тої ж категорії дезертирів і поліцаїв, приєднується до банд і допомагає бандитській діяльності.

Бандити при собі мають по 500 штук патронів на кожного. Продовольство добувають в селах шляхом насильного вилучення в населення. Одягнуті хто в чому, чоботи погані, будучи в селах, насамперед, мобілізують чоботарів для ремонту свого взуття. На озброєнні банди "Лисогора" є крупнокаліберні кулемети, протитанкові рушничі, автомати і гранати" [4, с. 375-377].

Як бачимо, попри розбіжності в оцінці втрат, обидві сторони вказували на запеклий, інтенсивний і безкомпромісний характер боїв. Безумовно, маючи колосальну матеріальну й чисельну перевагу, для військ НКВС

знищення рейдуючих було справою часу. Великі сніги, морози (які в 1944 р. стояли до середини квітня), постійна втома і голод довели катастрофу з'єднання "Базар", яке змушене було невеликим групами пробиватися на захід, до місць передрейдової дислокації дійшло не більше 30 осіб [3, с. 479; 7, арк. 26-27], у тому числі й поранений командир з'єднання М.Мельник ("Онищенко"). Рештки стрільців і командирів були розподілені по інших підрозділах.

Попри цілу низку вдалих і надзвичайно впертих боїв з військами НКВС та підрозділами Червоної армії, командування негативно оцінило рейд з'єднання "Базар", вказуючи, що командир "Онищенко" недотримався інструкцій щодо ґрунтовної підготовки до рейду. Йшлося, насамперед, про те, що командир проігнорував необхідність розбитися і діяти малими бойовими на визначеній території. Також до причин невдачі відносили погані погодні умови і близькість фронту [5, С. 865]. Однак при цьому, позитивним вважався резонанс про рейд серед місцевого населення, здобуті симпатії та інформація про умови боротьби в регіоні [7, арк. 27].

Список використаних джерел

1. Жилук В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941 – 1944 рр. [монографія] / Вікторія Миколаївна Жилук. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
2. Ковальчук І.В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних райо-

нів Київської областей (військова округа "Тютюнник" у 1941 – 1943 рр.) [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України]. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. – 286 с.

3. Звіт про діяльність повстанського загону № 37 навесні 1944 року на східних теренах Волині // Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. Збірник документів. / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 472 – 480.

4. Бойове донесення командування 18-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС начальнику внутрішніх військ НКВС Українського округу генерал-майору Марченкову про збройну сутичку з відділом УПА неподалік Радомишля від 5 квітня 1944 року // Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. Збірник документів. / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 375 – 378.

5. Річний військовий звіт групи "Тютюнник" та З'єднання груп "44" ("ЗГ") від 15 січня 1945 р. // Літопис УПА. Нова серія, т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та заплілля 1944 – 1946. Документи і матеріали. / Упорядн.: О.Вовк, С. Кокін. – К. – Торонто: Літопис УПА, 2006. – С. 861 – 874.

6. Звіт командира з'єднання "Крути" Чорненка // ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 48 – 51.

7. Звіт з'єднання "Базар" // ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 24 – 28.

8. Патриляк І. "Встань і борись! Слухай і вір..." Українське націоналістичне підпілля і повстанський рух 1939 – 1960 рр. – Львів: Часопис, 2012.

9. Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2002.

10. Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 125 – 137.

11. Довідка-Характеристика начальника Радомишльського району НКВС, лейтенанта держбезпеки Виноградова про ситуацію в районі станом на 28 березня 1945 року // Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. Збірник документів. / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 471 – 511.

Надійшла до редколегії 27.06.13

И. Патриляк, д-р ист. наук, проф.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

ПРОТИВОСТОЯНИЯ РЕЙДУЮЩИХ ОТДЕЛОВ УПА СОВЕТСКИМ СИЛОВЫМ СТРУКТУРАМ НА ТЕРРИТОРИИ ЖИТОМИРСКОЙ И КИЕВСКОЙ ОБЛАСТЕЙ ВЕСНОЙ 1944 Г.

В статье, опираясь на достоверные источники, детально освещено проблему рейда соединения Украинской повстанческой армии "Базар" на территорию Житомирской и Киевской области весной 1944 г. Проведена максимально точная реконструкция хода боёв между отрядами УПА, подразделениями войск НКВД, истребительных батальонов и Красной армии.

Ключевые слова: рейд, бой, дислокация, форсирование, марш, окружение, атака, оборона, Украинская повстанческая армия, войска НКВД, истребительные батальоны, Красная армия.

I. Patrylak, Doctor of History, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

CONFRONTATION BETWEEN UIA (UPA) RAIDING TROOPS AND THE SOVIET SECURITY FORCES ON THE TERRITORY OF ZHYTOMYR AND KYIV REGIONS IN SPRING 1944

The article is devoted to one of the obscure points in the history of Ukraine during the Second World War. On the basis of original documents in detail the course of the raid of troops Ukrainian Insurgent Army (UPA) (group "Bazar") in the Zhytomyr and Kyiv regions in spring 1944. Was analysis the greatest battles with the Soviet state security forces.

Keywords: raid, battle, dislocation, crossing, march, environment, attack, defense, the Ukrainian Insurgent Army (UPA), NKVD troops, destroyer battalions, the Red Army.

УДК 94(470+571)(=163.2) "18"

Т. Прищепа, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПЕРЕСЕЛЕННЯ БОЛГАР НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1853 – 1856 РР.)

В статті досліджуються основні причини та процес переселення болгар на територію Півдня Російської імперії після Кримської війни 1853-1856 рр. Особлива увага приділяється останній міграційній хвилі 1860-1863 рр., яка, власне, й завершила болгарську колонізацію в даному регіоні.

Ключові слова: болгар, переселення, Російська імперія.

Серед багатьох проблем, пов'язаних з історією формування болгарської общини на території сучасної України, яка на сьогодні не достатньо висвітлена в історіографії, є історія комплексного дослідження процесу переселення у др. пол. XIX ст. Переселення болгар на південноукраїнські землі розпочалося у др. пол. XVIII ст. і тривало до 70-х рр. XIX ст. Даний процес був зумовлений багатовіковим політичним, національним та

релігійним гнітом Османської імперії. Метою дослідження є комплексне та всебічне вивчення болгарських колоній Півдня Російської імперії та виявлення особливостей процесу переселення.

Варто зазначити, що дослідження істориками даної проблеми було зосереджене на окремих аспектах переселенського процесу. Особливої уваги для розгляду проблеми потребують праці А. А. Скальковського [14, 156 с.],

директора статистичного комітету Новоросійського краю, який майже двадцять років збирав матеріал про болгарські колонії на Півдні Російської імперії. В його роботах детально подана характеристика господарської діяльності болгар-переселенців, історія утворення болгарських сіл, статистичні дані щодо болгар, які поселилися на українських землях Російської імперії. В цілому дослідження А. Скальковського проходили в руслі слов'янофільської течії: особливий наголос він робив на ідеї панславізму. Проте в працях А. Скальковського, не дивлячись на їхню наукову цінність, є певні недоліки. Вводячи в свої дослідження значну кількість законодавчих актів Російської імперії, вчений не навів повністю ті свідчення, які подані в указах щодо болгар-переселенців XIX ст.

Для др. пол. XIX – поч. XX ст. характерний підвищений інтерес до болгарської діаспори. Розширення хронологічних та географічних меж цієї теми привело до появи значної кількості праць, в яких містилися нові дані щодо чисельності болгар-переселенців, їх господарського та культурного життя. Так, А. Клаус [8, 568 с.], спираючись на роботи А. Скальковського, доповнив свою працю повідомленнями та спостереженнями, зібраними в поїздках по болгарських колоніях. Він показав специфічні риси землеробського устрою у болгар. В його роботі міститься фактичний матеріал щодо земельної забезпеченості та порядку землекористування, про розвиток в колоніях торгівлі та ремесла. В контексті вивчення етнічної структури населення європейської частини Російської імперії П. І. Кепленом був представлений матеріал про розселення болгар на Півдні Росії до початку 60-х років XIX ст. [7, 312 с.].

В кін. XIX – на поч. XX ст. в роботах одеських вчених М. Г. Попруженко [13, 34 с.] та Н. П. Барсова [1, 74 с.] розглядається роль болгарської діаспори на Півдні Російської імперії в просвітницькому та національно-визвольному русі в Болгарії. Двохтомна праця славіста та лінгвіста Н. С. Державіна про болгарські колонії Росії стала першою узагальнюючою роботою, в якій було комплексно досліджено цілий ряд питань з етнографії, історії та лінгвістики [4, 257 с.]. Н. С. Державін акцентував свою увагу на головних проблемах в житті болгар, серед яких розселення, господарська діяльність та ін. І. Іванов [5, 248 с.], А. Клаус, П. Н. Батюшков [2, 177 с.], М. Г. Попруженко, Н. С. Державін в своїх роботах дали короткий опис болгарської міграції із Бессарабії до Криму і Приазов'я, акцентуючи увагу на внутрішніх причинах переселення та чисельності міграційного потоку болгар із молдовської частини Бессарабії до Росії в 1860-1862 рр. На сучасному етапі розвитку історичної науки велика увага приділяється питанню дослідження та аналізу болгарських переселенців на території нашої держави. Серед таких можна виділити праці ряду українських дослідників, а саме – С. Г. Кащенко, В. Павленко [6, 159 с.; 10, С. 115-126.]. Важливе значення мають праці Носкової І. А. [9, 135 с.] та Пачева С. І. [12, 89 с.], проте у них наголос робиться на регіональні особливості.

Протягом багатьох віків турецько-османське панування супроводжувалося винищенням Болгарії, насильством мирного населення, мало катастрофічні наслідки для болгарської культури та православної віри. Головними причинами переселення болгар на територію Російської імперії в кін. XVIII – на поч. XIX ст. були російсько-турецькі війни, періодичні набіги розбійницьких банд, а також інтерес російського уряду у заснуванні нових колоній на півдні країни. Переселення болгар у 1860-1863 рр. завершило болгарську колонізацію в даному регіоні. Цей період складався із двох потоків: перший походив із Бессарабії, а другий – безпосередньо

із території Болгарії (Відінського пашалику). Вільний земельний фонд в Таврії – головна умова для масового переселення – з'явився завдяки еміграції приазовських ногайців та частини кримських татар в Туреччину у 1860 р. [13, С. 23].

Однією із причин переселення із Бессарабії став конфлікт болгарських колоністів з молдавським урядом, який назирвав декілька років. В основі його лежали наслідки Кримської війни. Відомо, що за статтею XX Паризького трактату від 18 (30) березня 1856 р. Росія втратила на користь князівства Молдавського частину Бессарабії. Стаття XXI передбачала для мешканців даної території право вільного переселення в інші місця протягом трьох років [11, С. 29]. У той час, як деякі жителі виїхали до Росії, болгарські колоністи залишилися на місці. Цьому сприяв той факт, що в перші роки політика молдавського уряду щодо колоністів була сприятливою. Так, 4 лютого 1857 р. молдавський уряд дав обіцянку всім мешканцям приєднаного краю зберегти цілісність і нерушимість їхніх прав, підкріпивши це грамотою князя Богоріді від 6 червня 1858 р. [16, С. 55]. За колоніями був збережений окремий адміністративний устрій – з них створили два повіти (Ізмаїльський та Калуго-Пруський) [12, С. 36]. Тому заспокоєні болгари не скористалися правом на вільне переселення. Із закінченням трьохрічного терміну відношення молдавського уряду до болгарських колоністів суттєво змінилося. В 1860 р. було піднято податки, на колоністів поширили рекрутську повинність. Це викликало незадоволення болгар. Кульмінацією цих процесів стали події в Болграді 8 листопада 1860 р. В цей день там зібралися представники від колоній для обговорення рекрутського питання. Проти беззбройних колоністів уряд застосував військо, що призвело до жертв не лише серед депутатів, а й серед жителів Болграда [5, С. 12]. Ця розправа викликала стихійний потік біженців із Болграда, які в кількості від 400 до 600 чоловік 12 листопада вже знаходилися на російському прикордонному карантинному пункті [3, С. 134-135].

Другою причиною можна вважати агітацію з боку Росії, позиція якої у підтримці переселення болгар базувалася на її зовнішньополітичних інтересах, оскільки поразка в Кримській війні похитнула її міжнародний авторитет. Активність Росії в цьому питанні проявилася не тільки в агітаційній діяльності, але й у прямих зверненнях до Молдавського уряду, в організації і фінансуванні самого переселення. Болгарські колоністи зі свого боку також надіялися на підтримку Росії. Ще в січні 1857 р. вони звернулися до Олександра II з Привітальним листом, в якому виразили свою вірність і прохання про заступництво [16, С. 47].

В переселенському процесі болгар крім політичних причин варто зазначити й економічні. Справа в тому, що ріст продуктивних сил в колоніях показав необхідність розширення земельного наділу для забезпечення молодих сімей. Так, в кінці 1860 р. з деяких болгарських колоній російської частини Бессарабії (Бургуджа, Іванівка, Главань) були відправлені до Таврійської губернії депутати для вибору землі під поселення [12, С. 11]. Проте масового переселення звідти не відбулося, бо уряд не мав можливості забезпечити їх землю.

Підготовка до переселення розпочалася відразу після болгарських подій. 26 грудня 1860 р., після доповіді міністра державного майна з питання дозволу переселення, цар дав згоду, вказавши, що переселення повинно відбуватися за умовами Положення Комітету чотирьох міністрів від 18 січня 1860 р. про поселення в Російській імперії закордонних вихідців-слов'ян [3, С. 11]. Ці умови передбачали надання земельного на-

ділу в розмірі 8 дес. на особу чоловічої статі, треба було прислати депутатів для вибору землі, для переселенців передбачалися пільги (звільнення на 6 р. від військової служби, звільнення на 8 р. від податків, повне звільнення, якщо є діти, від рекрутської повинності). Але деякі пункти цього положення стосовно колоністів були змінені. 23 січня 1861 р. для них був змінений порядок наділення землею – замість 8 дес. на душу встановлювалася норма 50 дес. на сім'ю [6, С. 76].

Порядок переселення вимагав попереднього обрання землі. Тому 20 березня представники колоній прибули до Одеси. Вони зробили це таємно, оскільки молдавський уряд відмовив їм у видачі паспортів [8, С. 234]. 17 квітня депутати від 9 колоній, оглянувши землі в Мелітопольському та Дніпропетровському повітах, підписали Акт, в якому зазначили, що ці землі їх зовсім не влаштовують [13, С. 29]. Подальші дії показали, що більшість з цих 9 колоній або домоглися поселення на інших землях, або зовсім відмовилися від переселення. В той же час в Бердянському повіті болгари в основному селилися на тих землях, які були зазначені в актах. Можemo констатувати, що якість запропонованої землі мала значний вплив на подальший хід переселення.

Молдавський уряд не був зацікавлений у даному процесі, він став на перешкоді переселенцям. Спочатку їм заборонили продавати своє рухоме майно. Потім поставили вимогу заплатити всі податки (державні та мирські) за три роки наперед. Саме тому, перші переселенці у серпні-жовтні 1861 р. вимушені були переходити кордон нелегально. Так мешканці колоній Тропокло і Новий Карагач перейшли кордон у повному складі, зв'язавши молдавських вояків.

У 1861 р. до Таврійської губернії були відправлені лише ті переселенці, які не встигли перейти кордон до жовтня. Переміщення відбувалося окремими партіями на чолі із спеціальними чиновниками, які підлягали безпосередньо П. М. Стрємоухову (він здійснював загальне керівництво переселенням слов'ян у 1861 р.). На допомогу цим чиновникам обиралися старшини з числа колоністів. Всього таких партій болгарських переселенців у 1861 р. було відправлено шість: у серпні – три, у вересні – дві і в жовтні – одна. Пересувалися вони з кордону через Одесу й Миколаїв до Мелітопольського та Бердянського повітів [8, С. 102].

Масове переселення відновилося лише весною 1862 р. Тепер воно здійснювалося під загальним керівництвом директора Петербурзької палати державного майна А. Ф. Гюне, який змінив П. М. Стрємоухова. Для пересування обрали три різних маршрути: Маяки – Кармази – Одеса – Миколаїв – Херсон; Акерман – Одеса – Миколаїв – Берислав; Бендери – Тирасполь – Миколаїв – Берислав. Пункти переходу через кордон знаходилися в Татарбунарах та Кубеї, а переправи через великі ріки (Дністер, Буг, Дніпро) – в Маяках, Миколаєві, Херсоні, Бериславі [8, С. 11]. У ході переселення та в перший час після прибуття на місце оселення колоністи отримали значну допомогу як з боку уряду, так і сільських громад та окремих осіб. З 1 квітня по 1 жовтня 1862 р. до Приазов'я переселилося близько 3,5 тис. болгарських сімей [8, С. 12]. Але ці дані не відображають точну кількість болгар, оскільки включають в себе албанців, молдаван, росіян, які також прибули з Бессарабії, і за документами значилися болгарами.

Другим потоком було переселення відінських болгар. На відміну від попередніх переселень, цього разу основну масу складали мешканці не східних, а північно-західних регіонів країни – Ломського, Белоградівського, Берковського та Відінського округів [16, С. 25]. Крім загальних причин, які були названі вище, переселення

відінців було викликане додатковими факторами, пов'язаними з еміграцією мусульман із Росії до Османської імперії. Адже, оселення мусульман призвело до погіршення становища болгарського населення краю, оскільки влаштування емігрантів повністю було покладено на болгар. Їх зобов'язували годувати татар, будувати для них житло, орати ниви тощо.

Правовою основою переселення стало вище зазначене Положення від 18 січня 1860 р. Що стосується турецької сторони, то тут питання дещо складніше. Як стверджують дослідники, скоріше за все спеціального договору між Росією та Туреччиною з цього приводу не було. Існувала лише приватна домовленість російського консула в Стамбулі Лобанова-Ростовського з турецьким урядом про те, щоб останній не чинив перешкоди [16, С. 36]. Ця домовленість ні до чого не зобов'язувала і турецькі урядовці всіляко ускладнювали переселення. Неоднозначним було ставлення до цього переселення болгарської громади. Одні підтримували його (як, наприклад, керівник Одеського болгарського настоятельства Н. Палаузов), а інші, на чолі з видатним революціонером Г. Павловським, сприйняли це негативно [16, С. 38-41].

Підготовка переселенців у далеку дорогу проходила поспіхом. Довгий час їм довелося стояти табором під Відіном, очікуючи паспорти. Коли документи нарешті були видані, переселенцям залишалося дуже мало часу для влаштування своїх справ (заготівля продуктів, медикаментів, одягу, продажу рухомого майна). Багато з них не встигали продати своє майно. Деякі переселенці навіть не мали часу отримати гроші з покупців. Переселення виявилось важким та довгим. Оскільки великі кораблі не могли увійти в гирло Дунаю, довелося робити пересадку, яка нерідко розтягувалася на декілька тижнів [9, С. 34-36].

Варто зазначити, що переселення до Криму відбувалося разом із всім потоком іммігрантів. Перша група болгарських переселенців прибула в Таврійську губернію на початку травня 1861 р. Інші групи відінців прибули на півострів пізньою осенню. Вони не прислали наперед депутатів для вибору землі, тому не могли зайняти назначених під заселення земель. Губернськими властями зі згоди А. Ф. Гюне було прийнято рішення розквартирувати їх в болгарських і німецьких колоніях – Старий Крим, Кишлав, Фріденталь [9, С. 40]. Селили всіх в будинках місцевих жителів, і кожний господар повинен був утримувати одну або дві сім'ї переселенців протягом двох місяців. Для розквартированих в колоністських будинках відінців Опікунський комітет і губерньська влада зобов'язувалися виплачувати кормові. Однак допомога на продовольство виплачувалася лише протягом перших двох місяців. В середньому кожному колоністському будинку перебування відінців обійшлося в 78 карбованців [6, С. 78]. Перебування в будинках болгарських і німецьких колоністів носило лише тимчасовий характер. Однак досить швидко виявилось, що вільна земля для переселення закінчується. Тому відінським селянам було запропоновано поступити в міщани міста Балаклави. Цю пропозицію прийняли лише 3 сім'ї, інші 12 звернулися до Міністра державного майна з проханням повернутись назад. Але відінці не мали права повертатися назад, тому що був підписаний контракт. Внаслідок цих подій на даній території була заснована нова болгарська колонія Ішунь-Болгарський.

Проте влада не завжди йшла назустріч переселенцям. Через це вже на початку 1862 р. почалися перші конфлікти між відінськими болгарами та місцевою владою. 4 лютого наглядач кримських колоній К. Гоффман жалівся А. Гюне на болгар, розквартированих в німецьких колоніях Нейзац і Розенталь, які відмовились сели-

тись на вказаній їм степовій території в Перекопському уїзді. Болгари вимагали під своє поселення землі з проточними водами, яких не було на відведених землях Перекопського уїзду. У відповідь К. Гоффман зупинив видавати кормові [3, С. 153].

Взимку 1861-1862 рр. в болгарських поселеннях краю почали з'являтися оголошення, де говорилося, що вже у січні турецький міністр закордонних справ Аліпаша обіцяє болгарам, які повернуться в Туреччину, різного роду пільги [1, С. 56]. Це не лише спричинило послаблення переселення болгар до краю, а й викликало бажання повернутися на Батьківщину. У відповідь на ці події відбулися зміни у переселенській політиці Російської імперії. 9 січня 1863 р. останнє масове переселення болгар до Росії було зупинено [14, С. 199]. Подальший ріст болгарського населення відбувався за рахунок природного приросту.

Отже, вирішення проблеми переселення болгар на територію Російської імперії відбувалося в рамках балканської політики уряду країни. Адже, після поразки у Кримській війні 1853-1856 рр. російська дипломатія прагнула зберегти свій вплив в Османській імперії і підвладних їй землях шляхом підтримки новітніх слов'янських народів. Саме тому процес переселення болгар займав в урядових колах Російської імперії одне із ключових питань.

Список використаних джерел

1. Барсов Н. П. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854-1884) и материалы для истории освобождения Болгарии. – Одесса, 1895. – 74 с.

Т. Прищепа, асп.

КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ БОЛГАР НА УКРАИНСКИЕ ЗЕМЛИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПОСЛЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ (1853 – 1856 ГГ.)

В статье проанализированы основные причины, обусловившие процесс переселения болгар на территорию Юга Российской империи после Крымской войны 1853-1856 гг и определены основные направления переселенческого движения. Особое внимание уделяется последней миграционной волне 1860-1863 гг, которая, собственно, и завершила болгарскую колонизацию в данном регионе.

Ключевые слова: болгары, переселение, Российская империя.

T. Prischepa, Graduate stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE MIGRATION OF BOLGARIANS ON THE UKRAINIAN AERTHS OF THE RUSSIAN EMPIRE AFTER THE CRIMEAN WAR OF 1853 – 1856.

This article investigates the fundamental causes and the process of migration Bulgarians on the Russian Empire after the Crimean War of 1853 – 1856. The article highlights the basic directions of migration. The special attention is spared to the last wave of migration Bulgarians 1860 – 1863, which, in fact completed the Bulgarian colonization in this region.

Key words: Bulgarians, migration, Russian Empire.

УДК 94(477)“16/18” Кочубеї

Н. Скрипченко, асп.

КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДИКАНСЬКИЙ МАЄТОК КОЧУБЕЇВ (II ПОЛОВИНА XVII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

У цій статті аналізується процес формування першого великого маєткового комплексу Кочубеїв у Диканьці, що становив основне ядро їх родових землеволодінь в Гетьманщині.

Ключові слова: Україна, Гетьманщина, Кочубеї, маєток.

Процес відокремлення старшини від решти козацтва, спостерігається перш за все, в економічній сфері. З середини XVII ст. козацька еліта перетворюється на великих землевласників, адже отримані за службу рангові володіння поступово примножуються та успадковуються нащадками. Центрами цих родових земель ставали дідові маєтки, як репрезентанти їх високого статусу у суспільстві. Перед сучасними дослідниками стоїть завдання визначити основні етапи та характерні

2. Батюшков П. Н. Бессарабия (историческое описание). – Спб., 1898. – 177 с.

3. Болгарське населення Південної України: Дослідження і документи. – Вип. I. – Запоріжжя, 1993. – 256 с.

4. Державин Н. С. Этнографическое развитие болгарских колоний в Бердянском уезде Таврической губернии. – СПб, 1902. – 257 с.

5. Иванов И. С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край. – Одесса, 1862. – 248 с.

6. Кашенко С. Г. Из истории крымских болгар // Сквозь века. Народы Крыма. – Симферополь: Академия гуманитарных наук, 1995. – Вып. 1. – 159 с.

7. Кеплен П. И. Об этнографической карте Европейской России. – Спб., 1862. – 312 с.

8. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб.: Тип. Нусвальта, 1869. – 568 с.

9. Носкова И. А. Крымские болгары в XIX – нач. XX вв: история и культура. – Симф., 2002. – 135 с.

10. Павленко В. Болгарии в Україні // Віче, 1995. – № 7. – С. 115-126.

11. Парижский трактат // Сборник договоров России с другими государствами 1856 – 1917. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 23-33.

12. Пачев С. И. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861-1863). – Мелитополь, 2007. – 89 с.

13. Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. – Одесса: Техник, 1909. – 34 с.

14. Скальковский А. А. Болгаро-славянские колонии // Памятная книжка Таврической губернии. Под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь, 1867. – 256 с.

15. Степанов Ф. И. Из истории переселения болгар у Південну Україну в 50-60-х роках XIX ст. // Український історичний журнал. 1996. – № 1.

16. Устав о колониях иностранцев в Империи // Свод законов Российской Империи. Т. 12. – СПб, 1857. – С. 20-25.

17. Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856-1877). – София, 1987. – 294 с.

Надійшла до редколегії 27.06.13

рисі маєткових комплексів козацької старшини, адже вони відіграли значну роль в суспільному та економічному житті українських земель.

Кочубеї були яскравими представниками козацької аристократії. Члени цього роду досить швидко зайняли провідне місце в середовищі старшини, що відобразилося на економічному потенціалі родини. Становлення Кочубеїв – магнатів розпочинається з II половини XVII ст., фактично першим ядром їхніх маєтностей ста-

© Скрипченко Н., 2013

ло село Диканька, навколо якого сформувався один з найбільших маєткових комплексів родини.

До аналізу формування та функціонування Диканського маєтку у своїй дисертаційній роботі звертався П. Клепацький. Окремі моменти стосовно історії роду Кочубеїв, а поміж тим і їх родового володіння, були підняті в публікаціях О. Лазаревського та В. Модзалевського. В сучасній історіографії цей маєток фігурує переважно в працях краєзнавців. Метою даного дослідження є спроба комплексного аналізу основних етапів формування Диканського маєтку Кочубеїв з моменту його утворення і до руйнації та еміграції останніх власників.

Джерельну базу цього дослідження склали документи втраченого архіву Кочубеїв, що на сьогодні зберігаються в Державному архіві Полтавської області, а також матеріали Центрального державного історичного архіву України у Києві, які містяться в фондах: Ф. 51 – Генеральна військова канцелярія, Ф. 57 – Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.), Ф. 1219 – Особовий фонд старшинсько-дворянського роду Скоропадських. Формування і трансформації маєткового комплексу Кочубеїв з XVII ст. дозволяють простежити, насамперед, майнова та юридична документація – дарчі і купчі акти, тестаменти, гетьманські універсали та царські укази.

Згідно родової легенди, засновник роду Кочубеїв, який "почитався в числі знатнейших благородных в Татарском народе" [8, с. 49-50], походив з Кримського ханства і переселився на територію України в середині XVIII ст., прийнявши православ'я під ім'ям Андрія. Збирачем земель на Полтавщині став канцелярист Василь Леонтійович Кочубей (бл. 1640 – 1708 рр.), який дослужився до рангу генерального писаря (1687 – 1699 рр.) та генерального судді (1699 – 1708 рр.).

Щодо села Диканьки, то на думку історика П. Клепацького, вона ще не існувала на час Хмельниччини, а почала осаджуватися і заселятися під час руху переселенців з правого на лівий берег Дніпра в I половині XVII ст. [6, арк. 14] Важливим чинником у земельній політиці старшини, крім службового просування, залишалися вигідні родинні зв'язки. Кочубей не став винятком у цьому питанні, адже початок його володінням на Лівобережжі поклав шлюб з Любов'ю Жученко, дочкою відомого полтавського полковника Федора Жученка. Саме тесть подарував йому у 1680 р. частину диканських ґрунтів [5, арк. 15], тим самим давши поштовх Кочубею для заволодіння навколишніми землями. Досить скоро в 1687 р. гетьман І. Мазепа закріплює за генеральним писарем село Диканьку Першої полкової сотні Полтавського полку (нині – смт Диканька Полтавської області), а також маєтності в Ніжинському полку. Генеральний писар В. Кочубей був близькою особою до І. Мазепи, а тому частіше перебував з родиною у власному будинку в гетьманській столиці Батурині. Хоча на лютий 1708 р. охтирський полковник Ф. Осипов доносив князю Д. Голиціну: "И ныне Кочубей, отбиваясь от иудейства, и чтоб ему не быть при его зраде, приложил к себе болезн и живет в *маетности своей в селе Диканце* [курсив – С.Н.]" [3, с. 375].

На цьому етапі становлення маєткового комплексу, В. Кочубей налагодив виробництво в ньому горілки, меду, селітри; вирощення худоби та зернових. У маєтності також зберігалася частина майна Кочубея, а сам він свідчив про свої "пожитки" так: "лошадей, де у него есть триста, тако же быков и овец довольно число, и лутчей, де их пожиток в том" [3, с. 404]. Аналізуючи, матеріали текстів допитів генерального судді, часто стикаєшся із применшенням кількості, або і запереченням свого багатства, можливо для того, щоб уник-

нути конфіскації майна при судовому розгляді справи про донос. Потрібно нагадати, що генеральний суддя та його свояк полковник І. Іскра, організували серію доносів на гетьмана І. Мазепу, звинувачуючи його у зраді російського царя Петра І, а також у інших протизаконних діях.

Визначна роль Диканського маєтку, підкреслюється тим, що саме тут зосереджувався родовий архів Кочубеїв, який на сьогодні є втраченим. Реконструюючи його початковий склад ми припускаємо, що саме В.Л. Кочубей, першим почав збирати документи родини. Подальший пошук писемних джерел дав можливість підтвердити, що архівів у родини було декілька і розміщувалися вони у найбільших селах: с. Диканька, с. Ярославець, с. Дубовичі та можливо с. Кунашівка. З тих матеріалів, які наразі збереглися від Диканського архіву видно, що вони стосуються переважно володіння Кочубеїв у Полтавському полку.

Крім ведення господарства, В. Кочубей був також щедрим донатором церкви. Генеральний суддя повідомляв про виділення коштів на церковне будівництво: "нехай тое не будет в лицемерие, и на будование килких церков деревянных що выложилось" [3, с. 407]. Імовірно, однією з них була дерев'яна Миколаївська церква, збудована за благословення чернігівського архієпископа Лазаря (Барановича).

Родина досить скоро стикнулася з проблемами, адже після спроби В. Кочубея викрити І. Мазепу, його було страчено 14 липня 1708 р., а родичі втратили свої землі, в тому числі і Диканьку. Реабілітація Кочубеїв та Іскрів відбулася лише після переходу гетьмана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. До влади в Гетьманщині приходить родич Кочубеїв – І. Скоропадський, який і ініціює повернення земель, що були у власності страченого судді та видає відповідний універсал від 15 грудня 1708 р. Всі ці надання було підтверджено царською грамотою датованою 3 березня 1710 р. Тож, з цього часу офіційно Диканька з рештою земель поверталася до Кочубеїв. Родина активно розпочинає накопичення володіння в Полтавському полку, частину з яких отримала у спадок від Параски Іскрівни, сестри Л.Ф. Кочубея.

Наступний етап становлення Диканського маєтку припадає на період діяльності Василя (II) Васильовича Кочубея (? – 1743 рр.), що став прямим спадкоємцем генерального судді. Щодо його брата Федора (? – 1729 рр.), то йому з матір'ю відійшли володіння в Ніжинському полку [7, с. 393 – 395]. На момент смерті Федора, Василь (II) був на уряді полтавського полковника і став єдиним спадкоємцем по чоловічій лінії. Як відомо В. Кочубей не проживав у Диканьці, а мав будинок в селі Жуки, яке отримав від діда Ф. Жученка в 1709 р. [1, с. 68]. Хоча це не означає, що полковник не займався благоустроєм родинних володіння: він провів більше 70 купівель нерухомого майна в Диканьці та її околицях. Згідно ревізії 1718 р., кількість посполитого населення становила тут 382 особи та ще 24 слуги [1, с. 134]. Свідченням того, що Диканька ще не була центром Полтавських володіння, став факт передачі її у спадок не старшому сину Семену, а підстаршому – Павлу (1736/ 1737 – 1786 рр.), який заволодів селом з угіддями, згідно батьківського заповіту від 1743 р. [5, арк. 109].

П. Кочубей, який вступив в службу 14 липня 1757 р. бунчуковим товаришем, з 1763 р. був призначений в Полтавський повіт підкоморієм, а в 1773 р. пожалуваний в надвірні радники, потім після тимчасової відставки за станом здоров'я він повернувся до виконання служби і отримав у 1781 р. чин статського радника [12, арк. 37]. П. Кочубей зробив все можливе, щоб Диканька перетворилася на прибуткову маєтність. За матеріала-

ми Генерального опису Лівобережної України (1765 – 1769 рр.) він мав у своєму володінні 2 дерев'яні будинки, 2 шинки, 100 вуликів, 1 цегляний завод, орні землі та пасовища, сади та рибні ловлі. Підданих селянських дворів нараховувалося 262 та 2 бездворові хати, в яких проживало 1786 осіб і в тому числі 15 дворових людей [9, арк. 119 – 120]. Звісно, весь маєтковий комплекс становили не лише с. Диканька, до нього варто віднести інші прилеглі території (села, хутори та ґрунти). Імовірно, їх ядро склалося за життя П. Кочубея, до них відносимо володіння в Полтавському полку: саме село Диканька з прилеглими хуторами на річці Говтві, село Нові Млини, Іскровка Ровенська, Брусівка, Кочубеївка з хуторами, слобода Гуджуловщина і Глобовщина, а також декілька підварків біля Полтави на річці Ворсклі [9, арк. 81 – 81 зв.]. П. Клепацький вважав, що маєток займав майже половину Полтавського повіту (над річками Говтвою, Ворсколю, Коломаком) та частину Костянтинградського (Глобовщина), а його колонії знаходилися в Чорноморських степах Правобережжя (від Інгульця, через Кінську до Дніпрових гирл) [6, арк. 20].

П. Кочубеєм було налагоджене розгалужене господарство; основними заняттями в маєтку було товарне землеробство і тваринництво. Найбільше орних земель було в Диканьці – 1718 десятин 1383 сажнів та 2248 десятин сінокосів, крім того 8 лісів. Поширення товарного землеробства на Лівобережжі створило економічне підґрунтя розвитку млинарства. Кочубеї контролювали млинарські промисли, про що свідчить наявність водяних млинів, для будівництва яких загачувалися греблі.

Проаналізувавши показники кількості худоби в маєтку за 1766 – 1769 рр., ми дійшли висновку, що товарний характер мало в першу чергу розведення овець (2727 голів) та великої рогатої худоби (5928 голів) [9, арк. 84 зв. – 105].

Успадкував Диканьку від батька молодший син Віктор, 10 червня 1786 р. [10, арк. 1 зв.]. В. Кочубей (1768 – 1834 рр.), завдяки підтримці впливових родичів, серед яких був дядько Олександр Безбородько (матір'ю В. Кочубея була Уляна Безбородько), зробив блискучу кар'єру при царському дворі, він розпочав службову кар'єру дипломатом у Швеції, Англії, Туреччині; повернувшись до Петербурга керував колегією іноземних справ, дослужився до віце-канцлера і міністра внутрішніх справ; став графом (1799 р.) та князем (1831 р.) Російської імперії. Не дивно, що особа з таким послужним списком, не була схильна до рутинного сільського життя, а тому В. Кочубей не мав бажання повертатися до батьківського маєтку в Диканьку. Першою померла його мати, а в 1786 р. – батько. За бажанням сина, подружжя Кочубеїв було поховано в Троїцькій церкві с. Диканьки, яку було збудовано в 1780 р. за сприяння П. Кочубея. Вона була споруджена на місці дерев'яного храму Різдва, який згадується в документах під 1778 р. [14, с. 233]. Після цього О. Безбородько намагався застерегти племінників і скерувати їх на вірний шлях, щоб вони не кидали службу, зайнялися господарством, а також не вели розгульне життя [3, с. 40].

Після повернення на батьківщину В. Кочубея між ним та імператором Палом І назрів конфлікт. Тому В. Кочубей, 15 січня 1800 р. з молодою дружиною Марією Васильчиковою, приїздить до Диканьки. В одному із листів до свого товариша Воронцова, Кочубей скаржився на життя поміщика, яке було йому не цікавим, сільським господарством він ніколи не цікавився і способи його ведення вважав застарілими, своїх селян – лінивими і повільними, життя своє він намагався налагодити на "англійський манер" [12, арк. 30]. Захоплення В. Кочубея Європою далось взнаки, бо в самій Диканьці

він почав будувати розкішний двохповерховий кам'яний палац за проектом архітекторів Дж. Кварнегі, Фераре, Таманте, М. Львова, Л. Руска. Цей палац був розписаний кріпосним художником, розписом якого захоплювався князь Куракін. Будинок мав більше 100 прекрасно оздоблених кімнат. Навколо палацу був розбитий великий парк з просторими оранжереями, озером і двірською церквою на честь апостола Павла [6, арк. 14]. Ця цегляна Павлівська, або Свято-Павлівська церква, відома в джерелах ще з 1786 р., була зачинена вже 1824 р. через аварійний стан, а все її майно було перенесено до Миколаївської церкви [14, с. 234-236]. Щодо останньої, то вона була збудована ще в 1754 р. П. Кочубеєм, за сприяння митрополита Київського Тимофія (Щербацького) [4, с. 147 – 150]. Згодом на місці дерев'яної церкви було збудовано кам'яну у 1797 р. в стилі класицизму за проектом зодчого М. Львова. Ця церква перетвориться на родову усипальницю, яка збереглася і до нині. Також В. Кочубеєм була збудована в 1805 р. домовна церква на другому поверсі палацу на честь Марії Єгипетської. П. Клепацький припускає, що в цій церкві мав замолюватися гріх Мотрії Василівни Кочубей, хрещениці гетьмана І. Мазепи, а також мало відомої Аграфени Павлівни Кочубей, що втекла з дому і проти волі батьків одружилася з офіцером Фроловим-Багреєвим [6, арк. 82].

Саме в цьому палаці граф Кочубей, приймав імператора Олександра І, де на його честь збудував у 1820 р. Триумфальну арку в стилі класицизму, яка до сьогодні стоїть при в'їзді до Диканьки. На час володіння цим маєтком В. Кочубея, велика увага приділялася лісництву, для догляду за яким нерідко наймалися іноземці. Крім того, на території маєтку було збудовано вівчарню, кінський, поташний, селітриний, восковий заводи, пошту. До маєтку завозилися екзотичні рослини, які висаджувалися в оранжереях та в парку навколо палацу. Напевно, вся ця розкіш призвела до збитковості родового маєтку, бо як пише сам В. Кочубей в заповіті: "село Диканька, був малоземельное, по достоинству своему хуже прочих имений, требует расходов на содержание господского дома и садов" [11, арк. 749]. Але за В. Кочубея село Диканька дійсно стало родовим центром, який об'єднував навколо себе села: Диканьку, Балясне, Піщани, Надежду, в яких за останньої ревізії проживало 1 973 представників чоловічої статі; села Чутове, Іскровка, Кочубеївка і "деревни" Новопавлівка, Буцьківка, Гужуловщина і Свинківка, в яких населення чоловічої статі складало 2 300 осіб [11, арк. 748]. На цьому ж етапі Кочубеї активно заселяли степові регіони своїми переселенцями, особливо в Херсонській губернії (с. Іванівка, Козацьке, Наталкине, присілки Ганнівка та Миколаївка), але всі ці володіння починають з'являтися після купівлі в 1802 р. с. Загрядівки, що стане центром новоросійських маєтків князів Кочубеїв [6, арк. 16-17].

Останнім власником Диканського маєтку з навколишніми землями став онук Віктора Павловича – генерал-лейтенант Віктор Сергійович Кочубей (1860 – 1923 рр.). За прихильність до збереження монархії, він був заарештований в ході Лютневої революції 1917 р. У Диканьці постійно проживала лише його дружина Олена Костянтинівна. Після звільнення з-під арешту В.С. Кочубея родина була змушена емігрувати. Кочубеї, тікаючи, від небезпеки залишили все своє майно в маєтку. У ньому зберігався архів, а також сімейні реліквії: одяг в якому стратили В.Л. Кочубея, його зброя та церковне начиння.

Після революції працівниками Центрального історичного архіву Полтавщини та картинної галереї, було врятовано частину майна Кочубеїв. Збереглися реєстри предметів, що їх встигли вивезти з палацу: "7 квітня

1919 року було доставлено в Полтаву з Диканьки 185 картин. 14 квітня того ж року – 33 вироби з фарфору, 72 одиниці старовинної зброї, 58 цінних книг. 21 квітня – більше 50 картин, 25 старовинних, в дорогий оправі ікон, 70 предметів із срібла і бронзи, 299 виробів із фарфору, меблі і різне церковне начиння [13]. Це лише частина тих цінностей, які містив будинок Кочубеїв, адже він уже до того був пограбований в ході революції. Дуже вчасно з палацу вивезли частину майна, бо в кінці 1919 р. він згорів дотла. Надалі речі Кочубеїв потрапили до Полтавської картинної галереї, документи – до архіву, частину вивезено до Москви. Доля нещадна до майна Кочубеїв, адже в ході Другої світової війни багато чого було втрачено, в тому числі і родовий архів.

Таким чином, Диканський маєток займав провідне місце в системі володінь Кочубеїв за часів Гетьманщини та Російської імперії. Розпочавши укрупнення маєткового комплексу навколо села Диканьки, Кочубеї домоглися створення провідного економічного центру в цьому регіоні. Варто відзначити, що цей маєток першим почав оформлюватися з решти володінь Кочубеїв, а також, імовірно, мав значення родового центру, адже тут проживав засновник даного клану. З поміж інших маєтностей Ніжинського та Стародубського полків, Диканський маєток став символом роду Кочубеїв.

Н. Скрипченко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДИКАНСКОЕ ПОМЕСТЬЕ КОЧУБЕЕВ (II ПОЛОВИНА XVII – НАЧАЛО XIX ВВ.)

В этой статье анализируется процесс формирования первого большого поместного комплекса Кочубеев в Диканьке, который составил основное ядро их родовых землевладений в Гетманщине.

Ключевые слова: Украина, Гетманщина, Кочубеи, поместный комплекс.

N. Skripchenko, Postgraduate
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE DIKANKA'S ESTATE OF THE KOCHUBEY'S (II HALF OF THE XVIII CENTURY – BEGINNING OF THE XIX CENTURY)

In this article the process of the forming the first large estate complex of the Kochubey's in Dikanka, which was the base core of their kin's landownings in the Hetman state is analyzed.

Key words: Ukraine, Hetmanschyna, Kochubeys, estate complex.

УДК 94(477) "1940/1960"

І. Трецова, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У КРИМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РР.)

У статті розглянуто особливості соціального становища переселенців у Криму в другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр.

Ключові слова: переселенська політика, переселення, міграція, депортація, господарсько-побутове забезпечення.

Переселенська політика радянської держави в Криму відбувалася за умов функціонування екстенсивної економічної моделі, і була визначальною у відбудові народногосподарського комплексу Криму в повоєнний період. Міграційні процеси другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. спричинили докорінні зміни у традиційному укладі населення півострова та вплинули на соціально-економічне та національно-культурне становище Криму.

У радянській історіографії висвітлення міграційних процесів другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., відбувалось у рамках досліджень, покликаних показати досягнення радянської влади в економічному та соціальному розвитку Кримської області. Зок-

Список використаних джерел

1. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730 / Упоряд. І. Бутин. – Полтава: БАТ "Видавництво "Полтава", 2007. – 176 с.
2. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – 347 с.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.О. Павленко. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1144 с.
4. Затворницький П. Церковь Святителя Николая въ селении Диканьке Полтавской губернии // Полтавские Епархиальные ведомости. – 1869 г. – № 6, 15 марта. – С. 145 – 163.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. Х, спр. 8438, 229 арк.
6. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 17465, 209 арк.
7. Лазаревський А. Описание Старой Малоросии: В 3 т. – К., 1893. – Т. 2. – IV, 521, XXV с.
8. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской Империи: В 20 т. – СПб., 1799. – Т. 3. – 150 с.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп. 2, спр. 252, 361 арк.
10. ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 60, 3 арк.
11. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 7. Арк. 748 – 760.
12. ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 3, спр. 14, 79 арк.
13. Черепаша М. Куди поділися цінності князів Кочубеїв // Трудова слава. – 1992. – № 63. – С. 2.
14. Шевченко Л. Духовні фундації родини Кочубеїв на Полтавщині // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та наукові методичні праці. Збірник наукових праць, 2011. – № 18. – С. 229 – 239.

Надійшла до редколегії 27.06.13

рема, у такому контексті написані праці М. С. Кур'янова [6], І. Т. Твердохлебова [11], І. С. Чирви [7] та ін.

У пострадянський період спостерігається посилення інтересу учених до вивчення соціально-економічної історії Криму. У дослідженнях В. М. Брошевана [1], В. І. Сергійчука [9], Н. О. Сидоренка [10] знайшли відображення окремі аспекти здійснення переселенської політики, руху міграційних потоків і забезпечення переселенців у Криму.

Історіографічний аналіз наукової літератури засвідчує, що висвітлення зазначеної теми має фрагментарний характер. Комплексного аналізу проблеми соціального становища переселенців у Криму в першій половині 1940-х – другій половині 1960-х рр. фактично не було здійснено.

Крим у Другій світовій війні зазнав величезних демографічних і матеріальних втрат. Як наслідок, виробничі потужності промислових підприємств півострова за роки війни скоротилися на 90%, а обсяг валової продукції був нижчим рівня 1913 р. Якщо до війни у Кримській АСРР РРФСР проживало 1127 тис., то на час звільнення від німецько-румунських військ тут залишалося лише 615 тис. жителів [9, с. 189]. Додатковим демографічним ускладненням стала масштабна депортація, що розпочалася відразу після звільнення Криму. Вже в липні 1944 р. Берія доповідав Сталіну, що виселення з Криму татар, вірмен, болгар і греків закінчено. Усього, за даними РНК СРСР, було депортовано з Криму приблизно 230 000 осіб [1, с. 66].

Тим часом Раднарком СРСР прийняв постанову "Про першочергові заходи з відновлення господарства Криму" та виділив 37 250 тис. крб. [1, с. 66]. Але підняти з руїн економіку Криму не було кому. Після депортацій і без того зруйноване війною господарство республіки позбавилося багатьох тисяч робочих рук, спеціалістів, досвідчених працівників, керівників.

У післявоєнні роки нагальною проблемою було заселення спустілих міст і сіл Криму. Особливо гостро стояло питання кількісного зростання сільського населення, оскільки, більшість представників депортованих етносів – 82% татар, близько 90% німців, 88% болгар проживало у сільській місцевості [10, с. 4]. На початку 1945 р. в 7 з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців, а кількість працездатного населення в колгоспах скоротилася на 60%. У результаті вже 12 серпня 1944 р. Державний Комітет Оборони СРСР виніс постанову № 6372с "Про переселення колгоспників у райони Криму", яка визнавала необхідність заселення сільської місцевості колгоспниками з областей УРСР і РРФСР. Постановою визначалися напрямки та структура міграцій, встановлювалися пільги для переселенців. Зокрема, кожна сім'я мала отримати одноразово грошову допомогу в розмірі 2500 крб., з колгоспників списувалися усі борги і вони звільнялися на рік від державних податків, страхових платежів та від поставок державі сільськогосподарської продукції [5, арк. 1-3]. Проте, дані приписи значно відрізнялися від реалій життя і не були реалізовані на практиці.

На початку осені 1944 р. до Криму прибули перші переселенські ешелони, в яких приїхало 17 040 сімей у складі 62 104 осіб [5, арк. 1.]. Детальніше характеризуючи ці переселення, варто зазначити, що за офіційною версією вони мали добровільний характер. Однак П. Полян у своєму дослідженні, класифікуючи види міграцій, переселення родин у 1941 – 1946 рр. до спустошених унаслідок депортацій територій називає примусовими компенсаційними міграціями. Адже держава впливала на обставини і фактори індивідуального прийняття рішень про переселення. У цьому випадку, мається на увазі цілеспрямований адміністративний тиск на волевиявлення населення [8]. З самого початку процесу переселення родини переселенців зіштовхнулися з проблемами та незручностями. Зокрема, під час переселення до районів Криму, переселенцям на збори надавалося мінімум часу. З собою вони могли взяти лише найнеобхідніші речі. Перевозилися родини переселенців у непридатних для людей вагонах. Вони були погано оснащені, а іноді, навіть, не вимиті від цементу і вапна [15, арк. 26]. Тому перебуваючи кілька тижнів у дорозі, переселенці, у переважній більшості діти та жінки, відчували побутові незручності.

У Криму новоприбулих мешканців розселили у 18 районах. Найбільша кількість сімей була направлена до Алуштинського району, Балаклавського, Бахчиса-

райського, Куйбишевського, Судакського району [5, арк. 2]. У переважній більшості переселенські потоки склалися з селян Воронежської, Курської, Ростовської, Тамбовської областей, а також Ставропольського та Краснодарського краю. Менша кількість переселенських сімей направлялась з областей Української РСР [10, с. 5]. Незважаючи на агітаційні заклики здавати усі сільськогосподарські продукти державі, обіцяючи повну компенсацію на місцях вселення, переселенці привезли з собою 5 371 корову, 846 телят, 3570 овець і кіз, 1362 свині, 18784 птиці та 87 бджолосімей [1, с. 84].

Приїхавши до Криму переселенські родини сам на сам опинилися з чималою кількістю проблем. Процес їх облаштування в Криму був покладений на обласні, районні та колгоспні органи управління, але відбувався вкрай неорганізовано. Зокрема, у спеціальній постанові ЦК ВКП(б) від 5 липня 1946 р. "Про роботу партійних, радянських організацій з господарського облаштування та закріплення переселенців" зазначалося, що радянські організації області безвідповідально віднеслися до господарського облаштування та закріплення переселенців – найголовнішого господарсько-політичного завдання. Місцеві органи влади не справлялися з величезними потоками переселенців. Відсутність кваліфікованих керівників у колгоспах суттєво гальмувала процес закріплення переселенців на місцях. Неосвічені та без необхідного досвіду керівники були не в змозі забезпечити потреби переселенців, організувати роботу колгоспів і сприяти подальшому розвитку економіки [5, арк. 5-10].

У колгоспах області переселенці мали заселитися у колишні будинки виселених татар, вірмен, греків і болгар. Вони передавалися їм разом із господарським інвентарем, предметами побуту, посівами, насадженнями та худобою. Однак, облік та опис майна спецпереселенців під час депортації проводився зі значними порушеннями. Не було вжито заходів зі збереження цілісності як самих будівель, так і предметів побутово-господарського призначення. Зокрема, придатні для життя будинки та квартири відразу самовільно займали місцеві жителі. Речі побутово-господарського призначення розкрадалися на усіх етапах обліку, складування й охорони майна спецпереселенців. Не була як слід організована й охорона худоби, яка без догляду вешталася землями спустошених колгоспів і, як наслідок, була розкрадена [1, с. 71-81]. У результаті, станом на 11 вересня 1946 р. з 21 284 будинків виселених народів за колгоспниками-переселенцями за державними актами було закріплено лише 10 145 будинків, ще 4 634 будинки залишалися вільними, з яких тільки 401 будинок був придатний для життя [5, арк. 45]. Будівництво нових та відбудова зруйнованих будинків проводилася повільно та неякісно. Зокрема, план будівництва у 1947 р. був виконаний на 52,8%. Серед основних причин невиконання плану будівництва Кримоблвиконком виокремив відсутність керівництва з боку райвиконкомів і недостатнє використання місцевих будівельних матеріалів [5, арк. 17]. У наступні роки, значного покращення забезпечення переселенців будинками не відбулося. Зокрема, в 1950 р. тільки у Балаклавському районі без даху над головою залишилася 71 родина, у Білогірському – 42, Ялтинському – 64 родини. Новопоруджене сільське помешкання не відрізнялось якісними характеристиками, і як правило, вже через рік потребувало ремонту [2, арк. 1]. Була завищена собівартість будинків, яка складала 16 і більше тис. крб., що стало серйозною причиною затримки переоформлення кредитів з колгоспів на колгоспників-переселенців. Загалом, контроль за використанням коштів, виділених на переселенські заходи здійснювався на неналежному рівні, що

негативно впливало на побутове забезпечення переселенців [2, арк. 3].

Незадовільно проводилось забезпечення переселенців присадибними ділянками. За даними Переселенського відділу у 1950 р. їх не мало лише 18 родин переселенців, проте, фактично таких прикладів значно більше. Так, лише у колгоспі імені Сталіна Старо-Кримського району в 1950 р. присадибні ділянки не виділені були 24 родинам. Не кращим було становище і в інших районах [2, арк. 2]. Близько 35% присадибних ділянок взагалі не використовувалися під посіви через те, що вони були суходільними, а ґрунти неродючими [13, арк. 5]. Ще більше переселенців скаржилися на постійні неврожаї городини. У результаті, колгоспники не могли заготувати на зиму і продуктів харчування, і кормів для худоби [12, арк. 20а]. Переселенці та їх родини були буквально поставлені на межу фізичного виживання. У 1945 р. на один трудовень припадало 4 крб. 96 коп., у 1946 – 4 крб. 50 коп. У 1947 р. на один трудовень видавали 500-800 г хлібу, за повної відсутності овочів та фруктів [10, с. 7]. У грудні 1950 р. за вказівки облвиконкому колгоспникам-переселенцям було видано по 50 кг зерна на одного члена родини та по 20 кг на кожну особу [5, арк. 47]. Але цього було замало щоб прогодувати родину. До того ж, вкрай незадовільно здійснювалася видача продуктів харчування за обмінними квитанціями. Переважна більшість переселенських сімей не мала худоби та свійської птиці, оскільки, через відсутність кормової бази, колгоспники відмовлялися від придбання корів за рахунок позик і позбавлялися худоби, що надавалася в якості допомоги [2, арк. 2]. Недостатнім було забезпечення колгоспників-переселенців промисловими товарами. У сільських магазинах області не вистачало таких товарів як керосин, лампи, сірники та сіль. В окремих переселенських районах поставки промислових товарів зовсім були відсутніми [5, арк. 47].

Через низьку трудову дисципліну та погану організацію праці у колгоспах, працездатні члени переселенських родин не відразу направлялися на постійні місця роботи. Крім того, господарства області мали низьку врожайність та доходи, через що переселенці не вбачали перспективи залишатися в Криму. Тому вже у жовтні – листопаді 1944 р. мали місце окремі випадки повернення переселенців. Надалі їх кількість стрімко зростала. І вже у 1946 р. з 5818 сімей, що переїхали до Криму, самовільно виїхало 4 203 сім'ї [5, арк. 8]. Незважаючи на те, що до самовільно вибулих застосовувалися суворі покарання, аж до судових санкцій, селяни, у переважній більшості вихідці з областей РРФСР, полишали півострів. Із загальної кількості 18 040 сімей на 1 серпня 1949 р. залишилося в Криму лише 8173 сім'ї, інші повернулися в рідні місця [9, с. 194]. Тому в 1949 р. знову відновився процес переселення до Криму. Наступного року була видана Постанова Ради Міністрів РРФСР від 5 листопада 1950 р. №1460 "Про незадовільне господарське облаштування переселенців Кримської області". Проте суттєвих зрушень у господарсько-побутовому забезпеченні переселенців у наступні роки не відбулося. І вже у 1949 р. вибуло 286 родин, у 1950 р. 794, з яких 528 родин переселенців лише 1950 р. Протягом наступних трьох років півострів залишили ще 1 687 сімей. Найбільша кількість родин вибула з Судакського, Алуштинського та Старокримського районів [2, арк. 2].

Отже, процес заселення спустошеного у наслідок війни та депортацій Кримського півострова на початку 1950-х рр. опинився на межі зриву. Це в свою чергу, гальмувало відновлення економічного потенціалу Криму, особливо, сільського господарства. Віддаленість

Криму від території РРФСР, фактична відсутність господарських зв'язків між ними, недостатня увага керівництва республіки до проблем півострова призвели до того, що на середину 1950-х р. Кримська область стала одним із відсталіх регіонів, а чисельність населення ледь досягла довоєнного рівня.

Складне становище, що склалося на півострові у повоєнні роки, спричинило передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР на початку 1954 р. У наступний період, процес переселення до Криму керувався з Києва, а переселенцями були переважно жителі із областей Української РСР. Зокрема, у 1954 р. із Вінницької, Житомирської, Київської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей до Кримської області переїхало 1 747 родин. У 1955 р. було переселено ще 2 949 родин, чисельністю 11 635 осіб, з яких 6 758 осіб працездатного населення [11, арк. 46]. Наступні роки позначилися збільшенням переселенського потоку на півострів. У результаті, у 1956 р. до Криму було переселено 3 477 родин [16, арк. 24-25]. До 1957 р. переселення проводилося переважно із центральних областей Української РСР. Проте, з 1957 р. почалося масове переселення вихідців із західних областей УРСР. Планом цього року передбачалося відправити на півострів з Волинської області 600 родин, Рівненської – 100, Дрогобицької – 600, Станіславської – 950, Львівської – 300, Тернопільської – 1150 і Чернівецької – 500 [9, с. 238]. Усього у 1957 р. до Кримської області було переселено 6 101 родину, чисельністю 23 027 осіб, з яких 13 646 осіб працездатного населення [17, арк. 22]. Надалі, впродовж 1958 – 1966 рр. до Криму щороку переселялося від 4,5 [3, арк. 81] до 6,5 [4, арк. 2] тис. сімей, за середньостатистичної чисельності родини 3-4 особи. Як правило, у кожній родині було двоє працездатних її членів. Працездатне населення направлялося у колгоспи та радгоспи області [14, арк. 42-47].

Житлове будівництво для переселенців, зазвичай, здійснювалося за рахунок пільгових позик Держбанку СРСР, а у деяких випадках за рахунок власних коштів господарств. Під плани будівництва надавалися матеріально-технічні ресурси, а проводилося воно силами самих господарств. Однак, виділені кредити та матеріально-технічні ресурси, як і у попередній період, не завжди використовувалися за призначенням. З метою виконання поставлених планів, колгоспне керівництво направляло виділені на переселенські заходи гроші та ресурси на будівництво господарських приміщень і забезпечення господарських потреб колгоспів. Зокрема, лише у 1958 р. в області було виявлено використання кредитів не за цільовим призначенням у сумі 284 тис. крб. [3, арк. 12]. Організовані з метою будівництва переселенських будинків, будівельні бригади, у переважній більшості були малочисельними та створювалися формально [14, арк. 43-44]. Низькою залишалась якість будівництва. Через відсутність контролю у колгоспах, збудовані будинки мали недоліки та великі технічні дефекти. У Сакському районі з 49 будинків жоден не був прийнятий колгоспниками за актом через відсутність підлоги, дверей і вікон. Також вирішення потребувала проблема забезпечення переселенців на зиму вугіллям і дровами. У результаті, 255 родин з переселенців 1955 р. та 91 родина з 1956 року не мали власного житла [14, арк. 43-45].

Обговоренню цієї проблеми було присвячено спеціальну нараду у Сімферополі 7-8 травня 1957 р., на якій уряд УРСР визначив конкретні напрямки роботи щодо організованого переселення та своєчасного забезпечення житлом переселенців [9, с. 238]. У результаті усі 4496 родин 1957 р. вселення, протягом року отримали

будинки. А у 1961 р., вперше, на відміну від попередніх років, усі переселенські родини були відразу заселені у забезпечені паливом будинки. Частина переселенських родин була заселена у будинки, які зводилися за одним проектом "Тип 5а" і мали дві кімнати, кухню, вітальню, комору та веранду. Житлова площа складала 29,8 кв. м, а корисна – 41,71 кв. м [18, арк. 5].

На початок 1960-х рр. значно покращилося господарсько-побутове забезпечення переселенців, що стало результатом економічного розвитку сільського господарства та покращення економічного становища господарств області. Зокрема, у 1961 р. в окремих колгоспах переселенські родини відразу були забезпечені паливом, предметами побуту та продуктами харчування, отримали від колгоспів свійських птахів та тварин [18, арк. 5-7]. У той час, як у попередні роки більшість переселенських родин не мали худоби, оскільки її не було у достатній кількості у продажу, натомість вартість у 1,5-2 рази перевищувала позику, що надавалася на її придбання [14, арк. 43].

Зі зміцненням економіки колгоспів і радгоспів протягом другої половини 1950-х – на початку 1960-х рр. значно покращилась організація праці в господарствах області. Зокрема, працездатне населення з числа переселенців з перших днів було влаштовано на роботу в створені бригади рілляництва, тваринництва, городництва, садівництва, виноградарства, тютюнництва, будівництва. З метою навчання переселенців на базі господарств Кримської області були організовані курси механізаторів та шоферів. Жінки, які у переважній більшості направлялися працювати на виноградники, попередньо повинні були пройти курси з догляду й обрізки винограду [4, арк. 4]. Організація навчання переселенців, з одного боку, дозволяла переселенцям освоїти особливості господарювання в Криму, а з іншого боку, забезпечувала сільське господарство області кваліфікованими кадрами.

Результатом усіх ужитих заходів з метою поліпшення соціального становища переселенців стало стрімке скорочення відтоку переселенських родин. Зокрема, якщо у 1954 р. вибуло з Кримської області 23,1% [16, арк. 46-47] переселенських родин, у 1960 р. 20,1%, то у 1961 р. лише 6,3%. Зокрема, цього року з 62-х (45,2%) господарств Кримської області не вибуло жодної переселенської родини [17, арк. 7, 14]. У наступні роки кількість переселенців, що вибували за межі Криму ще більше скоротилася. Натомість, збільшилися міграційні потоки у межах Кримської області, оскільки, у деяких районах склалися гірші, ніж у переважній більшості районів, умови проживання. Натомість, виокремилися райони, де умови проживання та господарсько-побутове влаштування переселенців були найкращими [4, арк. 9].

Отже, розпочатий унаслідок війни та депортацій у 1944 р. процес переселення цілих родин із РРФСР та УРСР, передусім, з метою відновлення довоєнної кіль-

кості населення у сільськогосподарській місцевості, наштотував на низку перешкод. Зокрема, переселенські родини у кримських колгоспах і радгоспах протягом десяти повоєнних років не отримували власного житла, не мали можливості вирощувати городину й утримувати худобу. Не знайшли переселенці й розуміння з боку місцевих керівників щодо проблем побутового та господарського влаштування. У результаті, переселенські родини виїжджали до колишніх місць проживання, натомість, на їх місця щороку прибували нові ешелони переселенців, яких чекала та сама участь. У зв'язку з цим, за десять повоєнних років покращення економічного становища сільського господарства Криму не відбулося. На середину 1950-х р. у сільськогосподарській галузі не було досягнуто довоєнного рівня. Після передачі Кримської області до складу Української РСР, почався новий етап переселення до Криму родин, у переважній більшості з областей УРСР. Керівництво УРСР відразу розпочало діяльність з вирішення нагальних проблем побутового та господарського облаштування переселенців. Відтепер, щороку кількість переселенських родин, що не мали власних будинків, скорочувалася. Натомість, на початок 1960-х рр. покращилась якість будівництва. Зазнало змін на краще і господарсько-побутове влаштування переселенців, що обумовлювалося, передусім, покращенням економічної ситуації на селі. У результаті, на початок 1960-х рр. масовий відтік переселенців було призупинено. Одночасно, відбулося зменшення кількості планового переселення на півострів.

Список використаних джерел

1. Брошеван В. М. Изгнание и возвращение. – Симферополь: "Таврия", 1994. – 394 с.
2. Российский государственный архив экономики (РГАЭ) – Ф. 5675. – Оп. 1. – Спр. 479.
3. Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК). – Ф. Р-3287. – Оп. 2. – Спр. 1971.
4. Там само. – Оп. 7. – Спр. 419.
5. Там само. – Ф. Р-2888. – Оп. 1. – Спр. 7.
6. Кур'янов М. Крим. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 79 с.
7. Очерки по истории Крыма. Крым в период Великой Отечественной войны и дальнейшего развития народного хозяйства (1941-1945 гг.) / под ред. И. С. Чирвы. – Симферополь: Крым, 1967. – 319 с.
8. Полян П. Не по своей. История и география принудительных миграций в СССР. – Москва: О. Г. И. – Мемориал, 2001. – 327 с.
9. Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
10. Сидоренко Н. О. Соціокультурний аспект міграцій населення в Крим у 40-х – 50-х роках ХХ ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2013. – № 68. – С. 80-85.
11. Твердохлебов И. Т. Промышленность Крыма на подъеме. Симферополь: Крымиздат, 1957. – 60 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. Р-4626. – Оп. 1. – Спр. 273.
13. Там само. – Спр. 274.
14. Там само. – Оп. 3. – Спр. 6.
15. Там само. – Спр. 8.
16. Там само. – Спр. 29.
17. Там само. – Спр. 53.
18. Там само. – Спр. 160.

Надійшла до редколегії 27.06.13

И. Трещева, асп.
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В КРЫМУ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1940-Х – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1960-Х ГГ.)

В статье рассмотрены особенности социального положения переселенцев в Крыму во второй половине 1940-х – первой половине 1960-х гг.

Ключевые слова: переселенческая политика, переселение, миграция, депортация, хозяйственно-бытовое обеспечение.

I. Treshcheva, Postgraduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE SOCIAL SITUATION OF IMMIGRANTS IN THE CRIMEA (LATE 1940S – EARLY 1960S)

The article highlights the peculiarities of the social situation of immigrants in the Crimea in the second half of the 1940s – early 1960s.

Key words: immigration policy, transmigration, migration, deportation, household maintenance.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 4(117)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,6. Наклад 300. Зам. № 213-6861.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 4.
Підписано до друку 27.12.13

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02